

**UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU
WYDZIAŁ EKONOMII I ZARZĄDZANIA**

Maciej Dąbrowski

**INWESTYCJE PUBLICZNE W EDUKACJĘ
NA RZECZ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI**

**Promotor rozprawy doktorskiej
dr hab. Dariusz Kielczewski, prof. UwB**

Białystok 2016

SPIS TREŚCI

WSTĘP	4
ROZDZIAŁ I. PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ JAKO KATEGORIA EKONOMICZNA	8
1.1. Definicje i znaczenie pojęcia przedsiębiorczość.....	8
1.2. Przedsiębiorczość w teorii ekonomii	15
1.3. Przedsiębiorczość jako czynnik rozwoju gospodarczego	24
1.4. Współczesne podejście do przedsiębiorczości.....	31
ROZDZIAŁ II. ZNACZENIE EDUKACJI W ROZWOJU KOMPETENCJI PRZEDSIĘBIORCZYCH.....	40
2.1. Przedsiębiorczość – kompetencje – kapitał ludzki.....	40
2.2. Możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych	47
2.3. Istota edukacji na rzecz przedsiębiorczości	53
2.4. Strategie rozwoju edukacji na rzecz przedsiębiorczości.....	65
2.5. Rozwoju edukacji na rzecz przedsiębiorczości w Polsce	72
ROZDZIAŁ III. ISTOTA INWESTOWANIA W EDUKACJĘ NA RZECZ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI.....	89
3.1. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości jako inwestycja	89
3.2. Proces inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości	99
3.3. Specyfika inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości.....	106
3.4. Motywy i cele inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości.....	111
ROZDZIAŁ IV. EKONOMIKA INWESTOWANIA W EDUKACJĘ NA RZECZ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI.....	124
4.1. Metody oceny inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości	124
4.2. Kategorie kosztów inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości... ..	140
4.3. Efekty inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości	147
4.4. Ryzyko inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości	166
4.5. Racjonalność inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości	172
ROZDZIAŁ V. POSTULATY OPRACOWANE NA PODSTAWIE BADAŃ.....	183
5.1. Model inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości	183
5.2. Zasady inwestowania środków publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości.....	189

ZAKOŃCZENIE.....	191
BIBLIOGRAFIA.....	193
SPIS RYSUNKÓW	209
SPIS TABEL.....	210

WSTĘP

Głównym zagadnieniem dysertacji jest przedsiębiorczość rozumiana jako podejmowanie działań niepewnych. Podejmować, czyli świadomie poświęcać coś dla przyszłych korzyści. Działać, czyli przyczyniać się do osiągnięcia korzyści. Niepewność odzwierciedla istotę przedsiębiorczości, czyli tworzenie czegoś innowacyjnego lub tego samego, ale w nowy sposób bądź w nowych warunkach. Pomimo trudności precyzyjnego zdefiniowania przedsiębiorczości uznaje się, że jest ona czymś niezbędnym do sprawnego funkcjonowania w warunkach współczesnej gospodarki.

Koncepcja rozprawy doktorskiej opiera się na interdyscyplinarnym podejściu do przedsiębiorczości, które było charakterystyczne dla wielu ekonomistów. R. Cantillon, J. Schumpeter, L. von Mises, F. Hayek, czy F. Knight nie postrzegali przedsiębiorczości ze sprawnym prowadzeniem biurokratycznej księgowości, czy też z nieustannym wykonywaniem obowiązków formalno-prawnych. Utożsamiali oni przedsiębiorczość z ludzkim działaniem, akcentując różne cechy osób przedsiębiorczych.

Dorobek różnych nurtów ekonomii i innych nauk wykorzystano w pracy w celu zbadania i wyjaśnienia problemu naukowego, jakim jest określenie ekonomicznego znaczenia inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Jest to stosunkowo nowa kategoria inwestycji, na którą jako pierwszy zwrócił uwagę T.W. Schultz. Na podstawie rozważań teoretycznych, prowadzonych badań i obserwacji dostrzegł on korzyści z inwestowania w umiejętności przedsiębiorcze. Zaznaczał przy tym, że dialog między teorią a obserwowanym zachowaniem przedsiębiorczym nie jest jedną z bardziej przekonujących i użytecznych części ekonomii¹. Niemniej, mimo trudności naukowego uchwycenia przedsiębiorczości, T.W. Schultz postulował za analizą ekonomiczną popytu i podaży zdolności przedsiębiorczych.

¹ T.W. Schultz, *Ekonomia kapitału ludzkiego*, Wolters Kluwer SA, Warszawa 2014, s. 318.

Zapoczątkowany na przełomie XX i XXI wieku przez Stany Zjednoczone Ameryki i kraje europejskie rozwój edukacji w zakresie przedsiębiorczości jest głównym motywem skłaniającym do przeanalizowania ekonomicznych aspektów tego rodzaju inwestycji. Przedmiotem badań są zatem inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Jest to ważne zjawisko do zbadania z uwagi na coraz powszechniejszy rozwój kształcenia w tym obszarze. Wspieranie przedsiębiorczości poprzez edukację jest jednym z przewodnich motywów wielu dokumentów rządowych i wielu planów gospodarczych². Parlament Europejski i Rada Unii Europejskiej wyszczególniają przedsiębiorczość w katalogu ośmiu kluczowych kompetencji uzyskiwanych w procesie uczenia się potrzebnych wszystkim osobom do samo realizacji i rozwoju osobistego, bycia aktywnym obywatelem, integracji społecznej i zatrudnienia³.

Z perspektywy ekonomicznej istotne jest, aby edukacja była efektywnym sposobem inwestowania w kapitał ludzki. W sytuacji, gdy wydatki na edukację stanowią ważną kategorię w finansach publicznych, należy świadomie gospodarować środkami przeznaczanymi na ten cel. Z tego też względu podjętym w dysertacji problemem badawczy jest uzasadnienie potrzeby inwestowania środków publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Zakres badania obejmuje analizę ekonomicznych aspektów inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości w odniesieniu do zależności zachodzących w krajach europejskich, w tym przede wszystkim w Polsce. Głównym celem badania jest opracowanie modelu i kryteriów ekonomicznych, na których powinny opierać się inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości.

Sformułowana hipoteza główna rozprawy doktorskiej brzmi: *„Inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości są zasadne ze względu na pozytywne efekty zewnętrzne”*. Obok hipotezy głównej sformułowane zostały trzy hipotezy szczegółowe, które poddano weryfikacji w poszczególnych rozdziałach dysertacji.

W rozdziale I o charakterze wprowadzającym dokonano analizy literatury przedmiotu w celu zdefiniowania przedsiębiorczości jako kategorii ekonomicznej. Zaprezentowane zostały różne podejścia do przedsiębiorczości i postrzegania jej

² B. Glinka, *Kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości w Polsce*, PWE, Warszawa 2008, s. 34.

³ *Zalecenia Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie*, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, (2006/962/WE).

znaczenia w rozwoju społeczno-gospodarczym. W ten sposób ukazana została zasadność wspierania rozwoju przedsiębiorczości.

Pierwsza hipoteza szczegółowa pracy sformułowana w sposób następujący *„Kompetencje przedsiębiorcze można rozwijać poprzez edukację”* zweryfikowana została w rozdziale II, w którym przeanalizowano na gruncie nauk społecznych znaczenie edukacji w rozwoju kompetencji przedsiębiorczych. Przedsiębiorczość utożsamianą z wieloma kompetencjami porównano do elementów kapitału ludzkiego. Wyodrębnienie grup kompetencji przedsiębiorczych pomogło bardziej precyzyjnie określić możliwości ich kształcenia. Odnosząc się do kwestii pedagogicznych i psychologicznych wyjaśniona została istota edukacji na rzecz przedsiębiorczości. W rozdziale tym zaprezentowane zostały również cele i kierunki rozwoju edukacji w obszarze kształcenia kompetencji przedsiębiorczych, jakie przyjęto w krajach europejskich. W sposób dogłębny przeanalizowane zostały kierunki rozwoju edukacji na rzecz przedsiębiorczości w Polsce.

W rozdziale III zweryfikowano drugą hipotezę szczegółową, która brzmi: *„Inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinny należeć do zadań publicznych, gdyż przynoszą odległe i rozproszone korzyści mało atrakcyjne dla prywatnych inwestorów”*. W tym rozdziale przedmiotem analizy jest istota inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Poprzez porównanie procesu, specyfiki, motywów i celów różnych inwestycji ukazana została potrzeba podejmowania publicznych inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości.

W rozdziale IV opracowana została koncepcja ekonomiki inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Przegląd dorobku naukowego ekonomistów zajmujących się inwestycjami w kapitał ludzki pomógł zobrazować złożoność i trudność wymiernego ocenienia zasadności inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Wyniki badań i wnioski różnych autorów posłużyły do uzasadnienia tego, że niepewne inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości mogą przynieść lepsze korzyści niż tradycyjne inwestycje w obszarze edukacji. Na tej podstawie zweryfikowana została trzecia hipoteza szczegółowa wyrażona słowami *„Dostosowanie niepewnych inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości do potrzeb rynku stwarza szansę osiągnięcia ponadprzeciętnych korzyści”*.

Rozdział V niniejszej pracy zawiera wnioski opracowane na podstawie przeprowadzonych badań. Główny cel dysertacji zwieńczony został zaprezentowaniem

postulowanego modelu inwestycji publicznych w edukację rzecz przedsiębiorczości oraz wyartykułowaniem postulowanych zasad inwestowania.

Problem badawczy, główny cel pracy oraz zakres czasowy i przedmiotowy przesądził o zastosowaniu w dysertacji hipotetyczno-dedukcyjnej metody badawczej. Przyjęte hipotezy zostały poddane procesowi weryfikacji w oparciu o istniejące teorie ekonomii oraz analizę wyników badań naukowych. Do zaprezentowania istotnych informacji oraz wniosków zastosowano tabele i rysunki.

ROZDZIAŁ I

PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ JAKO KATEGORIA EKONOMICZNA

1.1. Definicje i znaczenie pojęcia przedsiębiorczość

W naukach ekonomicznych dużo uwagi poświęca się przedsiębiorstwu, przedsiębiorcy i przedsiębiorczości, przy czym nie wykształciła się uniwersalna teoria naukowa odnosząca się do istoty tych zagadnień. Wszystkie trzy terminy w wielu językach europejskich mają wspólny rdzeń etymologiczny pochodzący od słowa „przedsiębrać”, „podejmować”⁴. W słowniku języka polskiego pojęcia te definiowane są następująco⁵:

- **przedsiębrać** – przystąpić do wykonania czegoś, zdecydować się na wykonanie czegoś;
- **przedsiębiorstwo** – samodzielna jednostka gospodarcza, wyodrębniona pod względem ekonomicznym, organizacyjnym i prawnym;
- **przedsiębiorca** – człowiek, który prowadzi jakieś przedsiębiorstwo na własny rachunek, właściciel przedsiębiorstwa, fabrykant, przemysłowiec;
- **przedsiębiorczość** – zdolność do tego, żeby być przedsiębiorczym; posiadanie ducha inicjatyw; obrotność, rzutkość, zaradność;
- **przedsiębiorczy** – mający ducha inicjatyw, skory do podejmowania różnych spraw, zwłaszcza w dziedzinie przemysłu i handlu, pomysłowy, zaradny, rzutki.

Analizując definicje zawarte w słowniku języka polskiego, można zauważyć, że pojęcie przedsiębiorstwo i przedsiębiorca ściśle wiążą się z jednostką gospodarczą i jej właścicielem. Przedsiębiorczość jest natomiast pojęciem bardziej złożonym

⁴ S. Sudoł, *Przedsiębiorstwo. Podstawy nauki o przedsiębiorstwie. Teoria i praktyka.*, Dom Organizatora, Toruń 1999, s. 23.

⁵ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, PWN, Warszawa 1999, s. 924.

i niełatwym do jednoznacznego zdefiniowania. Jest wręcz pojęciem metafizycznym, które trudno określić w precyzyjny sposób.

W przeszłości pojęcie przedsiębiorcy ewoluowało i jego obecne znaczenie jest zapożyczone z francuskiego słowa „enterprendre”, „ktoś, kto podejmuje się” – „kierownik”. W rzeczywistości słowo „przedsiębiorca” zostało utworzone ze słów „celui qui enterprend”, które w luźnym tłumaczeniu oznaczają: „ci, którzy robią rzeczy”⁶. Zatem przedsiębiorcą był kiedyś każdy, kto był przedsiębiorczy – podejmował się robienia czegoś, nie tylko prowadzenia działalności gospodarczej. Dawniej bowiem nie było ścisłych regulacji dotyczących prowadzenia przedsiębiorstwa i każdy mógł swobodnie podejmować się działań gospodarczych.

Obecnie pojęcie przedsiębiorczość jest wyrażeniem używanym potocznie w różnych kontekstach oraz w odniesieniu do wielu zjawisk i zachowań, co może prowadzić do pewnych niejasności w przypadku określania kogoś lub czegoś mianem przedsiębiorczym. Właściwe zinterpretowanie głównego zagadnienia prowadzonych badań naukowych jest podstawą prawidłowego procesu rozumowania. Należy zauważyć, że kwestia różnego znaczenia słowa jest zasadniczą przyczyną wielu twierdzeń i teorii, w których poprzez te same określenie przedsiębiorczość często rozumie się coś innego. Wyrażanie myśli za pomocą języka nie jest doskonałym rozwiązaniem ze względu na ograniczony zasób słów i ich funkcje ukształtowane w kulturze. Odczytywanie komunikatów myślowych zapisanych w językach obcych może również prowadzić do zniekształcenia jasności przekazu nadawcy. Tłumaczenie obcojęzycznych teorii i definicji nie opiera się na ścisłych zasadach algorytmu, lecz polega na interpretowaniu kontekstu wypowiedzi – w efekcie odbiorca może narzucić swój sposób rozumowania myśli autora.

W wyniku przeprowadzenia analizy literatury przedmiotu z łatwością można zaobserwować wiele odmiennych sposobów postrzegania przez naukowców istoty przedsiębiorczości, co potwierdza, że nie ukształtowała się jednoznaczna definicja tego zagadnienia. Według A. Gaweł „ekonomiści zajmujący się badaniem przedsiębiorczości uważają, że brakuje kompleksowej i jednolitej teorii przedsiębiorczości czy nawet jej

⁶ S. Prokurat, *Od masowej produkcji do masowej kastomizacji – przedsiębiorczość w perspektywie zmian gospodarczych*, Rynek Społeczeństwo Kultura, Kwartalnik nr 3/2012, Dobrzeń Wielki 2012, s. 8.

definicji, co jest wynikiem wielowątkowości zagadnień poruszanych przy jej badaniu oraz interdyscyplinarnego charakteru tego fenomenu”⁷.

K. Wach zwraca uwagę na fakt, iż „przedsiębiorczość jest wielowątkowym tematem badawczym”⁸. Zagadnieniem przedsiębiorczości zajmują się nie tylko przedstawiciele ekonomii i zarządzania, ale także socjologii, psychologii, pedagogiki, prawa, etyki, kulturoznawstwa itp. Przedstawiciele poszczególnych nauk utożsamiają z przedsiębiorczością różne cechy i zachowania, bowiem w innym stopniu podlegają one ich zainteresowaniom naukowym i prowadzonym badaniom. W rezultacie wielu naukowców tworzy własne definicje eksponując wybrane aspekty przedsiębiorczości. Zdaniem K. Orzechowskiego „przedsiębiorczość w zależności od dziedziny naukowej jest różnie pojmowana, nawet w danej dziedzinie istnieje najczęściej kilka definicji przedsiębiorczości, w zależności od perspektywy, z jakiej dane kwestie są rozpatrywane”⁹. Odmienne perspektywy badawcze są następstwem odmiennych celów, metod i technik badawczych, ujęć metodologicznych oraz płaszczyzn analizy, co w sposób oczywisty nie sprzyja tworzeniu jednej definicji¹⁰. Jak zaznacza G. Gołębiowski „przedsiębiorczość jest istotnym czynnikiem życia społeczno-gospodarczego, stąd nie dziwi zainteresowanie tym zjawiskiem wielu środowisk, które proponują różne jego definicje”¹¹. Należy zatem mieć świadomość, że szereg różnych definicji odzwierciedla obszar dyscypliny i zainteresowań naukowych autorów, a kwestie sporne mogą wynikać z odmiennego sposobu postrzegania przedsiębiorczości. Warto również mieć na uwadze, że w literaturze przedmiotu przedsiębiorczość ujmowana jest nie tylko jako dyscyplina naukowa, ale też fenomenem społecznym¹².

Przedsiębiorczość jako określenie zjawisk społecznych nie jest bezpośrednio identyfikowane z przedsiębiorcą, lecz z osobą przedsiębiorczą, która zarówno może

⁷ A. Gawęł, *Ekonomiczne determinanty przedsiębiorczości*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań, 2007, s. 13.

⁸ K. Wach, *Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych*, [w:] Z. Ziolo i T. Rachwał (red.), *Przedsiębiorczość-Edukacja*, vol. 9, Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa-Kraków 2013, s. 247.

⁹ K. Orzechowski, *Przedsiębiorczość w doktrynie, dydaktyce i praktyce*, [w:] J. Pasieczny, B. Glinka, A. Brzozowska (red.), *Młodzi przedsiębiorcy – inspiracje, koncepcje i uwarunkowania*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 53.

¹⁰ J. Duraj, M. Papiernik-Wojdera, *Przedsiębiorczość i innowacyjność*, Difin, Warszawa 2010, s. 19.

¹¹ G. Gołębiowski, *Przedsiębiorczość w Polsce w świetle badań Global Entrepreneurship Monitor*, [w:] G. Gołębiowski (red.), *Rozwój przedsiębiorczości oraz sektora małych i średnich przedsiębiorstw*, Studia BAS nr 1 (37), Warszawa 2014, s. 9.

¹² K. Wach, *Edukacja...*, op. s. 247.

prować działalność gospodarczą, jak też wykazywać wzmożoną aktywność i inicjatywy w inny sposób, i w różnych dziedzinach życia. Przedsiębiorca może natomiast wcale nie przejawiać postaw i zachowań przedsiębiorczych, będąc jedynie właścicielem przedsiębiorstwa. Związane jest to między innymi z regulacjami prawnymi, w których „podmiot gospodarczy” zastępuje się wyrazem „przedsiębiorca”¹³. Wielu autorów posługuje się jednak terminem przedsiębiorca w celu określenia osób wykazujących przedsiębiorczość, a niebędących formalnymi właścicielami przedsiębiorstw. Inni natomiast określają wszystkich właścicieli przedsiębiorstw mianem osób przedsiębiorczych, co w efekcie prowadzi do utożsamiania przedsiębiorczości z zupełnie odmiennymi zjawiskami.

W ujęciu interdyscyplinarnym przedsiębiorczość jest określeniem odnoszącym się do wielu cech i zachowań, wśród których w literaturze przedmiotu często wymienia się¹⁴:

- aktywność;
- kreatywność;
- twórczość;
- pomysłowość;
- innowacyjność;
- wytrwałość;
- optymizm;
- odpowiedzialność;
- niezależność;
- przejawianie inicjatyw;
- poczucie własnej skuteczności i wartości;
- skłonność do podejmowania ryzyka;
- potrzebę działania i osiągnięć;
- umiejętność dostrzegania potrzeb i doskonalenia pomysłów;
- zdolność wcielania wizji w życie.

¹³ Ustawa z 20 sierpnia 1997 r. Przepisy wprowadzające ustawę o Krajowym Rejestrze Sądowym, (DzU 1997, nr 121, poz. 770).

¹⁴ A. Brzeziński, J. Schmidt, *Przedsiębiorczość jako warunek udanego startu w dorosłość*, [w:] A. Andrzejczak (red.), *Przedsiębiorczość w edukacji*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2008, s. 22-24.

Bogaty zasób prac dotyczących przedsiębiorczości uniemożliwia stworzenie usystematyzowanego i pełnego katalogu definicji. B. Piasecki podzielił jednak liczne definicje występujące w literaturze przedmiotu na trzy kategorie¹⁵:

1. Definicje stanowiące „funkcjonalne” spojrzenie na przedsiębiorczość, które odwołują się do ekonomicznych funkcji działań przedsiębiorczych w gospodarce;
2. Definicje koncentrujące się na cechach określonych jednostek i personalnej charakterystyce przedsiębiorcy. Kładą one szczególny nacisk na psychologiczne (np. kreatywność, potrzeba osiągnięć, skłonność do ryzyka) i socjologiczne (np. uwarunkowania rodzinne i środowiskowe, okres dzieciństwa, rodzaj i przebieg edukacji) źródła przedsiębiorczości;
3. Definicje traktujące przedsiębiorczość, jako rodzaj menadżerskiego zachowania, sposobu zarządzania.

Wspólnym elementem wymienionych sposobów definiowania przedsiębiorczości jest zwrócenie uwagi na grupę cech i zachowań odnoszących się do różnego rodzaju aktywności. E. Grzegorzewska-Mischka uważa, że przedsiębiorczość z całą pewnością nie wiąże się ani z postawą bierności, ani zaniechaniem, ani wyczekiwaniem, lecz nawiązuje do czynnego angażowania się osoby lub organizacji osób w zachodzące zmiany w ich otoczeniu. Wiąże się z postawą aktywności i to na wszelkich polach działania¹⁶. Można być przedsiębiorczym właścicielem firmy odnoszącej sukcesy na rynku, przedsiębiorczym pracownikiem przyczyniającym się do rozwoju organizacji, czy też przedsiębiorczą osobą świadomie podejmującą nowe działania w celu osiągnięcia korzyści. Przedsiębiorczość jest formą aktywności, polegającą na obserwacji, analizie otoczenia i korzystaniu z pojawiających się okazji, czego efektem mogą być zarówno korzyści ekonomiczne, jak i pozaekonomiczne¹⁷. Przedsiębiorczość można przejawiać w pewnych sferach życia lub tylko w pewnych momentach, dlatego wskazane byłoby utożsamianie tego pojęcia z poszczególnymi postawami, zachowaniami, a także procesami.

¹⁵ B. Piasecki, *Przedsiębiorczość i mała firma, Teoria i praktyka*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1998, s. 33.

¹⁶ E. Grzegorzewska-Mischka, *Współczesne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości w Polsce*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie – Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2010, s. 17.

¹⁷ E. Zeman-Miszewska, *Instytucjonalne formy wspierania przedsiębiorczości*, [w:] A. Kaleta, K. Moszkowicz, L. Woźniak (red.), *Przedsiębiorczość i innowacyjność. Wyzwania współczesności*, Wydanie Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, Wrocław 2006, s. 687.

W bardzo powszechnym znaczeniu przedsiębiorczość jest określeniem specyficznej postawy człowieka wobec otaczającego go świata i ludzi, która wyraża się w twórczym i aktywnym dążeniu do ulepszania istniejących stanów rzeczy. To gotowość do podejmowania nowych działań lub doskonalenia dotychczasowych i dążenie do osiągania założonych korzyści, które prowadzą do wzrostu uzyskiwanych zysków oraz poprawy warunków życia i pracy¹⁸. Postawa przedsiębiorcza przejawia się w pozytywnym nastawieniu do zmian oraz w skłonności do podejmowania działań niepewnych, co wymaga akceptowania nowych, nierutynowych rozwiązań. Osoby przedsiębiorcze często postępują zupełnie odmiennie od innych, wykazując twórczą i nieszablonową postawę – z tego też względu trudno jest jednoznacznie zobrazować istotę przedsiębiorczości.

W tradycji badawczej krajów zachodnich, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych, zaczyna dominować traktowanie przedsiębiorczości w znaczeniu szczególnego rodzaju zachowań (działalności) ludzi¹⁹. Przedsiębiorczość jako zachowanie, to rodzaj aktywności człowieka, umiejętności wykorzystywania pomysłów, nadarzających się okazji niedostrzeganych lub bagatelizowanych przez innych²⁰. Zachowanie przedsiębiorcze jest świadomym działaniem, na które ludzie decydują się, gdy czują wystarczającą motywację. W przedsiębiorczy sposób wykonuje się poszczególne działania. Bywa, że ludzie określane jako przedsiębiorczy nie wykorzystują wszystkich możliwych okazji. Dlatego lepiej utożsamiać przedsiębiorczość z konkretnym zachowaniem niż daną osobą, która w pewnych sytuacjach może postępować w zupełnie nie przedsiębiorczy sposób.

W podejściu procesowym przedsiębiorczość traktuje się jako długotrwałą aktywność polegającą na realizacji następujących po sobie czynności, ukierunkowanych na wykonanie pomysłu, w istniejących warunkach otoczenia. To złożony proces, który rozpoczyna się od fazy obserwacji i wnioskowania, poprzez fazę działania w postaci zaangażowania i realizacji konkretnych celów²¹. Bazując na tym podejściu,

¹⁸ A. Wiatrak, *Pojęcie przedsiębiorczości, jej cele i rodzaje*, [w:] K. Jaremczuk (red.), *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – szanse i zagrożenia*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg 2003, s. 26.

¹⁹ M. Huczek, *Zarządzanie jako czynnik rozwoju przedsiębiorczości*, [w:] Z. Ziolo, T. Rachwała (red.), *Rola przedsiębiorczości w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego*, Wydaw. Nowa Era, Warszawa - Kraków 2009, s. 89.

²⁰ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 40.

²¹ R.M. Borkowski, *Akademickie Inkubatory Przedsiębiorczości instrumentem rozwoju przedsiębiorczości oraz działań innowacyjnych studentów i absolwentów szkół wyższych w Polsce – prezentacja wyników*

często używa się terminu przedsiębiorczość do określenia schematu działań człowieka lub też całych organizacji. W ten sposób wchodzi się na obszar definiowania przedsiębiorczości w odniesieniu do firm, zespołów oraz innych podmiotów i struktur organizacyjnych. Zawsze jednak u podstaw procesu znajdują się ludzie, którzy nadają charakter całemu działaniu. Dlatego wśród determinant, które kształtują różne pojęcia przedsiębiorczości, nieodmiennie znajdują się te, które związane są z osobą ludzką²².

T. Piecucha uważa, że różne sposoby rozumienia przedsiębiorczości są ze sobą ściśle powiązane, uzupełniają się i przeplatają wzajemnie²³. Istnieje jednak problem z jednoznaczną oceną postaw, zachowań i procesów, które uznawane są za przedsiębiorcze. Niewątpliwie odnoszą się one do efektywnego działania przynoszącego korzyści społeczno-ekonomiczne. W różnych próbach definiowania tego pojęcia najczęściej wyraźnie wyeksponowany jest wymiar ekonomiczny²⁴. Z tego też względu tak duże zainteresowanie badaniem przedsiębiorczości znajduje się w kręgach przedstawicieli ekonomii. Chcąc jednak doskonalić wiedzę ekonomiczną warto także uwzględniać i wykorzystywać dorobek innych nauk zajmujących się tym zagadnieniem.

Resumując, pojęcie przedsiębiorczość jest definiowane niejednoznacznie z uwagi na złożoność tego zagadnienia. Świadczy to o trudności zobrazowania i wskazania istoty przedsiębiorczości. Jest to jednak znaczące zagadnienie, gdyż jest przedmiotem badawczym wielu nauk społecznych. U podstaw rozumowania przedsiębiorczości zawsze znajduje się działanie człowiek prowadzące do osiągnięcia korzyści.

badan, [w:] J. Pasieczny, B. Glinka, A. Brzozowska (red.), *Młodzi przedsiębiorcy – inspiracje, koncepcje i uwarunkowania*, Wyd. Wydziału Zarządzania UW, Warszawa 2012, s. 111.

²² J. Brdulak, P. Jakubik, *Instytucjonalne i kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości*, [w:] K. Kuciński (red.), *Przedsiębiorczość a rozwój regionalny w Polsce*, Difin, Warszawa 2010, s. 80.

²³ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 37.

²⁴ E. Grzegorzewska-Mischka, *Współczesne...*, op. cit., s. 10.

1.2. Przedsiębiorczość w teorii ekonomii

Prawdopodobnie po raz pierwszy pojęcie przedsiębiorca w literaturze naukowej zostało użyte przez R. Cantillona do określenia osób, które identyfikują i wykorzystują istniejące różnice cen między rynkami by „kupić tanio i sprzedać drogo”²⁵. R. Cantillon ustanowił przedsiębiorcę jako centralną postać na rynku – pośrednika pomiędzy właścicielami ziemskimi a najemnikami. Pośrednicy ci ponosili ryzyko połączone z osądami rynku na temat produkcji i dystrybucji²⁶. Ekonomista ten zwrócił uwagę na zdolność dostrzegania różnic i okazji na rynku oraz na wiążącą się z tym niepewność wynikającą z braku gwarancji, że uda się sprzedać towar po zakładanej cenie. Zdaniem T. Gruszeckiego aktywność przedsiębiorcy w rozważaniach R. Cantillona skoncentrowana została na stronie podażowej, a nie popytowej: przedsiębiorca wychodzi naprzeciw istniejącym potrzebom, nie musi natomiast stwarzać nowego produktu²⁷.

A.N. Baudeau, członek francuskiej szkoły ekonomii znanej pod nazwą fizjokratów, przedstawiał działania przedsiębiorcy jako innowatora, osoby, która wymyśla oraz stosuje nowe techniki, czy też idee w celu redukcji kosztów, a w konsekwencji osiągając wzrost zysków. W swojej analizie A.N. Baudeau zwracał uwagę na zdolności przedsiębiorcy do zbierania i przetwarzania wiedzy i informacji. Inteligencja – wiedza i zdolność do działania – uniezależniają przedsiębiorcę od posiadaczy kapitału²⁸.

J.B. Say uważany przez wielu za twórcę naukowego rozważania na temat przedsiębiorczości w swej koncepcji traktował przedsiębiorcę, jako centralną postać w gospodarce. Zdaniem tego ekonomisty ważną funkcją przedsiębiorcy jest „kombinowanie czynników produkcji”, doprowadzenie do ich połączenia pod warunkiem, że czynniki te zostaną połączone po raz pierwszy²⁹. W ten sposób J.B. Say doceniał kreatywność przedsiębiorcy, choć nie przywiązywał uwagi do tego określenia. Jego zdaniem rolą przedsiębiorcy jest umiejętność łączenia wiedzy i pracy najemnej.

²⁵ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 16.

²⁶ S. Prokurat, *Od masowje...*, op. cit., s. 9, [za:] R. Cantillon, *Essai sur la nature de commerce en general*, Macmillan, London 1931.

²⁷ T. Gruszecki, *Przedsiębiorca w teorii ekonomii*, CEDOR, Warszawa 1994, s. 33.

²⁸ S. Prokurat, *Od masowje...*, op. cit., s. 9.

²⁹ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 18.

Uważał, że do podjęcia działalności gospodarczej niezbędne są umiejętności (talenty przemysłowe) oraz kapitał. „Talenty przemysłowe” zdobywa się nauką i doświadczeniem, a kapitał tworzy (akumulacja z poprzednich przedsięwzięć) lub pożycza³⁰. J.B. Say jako pierwszy wyodrębnił obok kapitału materialnego, tzw. kapitał niematerialny (talent i wiedzę), oraz dostrzegał możliwości kształcenia i doskonalenia przedsiębiorczości.

Ekonomiści klasycyści główną uwagę koncentrowali na zaletach „niewidzialnej ręki rynku” nie eksponując działań poszczególnych uczestników tego mechanizmu. Według A. Smitha przedsiębiorcę cechowała przede wszystkim umiejętność oszczędzania i mobilizowania kapitału³¹. Postrzegał on przedsiębiorcę na równi z kapitalistą, nie dostrzegając różnic między nimi. Takie zaniedbywanie oddzielenia funkcji przedsiębiorców od czystej własności kapitału stało się również typową praktyką wszystkich angielskich ekonomistów neoklasycystycznych³². Co więcej, A. Smith skoncentrował swoje wysiłki na wyjaśnianiu „naturalnej” długookresowej ceny równowagowej, modelu równowagowego, w którym przedsiębiorczość wyraźnie nie występuje i w którym każda informacja jest już dana³³.

Stanowisko angielskich klasyków łączące funkcje dostarczyciela kapitału i przedsiębiorcy przyjął K. Marks rozwijając ponury obraz „kapitalisty-wyzyskiwacza”, właściciela środków produkcji, zawłaszczającego część pracy i dochodu robotników³⁴. Oddzielenie robotnika od wytworów jego własnej pracy K. Marks nazywa chorobą społeczną³⁵. Sposobem pokonania tej choroby miał być model gospodarki centralnie planowanej, który zakładał pełną eliminację przedsiębiorcy, jako elementu wrogiego ideologicznie i klasowo. Zdaniem K.B. Mateusiaka „rzeczywistość realnego socjalizmu udowodniła pełną utopię tego podejścia i zaowocowała wynaturzonymi formami socjalistycznej przedsiębiorczości”³⁶. Trafnym spostrzeżeniem K. Marksa było jednak wskazanie negatywnych postaw przypisywanych przedsiębiorcom (nieuczciwość,

³⁰ K. B. Matusiak, *Rozwój systemów wsparcia przedsiębiorczości. Przesłanki, polityka i instytucje*, Instytut Technologii i Eksploatacji, Radom – Łódź 2006, s. 25.

³¹ S. Sudoł, *Przedsiębiorstwo...*, op. cit., s. 23.

³² M. Blaug, *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne*, Warszawa 1994, s. 467.

³³ J. Huerta de Soto, *Szkola Austriacka, Ład Rynkowy, wolna wymiana i przedsiębiorczość*, Fijor Publishing, Warszawa 2010, s. 55.

³⁴ M. Blaug, *Teoria*, op. cit., s. 33.

³⁵ S. Mikosik, *Teoria rozwoju gospodarczego Josepha A. Schumpetera*, PWN, Warszawa 1993, s. 137.

³⁶ K. B. Matusiak, *Rozwój...*, op. cit., s. 33.

wyzysk, chciwość), które również dziś kojarzone są z przedsiębiorczością, wywołując nieprzychylność wobec osób przedsiębiorczych.

Negatywny obraz przedsiębiorcy przedstawiał również T. Veblen. Przedsiębiorcę zaliczał do klasy próżniaczej, którą nie interesuje wytwarzanie dóbr, ale konsumpcja i pomnażanie dochodów, co opóźnia proces przemian społecznych i postępu. Jego zdaniem motywacja i zachowania przedsiębiorcy pozostają w sprzeczności z założeniem efektywnego systemu ekonomicznego³⁷. Można stwierdzić, że T. Veblen traktował przedsiębiorcę raczej, jako właściciela. Natomiast za osoby twórcze i przyczyniające się do rozwoju uznawał techników, inżynierów, organizatorów produkcji i menadżerów zaliczanych do inteligencji technicznej.

F. von Wieser postrzegał przedsiębiorców zupełnie odwrotnie, przypisując im kluczową pozycję w procesach ekonomicznych. Jego zdaniem osoba przedsiębiorcza dzięki subiektywnemu podejściu dostrzega różnice i okazje rynkowe, najlepiej szacuje warunki popytowe i przewiduje zmiany ekonomiczne mogące zaistnieć w przyszłości³⁸.

Przedstawiciele Austriackiej Szkoły Ekonomii analizując mechanizmy ludzkiego działania dostrzegali w osobach przedsiębiorczych głównych protagonistów procesów społeczno-gospodarczych. Ich zdaniem umiejętności przedsiębiorcze, podobnie jak inne talenty występują wśród ludzi w różnym stopniu i natężeniu³⁹. Utożsamianie przedsiębiorczości z zespołem cech i postaw, którymi mogą charakteryzować się ludzie w pewnych sytuacjach było nowym podejściem w ekonomii.

Według ekonomistów szkoły austriackiej przedsiębiorczość jest sposobem działania opartym na subiektywnym postrzeganiu sytuacji gospodarczych i dostrzeganiu okazji. Jest zjawiskiem charakterystycznym dla świata realnego, który znajduje się w stanie ciągłej nierównowagi, stąd przedsiębiorczość nie może odgrywać jakiegokolwiek roli w równowagowych modelach absorbujących uwagę ekonomistów neoklasycznych. Głównym zadaniem stojącym przed przedsiębiorcą jest stworzenie i odkrycie informacji, która do tej pory nie istniała; do póki ów twórczy proces nie dobiegnie kresu, informacja nie pojawi się i nie może być znana⁴⁰. W ten sposób, choć

³⁷ K. B. Matusiak, *Rozwój...*, op. cit., s. 33.

³⁸ F. Wieser, *Social Economics*. Trans. A. Ford Hinrichs, Augustus M. Kelley Publishers, New York 1967, s. 165.

³⁹ G. Callahan, *Ekonomia dla normalnych ludzi. Wprowadzenie do szkoły Austriackiej*, Fijor Publishing, Warszawa 2012, s. 87.

⁴⁰ J. Huerta de Soto, *Szkoła...*, op. cit., s. 15.

niedostłownie wskazane zostało to, że przedsiębiorczość opiera się na podejmowaniu działań niepewnych.

Zdaniem L. von Misesa każde działanie posiada przedsiębiorczy i spekulacyjny element. Człowiek musi radzić sobie z niepewnością, co do przyszłych wydarzeń. Może jedynie minimalizować ją, wykorzystując swoją wiedzę teoretyczną i duży zasób doświadczenia. Dlatego też niektórzy ludzie są lepiej niż inni przygotowani do przedsiębiorczego planowania swoich przyszłych działań⁴¹. Poglądy L. von Misesa przemawiają wobec tego za tym, że zdobyta wiedza i doświadczenia może pomagać w przedsiębiorczości, co uzasadnia sens rozwijania edukacji na rzecz przedsiębiorczości.

F.A. Hayek opierał swoją teorię na przekonaniu, że to dzięki walczącym o zyski przedsiębiorcom rynek wykazuje regularność⁴². Sądził on, że społeczeństwo nie jest systemem „racjonalnie zorganizowanym” przez ludzi, lecz przeciwnie – łaodem spontanicznym, czyli dynamicznym procesem, który stale ewoluuje i wyłania się z ciągłych interakcji między milionami osób⁴³. Zatem każde przedsiębiorcze działanie polega na odkrywaniu nowej informacji, przekazywaniu tej informacji na rynek i koordynacji niedostosowań w zachowaniach ludzi. Wiedza nie stanowi z góry określonego, danego wszystkim zasobu informacji, lecz jest odkrywana i przyswajana przez poszczególne jednostki w trakcie procesu gospodarczego. F.A. Hayek zwrócił uwagę na to, iż założenie o istnieniu na rynku pełnego dostępu do informacji jest przesadne. Jako pierwszy zadał zasadnicze pytanie: „*Komu te fakty są dane?*”⁴⁴.

W sposób najszerszy i bardzo aktualny do dziś, przedsiębiorczość definiował J. Schumpeter. Jego zdaniem jest to osobliwy stan ducha przedsiębiorcy, który wyzwala w nim siłę do pokonywania piętrzących się wokół przeszkód, własnych przesądów i oporów, pozwala płynąć przeciw prądowi w nieznanych okolicznościach⁴⁵. Przedsiębiorcę postrzegał, jako innowatora, osobę kreatywną, pełną pomysłów i inicjatyw, co czyni go głównym sprawcą rozwoju gospodarczego. J. Schumpeter zauważył, że przedsiębiorcy przyczyniając się do rozwoju nieustannie niszczą równowagę w wyniku „twórczej destrukcji”. Wprowadzając innowacje zastępują istniejące, często jeszcze dobre pomysły i rozwiązania.

⁴¹ J. Huerta de Soto, *Szkola...*, op. cit., s. 112.

⁴² G. Callahan, *Ekonomia...*, op. cit., s. 217.

⁴³ J. Huerta de Soto, *Szkola...*, op. cit., s. 131.

⁴⁴ F. A. Hayek, *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, Znak, Kraków 1998, s. 48.

⁴⁵ S. Mikosik, *Teoria...*, op. cit., s. 75.

J. Schumpeter będąc ekonomistą i socjologiem wiele uwagi poświęcił osobie przedsiębiorczej. Ze względu na motyw działania wśród przedsiębiorców rozróżnił takich, którzy pragnęliby stworzyć własną „dynastię”. Takich, którymi kieruje pragnienie zdobywania, chęć walki, okazanie swojej wyższości nad innymi (działalność ekonomiczna staje się tu czymś podobnym do sportu, oznacza pragnienie zwycięstwa w trudnym boju). Wreszcie takich, którzy odczuwają radość tworzenia, a w wyszukiwaniu i pokonywaniu trudności udowadniają własną wartość i energię⁴⁶. To spostrzeżenie było bardzo odmienne od dotychczasowych poglądów, w których za motyw działania przedsiębiorcy uznawano jedynie chęć osiągnięcia zysku.

Zdaniem J. Schumpetera jedną z najważniejszych cech przedsiębiorcy bez względu na motyw tworzenia jest skłonność do pokonywania różnego typu trudności. Nawyk rutyny powinien zostać zdecydowanie przewyżniony przez przedsiębiorcę. Musi on wyjść poza przyzwyczajenia, które zwalniają go od twórczego, nieszablonowego myślenia, oraz przewyciężyć opory natury społecznej, bowiem jego działanie narusza przyjęte systemy wartości, istniejący układ władzy i zagraża czyimś interesom. Przedsiębiorcze działania mogą nie uznać aprobaty współpracowników, nie mówiąc już o naturalnych reakcjach ze strony konkurencji⁴⁷. Każda zmiana łączy się zwykle ze strachem, niepewnością, utratą poczucia bezpieczeństwa i obawą. Z tego względu osoba przedsiębiorcza postrzegana jest przez innych, jako jednostka indywidualna, a nawet nienormalna, która chce stworzyć coś, czego jeszcze nie było, wykraczając poza granice tradycji i przekonań. Takie nastawienie społeczeństwa przekłada się na to, że osoby przedsiębiorcze muszą mieć niezachwianą wiarę we własne możliwości i ogromną siłę potrzebną do pokonywania przeszkód i oporów stawianych przez otoczenie.

Podkreślić trzeba również, że J. Schumpeter odróżniał innowatora od wynalazcy nowych pomysłów. Za innowację uważał nie tylko odkrycie lub stworzenie czegoś nowego, ale też wprowadzenie tego pomysłu w życie. Innowacyjność to przełożenie inwencji na rzeczywistość materialną⁴⁸. Wobec tego innowacyjność to więcej niż pomysłowość i kreatywność – to urzeczywistnienie kreatywnych pomysłów. Przedsiębiorczość oparta na innowacji to natomiast tworzenie pomysłów jak również ich efektywne wdrażania. Na nowy produkt, usługę czy rozwiązanie musi zaistnieć

⁴⁶ S. Mikosik, *Teoria...*, op. cit., s. 80.

⁴⁷ Tamże, s. 78-79.

⁴⁸ J. Bogdanienko, M. Haffer, W. Popławski, *Innowacyjność przedsiębiorstw*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Toruń 2004, s. 8.

popyt, aby móc nazwać je innowacyjne. Duch przedsiębiorczości kryje się właśnie w tym, że wprowadzając innowacje często nie widać jeszcze skali zapotrzebowania i korzyści z nowych rozwiązań, a pomimo to intuicja podpowiada osobom przedsiębiorczym, że warto jest podjąć się tego niepewnego zadania.

Na ryzyko i niepewność w działalności przedsiębiorczej, w sposób szczególnie zwracał uwagę F. Knight. Twierdził on, że przedsiębiorcy są skłonni nie tylko podejmować dobrze określone ryzyko, ale także gotowi są angażować się w sytuacje niepewne, w których trudno cokolwiek przewidzieć⁴⁹. F. Knight przedstawił wyraźne różnice między ryzykiem a niepewnością. Za ryzyko uznawał określone odchylenie od stanów oczekiwanych. Natomiast niepewność to brak gwarancji, bez wymiernego określenia prawdopodobieństwa, że osiągnięty zostanie oczekiwany cel. Wielu przedstawicieli nauki uważa właśnie, że przedsiębiorca nie ryzykuje, lecz tylko działa w niepewności. W sytuacji, gdy ryzyko jest określone, a przez to niezależne od włożonej pracy i pomysłowości, wystarczy być hazardystą liczącym na szczęście. Przedsiębiorca to natomiast osoba, która wierzy, choć nie ma pewności, że jego kreatywność i włożony wysiłek w realizację nowego pomysłu zaowocuje sukcesem.

I. Kirzner, który również stworzył własną koncepcję przedsiębiorczości, zauważył, że przedsiębiorca musi być „wyczulony” na nadarzające się okazje i selektywnie koncentrować uwagę na określonych kategoriach szans. Jego zdaniem przedsiębiorca dostrzega wybrane aspekty złożonej rzeczywistości, których inni nie pokusili się zinterpretować lub jest w stanie odczuć je na nowo, w inny niekonwencjonalny sposób. Odkrywanie okazji wynika z bacznej obserwacji otoczenia, wsłuchiwanie się w głosy konsumentów i rynku oraz szybkiej reakcji na zmieniające się oczekiwania⁵⁰. Świadczy to, że na postawy i zachowania przedsiębiorcze wpływają nie tylko predyspozycje, ale też umiejętności, które można w sobie doskonalić. Należy mieć wiedzę o rynku i być świadomym, że wokół nas jest pełno okazji i możliwości – trzeba także chcieć ich poszukiwać.

Na podstawie poglądów F. Knighta i I. Kirznera swój sposób rozumowania przedsiębiorczości przedstawia T.W. Schultz. Jego zdaniem istotą przedsiębiorczości jest podejmowanie nowych decyzji ekonomicznych, które nie są ani rutynowe,

⁴⁹ T. Zaleśkiewicz, *Przedsiębiorczość i podejmowanie ryzyka*, [w:] T. Tyszka (red.), *Psychologia ekonomiczna*, Gdańskie wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004, s. 305.

⁵⁰ K.B. Matusiak, *Rozwój...*, op. cit., s. 40, [za:] D. Lavoie, *Odkrywanie i postrzeganie szansy gospodarczej: kultura a Kirznerowski model przedsiębiorczości*, [w:] B. Berger (red.), *Kultura przedsiębiorczości*, Oficyna Literatry „Rój”, Warszawa 1994, s. 43-58.

ani powtarzalne. Przyjmuje on przy tym założenie I. Kirznera, że w teorii równowagi nie ma miejsca dla przedsiębiorcy⁵¹. Przedsiębiorczość to wszechobecna forma aktywności w gospodarce dynamicznej. T.W. Schultza zauważa, że w różnych punktach swojego cyklu życia każdy człowiek jest przedsiębiorcą. Nie tylko biznesmeni, ale też robotnik, student, kobieta zajmująca się domem, konsumenci oraz rolnicy postrzegają i oceniają stany nierównowagi i – kiedy uznają to za wartę zachodu – podejmują działania przedsiębiorcze w celu przywrócenia równowagi⁵².

Okazjom do wprowadzania innowacji wiele uwagi poświęcił P.F. Drucker uznawany za wielkiego kontynuatora myśli J. Schumpetera. Jego zdaniem innowacje nadają bezproduktywnym z pozoru zasobom otoczenia nowe możliwości tworzenia bogactwa⁵³. Przedsiębiorcy powinni w celowy sposób szukać źródeł innowacji, szukać zmian i ich objawów, wskazujących na okazje do skutecznej innowacji⁵⁴. Wymaga to wiedzy, pomysłowości, predyspozycji. Niezbędna jest również praca. Skuteczni przedsiębiorcy nie czekają na „pocałunek Muzy”, która natchnie ich pomysłem, lecz biorą się do pracy⁵⁵. Autor zaznacza przez to, że przedsiębiorczość jest kompetencją, której sprzyjają predyspozycje i nad którą trzeba również pracować.

P.F. Drucker wyodrębnił siedem źródeł okazji do innowacji oraz opracował praktyczne zasady pomagające stwierdzić, kiedy, gdzie i jak można ich szukać. Pierwsze cztery źródła: to, co nieoczekiwane; niezgodności; potrzeby procesu; zmiana struktury przemysłu lub rynku; znajdują się wewnątrz każdej organizacji, nie zależnie czy będzie nią przedsiębiorstwo, instytucja użyteczności publicznej, przemysł czy też sektor usług. Dostrzegalne są one przede wszystkim dla ludzi znajdujących się w danej organizacji. Trzy pozostałe: demografia; zmiany w sposobach postrzegania; nowa wiedza; wynikają ze zmian otoczenia⁵⁶. Zatem podstawą przedsiębiorczości jest dostrzeganie okazji, które występują we wszystkich obszarach życia.

P.F. Drucker wyraźnie łączy przedsiębiorczość z działaniami innowacyjnymi – nie musi to jednak polegać na wynalezieniu czegoś nowego, lecz jak w przypadku firmy Mc Donald's może to być zdecydowana poprawa wydajności z posiadanych zasobów,

⁵¹ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, s. 318-323.

⁵² Tamże, s. 331.

⁵³ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość...*, *op. cit.*, s. 30.

⁵⁴ P. F. Drucker, *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1992, s. 29.

⁵⁵ Tamże, s. 43.

⁵⁶ Tamże.,s. 44.

jak też stworzenie nowego rynku i nowego klienta⁵⁷. Jest to obraz przedsiębiorczości, w którym skupiona jest uwaga na podejmowaniu wyjątkowo nowatorskich działań. W tym sposobie postrzegania przedsiębiorczości, w odróżnieniu do wcześniejszych teorii, istotą nie jest wykorzystanie okazji do podejmowania działań wykonywanych już wcześniej, lecz wdrażanie niespotykanych dotąd rozwiązań. P.F. Drucker ogranicza użycia pojęcia przedsiębiorczość do przedsięwzięć wykonywanych po raz pierwszy. Podobnie jak J. Schumpeter dostrzega kilka kategorii innowacji tj.:

- wprowadzenie nowego produktu lub istotne udoskonalenie jakości istniejącego produktu;
- wprowadzenie nowej lub istotnie zmodernizowanej metody wytwarzania;
- stworzenie nowego segmentu rynku lub skuteczne wejście na geograficznie nowy rynek;
- zdobycie nowego źródła zaopatrzenia w surowce lub półprodukty;
- wprowadzenie nowego typu organizacji przedsiębiorstwa⁵⁸.

P.F. Drucker kontynuując myśl J. Schumpetera podkreślał, że zmiana stanowi podstawę innowacji, co jest bardzo ważną kwestią w kontekście znaczenia przedsiębiorczości w rozwoju społeczno-gospodarczym.

W tabeli 1. zaprezentowane zostały najważniejsze aspekty postrzegania istoty przedsiębiorczości, na które zwracali uwagę poszczególnie ekonomiści. Zauważyć można, że kolejni autorzy próbowali uzupełnić dotychczasowe teorie, a także coraz wyraźniej oddzielali przedsiębiorczości od przedsiębiorcy. Na nowe sposoby postrzegania przedsiębiorczości wpływ miały również zmiany społeczno-gospodarcze, bowiem dotychczasowe formy przejawiania przedsiębiorczości stawały się niewystarczające. Syntetyzując spostrzeżenia ekonomistów należy wnioskować, że w różnych systemach gospodarczych inne aspekty przedsiębiorczości mogą być istotniejsze i bardziej zauważalne.

⁵⁷ P.F. Drucker, *Natchnienie i fart, czyli innowacja i przedsiębiorczość*, Studio Emka, Warszawa 2004, s. 167.

⁵⁸ J. Schumpeter, *Teoria rozwoju gospodarczego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960, s. 104.

Tabela 1. Sposoby postrzegania przedsiębiorczości w teorii ekonomii

Autor	Postrzegana istota przedsiębiorczości
R. Cantillon	Dostrzeganie różnic i okazji na rynku po stronie podażowej
J.B. Say	Kombinowanie, czyli nowatorskie łączenie czynników produkcji
A. Smith	Umiejętność oszczędzania i mobilizowania kapitału
K. Marks	Zawłaszczanie części pracy i dochodu robotników
T. Veblen	Próżniacza konsumpcja i pomnażanie dochodów
F. Wieser	Subiektywne dostrzeganie różnic i okazji rynkowych
L. von Mises	Minimalizowanie niepewności przy pomocy wiedzy i doświadczeń
F.A. Hayek	Odkrywanie nowej informacji i koordynowanie niedostosowań
J. Schumpeter	Twórcza destrukcja
F. Knight	Podejmowanie ryzyka i angażowanie się w sytuacje niepewne
I. Kirzner	Selektywne koncentrowanie uwagi na określonych kategoriach szans
T.W. Schultz	Podejmowanie nowych, nierutynowych decyzji ekonomicznych
P.E. Drucker	Celowe szukanie źródeł innowacji

Zródło: opracowanie własne.

Reasumując, w teorii ekonomii przedsiębiorczość jest ważnym zagadnieniem analizowanym przez wielu czołowych przedstawicieli nauki. Łącząc poszczególne sposoby postrzegania istoty przedsiębiorczości i uwzględniając jej zmienność, na potrzeby dysertacji pojęcie to definiowane będzie, jako podejmowanie działań niepewnych. W tym sposobie rozumowania przedsiębiorczości zwrócona jest uwaga na trzy uniwersalne aspekty: podejmowanie, czyli świadome poświęcenie czegoś dla przyszłych korzyści; działanie, czyli przyczynianie się do osiągnięcia korzyści; i niepewność odzwierciedlającą istotę przedsiębiorczości, czyli tworzenie czegoś innowacyjnego lub tego samego, ale w nowy sposób bądź w nowych warunkach.

1.3. Przedsiębiorczość jako czynnik rozwoju gospodarczego

Obecnie uznaje się, że przedsiębiorczość jest czymś niezbędnym do sprawnego funkcjonowania w warunkach współczesnej gospodarki. Jest wyjątkową, niematerialną siłą, jednym z najważniejszych atrybutów gospodarki rynkowej, głównym motorem wzrostu i rozwoju gospodarczego⁵⁹. W warunkach wolnej konkurencji jest źródłem powodzeń poszczególnych krajów i regionów.

Przedsiębiorczość to nie tylko zjawisko, ale także proces tworzenia nowych wartości poprzez zastosowanie unikatowej kombinacji zasobów i czynników produkcji zestawianych ze sobą w celu osiągnięcia nowych rezultatów⁶⁰. Osoby przedsiębiorcze wykonując wiele różnorodnych i odpowiedzialnych zadań potrzebnych gospodarce i społeczeństwu – rozwijają rynek, tworzą miejsca pracy, wdrażają innowacyjne działania, procesy i technologie.

W literaturze przedmiotu przedsiębiorczość jest coraz częściej wyodrębniana jako czwarty czynnik wzrostu gospodarczego obok ziemi (zasobów naturalnych), pracy i kapitału. Niektórzy ekonomiści przedsiębiorczość traktują, jako składową technologii (czynnika określającego produkcję), czyli wiedzę o sposobach wykorzystania pracy i kapitału do wytwarzania dóbr i usług⁶¹. Inni ekonomiści zwracają natomiast uwagę na różne formy kapitału niematerialnego (kapitał ludzki, społeczny, kulturowy czy instytucjonalny), a pracę rozpatrują pod kątem jakościowym. A. Smith już zauważył, że produktywność pracowników posiadających umiejętności jest wyższa niż pracowników bez takich umiejętności⁶².

Zdaniem wielu współczesnych ekonomistów rozwój ekonomiczny zależy w coraz większym stopniu od wytwarzania, przyswajania, rozprzestrzeniania oraz efektywnego wykorzystania wiedzy, która będąc najważniejszym zasobem produkcyjnym, decyduje o tworzeniu przewag konkurencyjnych w zmieniającym się

⁵⁹ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 53.

⁶⁰ Z. Barczyk, *Przedsiębiorczość i samorządność lokalna*, Oficyna Wydawnicza GWSP, Chorzów 2004, s. 16.

⁶¹ R.E. Hall, J.B. Taylor, *Makroekonomia*, PWN, Warszawa 2002, s. 78-79.

⁶² A. Bagieńska, *Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju gospodarczego regionu*, Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 501, Szczecin 2008, s. 230.

otoczeniu oraz wpływa na zdolności adaptacyjne jednostek i społeczeństwa⁶³. Wiedza jest w tym kontekście rozumiana bardzo szeroko, również jako umiejętność przetwarzania informacji, kreatywnego myślenia, łączenia faktów, analizowania sytuacji i dostrzegania okazji, co niewątpliwie uwarunkowuje przejawianie przedsiębiorczości. Istotne jest wykorzystanie wiedzy do tworzenia nowej wiedzy i innowacji, gdyż warunkiem uczestniczenia we współczesnych globalnych procesach rozwoju jest między innymi aktywne kreowanie procesu innowacyjnego. W gospodarce opartej na wiedzy coraz większego znaczenia nabierają te cechy kapitału ludzkiego, które umożliwiają szybką adaptację nowych rozwiązań techniczno-organizacyjnych, tj. wykształcenie w zakresie wysokich technologii, umiejętność przewidywania zmian, zdolność zarządzania strategicznego, kreatywność, otwartość na nową wiedzę i informację⁶⁴. Należy zauważyć, że główną przyczyną poszukiwania nowych determinant wzrostu gospodarczego, był brak możliwości wyjaśnienie wzrostu produkcji tylko na podstawie zmian w zasobach kapitału rzeczowego czy siły roboczej. Dlatego też niewyjaśniony wzrost produkcji zaczęto przypisywać wykształceniu, innowacjom czy postępowi technicznemu⁶⁵.

Znaczeniem przedsiębiorczości w teorii wzrostu interesował się między innymi R. Solow. Pierwszym jego kandydatem do roli czynnika uzupełniającego wpływ kapitału i pracy był postęp techniczny. Drugim, komplementarnym z postępowem technicznym, był kapitał ludzki⁶⁶. Owocem tych badań był model Solowa, w którym postęp techniczny stanowił podstawową siłę napędową wzrostu gospodarczego, przy czym niezdefiniowane zostało, czym jest sam postęp⁶⁷. Najczęściej jednak rozwój techniki kojarzono z przedsiębiorczością i innowacyjnością.

Jak zauważa P. Niedzielski w literaturze przedmiotu coraz częściej mówi się o rozszerzonym wachlarzu czynników produkcji, gdzie obok namacalnych i wymiernych: ziemi, pracy, kapitału, dominujące znaczenie przypisuje się właśnie

⁶³ T. Michalczyk, S. Musioł, *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój społeczno-ekonomiczny w świetle nowej analizy instytucjonalnej*, [w:] M. S. Szczepański, K. Bierwiazzonek, T. Nawrocki (red.), *Kapitał ludzki i społeczny a konkurencyjność regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008, s. 65.

⁶⁴ A. Mempel-Śnieżyk, *Od gospodarki przemysłowej do gospodarki opartej na wiedzy*, [w:] M. Dylewski (red.), *Ekonomiczne...*, op. cit., s. 292.

⁶⁵ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza – kapitał ludzki – innowacje*, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2012, s. 50-51.

⁶⁶ J. Górniak, *Kapitał ludzki*, [w:] S. Czarnik, M. Dobrzyńska, J. Górniak, M. Jelonek, K. Keler, M. Kocór, A. Strzebońska, A. Szczucka, K. Turek, B. Worek, *Bilans Kapitału Ludzkiego w Polsce, Raport podsumowujący pierwszą edycję badań realizowaną w 2010 roku.*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2011, s. 15.

⁶⁷ S. Prokurat, *Od...*, op. cit., s. 6.

przedsiębiorczości ściśle związanej z informacją, a idąc dalej – wyselekcjonowanej na potrzeby rozwiązania konkretnego problemu informacji, czyli wiedzy⁶⁸. Niewątpliwie przedsiębiorczość opiera się na dostępie do zasobów, pracy, wiedzy, doświadczeniu, kreatywności i innowacyjności – i to właśnie ich połączenie przynosi efekty, chociaż przedstawiciele poszczególnych szkół często akcentują tylko jeden z tych czynników, który ich zdaniem jest najbardziej istotny.

Przedsiębiorczość trudno jest zdefiniować jednoznacznie, a tym bardziej dokonać pomiaru jej oddziaływania na wzrost gospodarczy. W pewnym sensie można stwierdzić, że na wzrost gospodarczy, czyli zmiany ilościowe, wpływ ma wielkość zaangażowanego kapitału i zasoby siły roboczej. Przedsiębiorczość ma natomiast decydujące znaczenie w rozwoju gospodarczym, który oznacza nie tylko zmiany ilościowe, ale i jakościowe. Wprowadzenie innowacji polega przede wszystkim nie na przyroście istniejących czynników produkcji, ale na przesuwaniu czynników istniejących ze starych do nowych zastosowań⁶⁹. Zwiększając wyłącznie nakłady pracy lub kapitału można osiągnąć większą ilość tego samego dobra, lecz aby te dobro udoskonalić lub wytwarzać nowe niezbędna jest również przedsiębiorczość. Należy przez to rozumieć twórcze i aktywne dążenie do ulepszania istniejących stanów rzeczy, które prowadzi do wzrostu uzyskiwanych korzyści oraz poprawy warunków życia i pracy⁷⁰. Zdaniem A. Klasika „przedsiębiorczość można scharakteryzować jako uwarunkowany społecznie proces tworzenia szans na kreowanie bogactwa oraz ich twórcze wykorzystanie poprzez użytkowanie zasobów finansowych, materialnych oraz kapitału ludzkiego i społecznego w sposób innowacyjny”⁷¹.

Ogromne zainteresowanie przedsiębiorczością jest następstwem dostrzegania tego, iż wzrost konkurencyjności danej gospodarki, nie może bazować jedynie na podstawowych czynnikach: pracy i kapitale. Kluczowym czynnikiem sukcesu staje się przedsiębiorczość, mająca postać niematerialną. Należy zaznaczyć, iż nie istnieje prosta relacja między przedsiębiorczością a wzrostem gospodarczym⁷². Nie łatwo też jest

⁶⁸ P. Niedzielski, *Podstawy teorii inwestycji*, [w:] P. Niedzielski, J. Markiewicz, T. Nowak, J. Rempała, M. Skweres-Kuchta (red.), *Jak oceniać inwestycje?*, Uniwersytet szczeciński, Szczecin 2009, s. 12.

⁶⁹ A. Kańczukowska-Stadnik, *Innowacje produktowe na rynku opakowań – determinant konkurencyjności przedsiębiorstw*, *Przedsiębiorstwo i państwo – wybrane problemy konkurencyjności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007, s. 86.

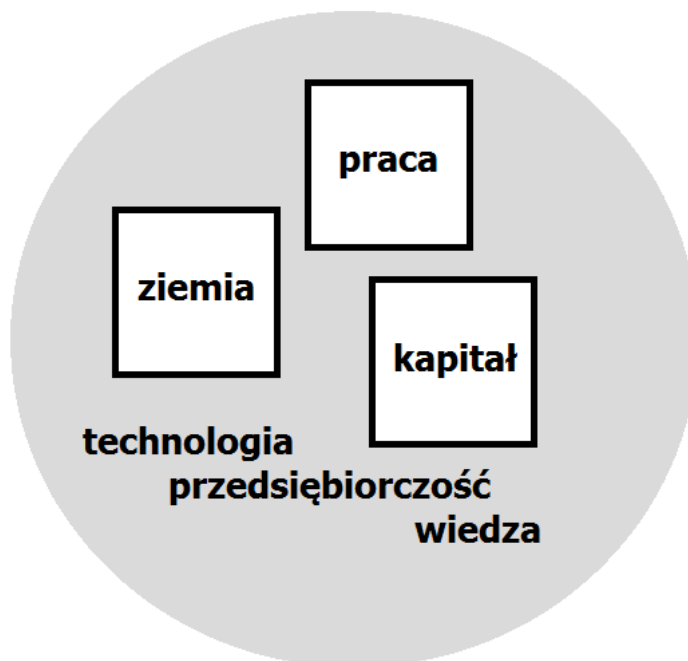
⁷⁰ A. Wiatrak, *Pojęcie...*, op. cit., s. 26.

⁷¹ A. Klasik, *Przedsiębiorczość i konkurencyjność a rozwój regionalny*, Akademia Ekonomiczna w Katowicach, Katowice 2006, s. 279.

⁷² E. Grzegorzewska-Mischka, *Współczesne...*, op. cit., s. 67.

wyodrębnić przedsiębiorczość, ale to właśnie dzięki temu może ona stanowić przewagę konkurencyjną na wolnym rynku. Na rysunku 1. technologia, przedsiębiorczość i wiedza przedstawiona jest jako dodatkowy niewymierny czynniki rozwoju gospodarczego, który wpływa na efektywność wykorzystania podstawowych czynników.

Rysunek 1. Czynniki rozwoju gospodarczego

Źródło: opracowanie własne.

Warto zwrócić uwagę również na czynniki instytucjonalne, które mają ogromny wpływ na wzrost gospodarczy. Neoinstytucjonalna szkoła ekonomiczna przyjmuje podstawowe postulaty metodologiczne ekonomii neoklasycznej postrzegając jednak rozwój, bardziej, jako złożony proces kulturowy niż jako stabilny system wzajemnie równoważących się sił regulowanych przez samokorygujący się mechanizm rynkowy⁷³. Kulturę podobnie jak przedsiębiorczość trudno zdefiniować jednoznacznie. Oba te terminy określają coś niematerialnego i być może mają ze sobą o wiele więcej wspólnego, niż jest to zauważalne. Dla rozwoju przedsiębiorczości ważne są czynniki kulturowe, takie jak: systemy wartości i przekonań, tradycje przedsiębiorczości na danym obszarze, zaufanie jako zasób kulturowy, model rodziny i więzi rodzinnych oraz

⁷³ S. Prokurat, *Od...*, op. cit., s. 6, [za] Ł. Jabłoński, *Teorie rozwoju gospodarczego a konwergencja ekonomiczna*, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Zeszyt nr 13, Rzeszów 2008.

klimat społeczny (nie)sprzyjający przedsiębiorczości⁷⁴. Według A.L. Kroebera „kultura jest to przyjęty zwyczajowo sposób działania, odczuwania i myślenia wybrany przez społeczeństwo spośród nieskończonej liczby i różnorodności możliwych potencjalnie sposobów bycia”⁷⁵. W takim kontekście definiowania kultury, sposób działania społeczeństwa oparty na postawach i zachowaniach przedsiębiorczych można określić, jako kulturę przedsiębiorczości.

Kultura przedsiębiorczości podobnie jak kultura ekonomiczna określa sposób bycia w sferze gospodarczej. Przy czym kultura przedsiębiorczości może być najbardziej pożądanym rodzajem kultury ekonomicznej z punktu widzenia rozwoju gospodarczego. Każdy człowiek posiada swój styl działania gospodarczego. Nie każde działanie jest jednak efektywne. Kultura może stać się siłą napędową i atutem pozytywnych zmian społeczno-gospodarczych tylko wówczas, gdy upowszechni się określona, a nie dowolną kombinację cech kultury ekonomicznej⁷⁶. Na przykład osoby bezrobotne, które nie chcą podjąć się żadnej pracy przejawiają pewien sposób postępowania oraz myślenia o gospodarce i aktywności zawodowej. Taka kultura bycia dotyczy sfery gospodarczej, jednak nie przyczynia się do jej rozwoju. Całkiem odmienne rolę w rozwoju gospodarczym pełnią osoby przedsiębiorcze (bez względu na rodzaj przedsiębiorczości). Ich kultura ekonomiczna to właśnie kultura przedsiębiorczości, dla której charakterystyczne są aktywne postawy, myślenie w sposób kreatywny i innowacyjny, pozytywne nastawienie do zmian oraz wiara w powodzenie nowych i niepewnych przedsięwzięć.

Można mieć pewne wątpliwości czy kultura przedsiębiorczości jest stylem bycia, czy tylko zachowaniem przejawianym w danym działaniu. B. Glinka większą uwagę zwraca na „kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczość”, przez co rozumie zespół wartości, norm postępowania i wzorców zachowań charakterystyczny dla danej społeczności, który znajduje swoje odzwierciedlenie w wyobrażeniach o gospodarce i interpretacjach zjawisk w niej zachodzących, regulując równocześnie formę i skalę działań przedsiębiorczych podejmowanych przez członków społeczności⁷⁷. Kultura danego społeczeństwa nie musi być stricte przedsiębiorcza, ale niewątpliwie stanowi

⁷⁴ T. Kraśnicka, *Koncepcja rozwoju przedsiębiorczości ekonomicznej i pozaekonomicznej*, Akademia Ekonomiczna w Katowicach, Katowice 2002, s. 115.

⁷⁵ A. L. Kroeber, *Istota kultury*, PNW, Warszawa 1989, s. 323.

⁷⁶ G. Krzyminiewska, *Kultura ekonomiczna młodzieży wiejskiej i jej znaczenie w rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2010, s. 14.

⁷⁷ B. Glinka, *Kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości w Polsce*, PWE, Warszawa 2008, s. 59.

podłoże zachowań i postaw przedsiębiorczych. Zgodnie z założeniami ekonomii instytucjonalnej kultura leży u podstaw wszelkich działań gospodarczych⁷⁸. Należy przy tym pamiętać, że kultura ekonomiczna może sprzyjać rozwojowi społeczno-gospodarczemu, ale może także petryfikować zastane struktury czy wręcz uniemożliwiać zmiany⁷⁹. Bariery kulturowe można jednak próbować wyeliminować lub co więcej postrzegać jako potencjał gospodarczy.

W ujęciu genetycznym kultura traktowana jest, jako przeciwstawienie naturze, czyli sposób przystosowania się człowieka do środowiska. W aspekcie psychologicznym dostrzega się możliwości kształtowania kultury w procesie uczenia się, przyswajania kultury oraz wytwarzania nawyków i postaw społecznych⁸⁰. Wobec tego mając na uwadze rozwój gospodarczy można próbować wykształcić kulturę opartą na przedsiębiorczości. Kulturę przedsiębiorczą można wręcz postrzegać jako kapitał kulturowy, a dokładnie kapitał kultury przedsiębiorczej, podobnie jak kapitał ludzki i społeczny. Zgodnie z podejściem ekonomicznym kapitał, to wartości i aktywa, które można wykorzystać w procesie rozwoju. Kapitał ludzki i społeczny ma charakter niematerialnych wartości społecznych, właściwie wartości kulturowych określonej społeczności⁸¹. Celem użycia sformułowania kapitał kultury przedsiębiorczej nie jest określenie czegoś zupełnie odmiennego niż kapitału ludzki i społeczny, lecz wyeksponowanie przedsiębiorczości w odniesieniu do cech ludzkich i postaw społecznych mających pozytywne znaczenie dla gospodarki.

Global Entrepreneurship Research Association na potrzeby prowadzonych międzynarodowych badań naukowych pod nazwą *Global Entrepreneurship Monitor* (GEM), opracował model obrazujący znaczenie przedsiębiorczości w rozwoju gospodarczym. W modelu przedstawionym na rysunku 2. przyjmuje się, że przedsiębiorczość jest terminem bardzo pojemnym, z wieloma różnorodnymi znaczeniami. GEM operacjonalizuje pojęcie przedsiębiorczość jako „każdą próbę tworzenia nowej firmy lub nowego przedsięwzięcia, taką jak samozatrudnienie, nowa

⁷⁸ D. Throsby, *Ekonomia i kultura*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2011, s. 25.

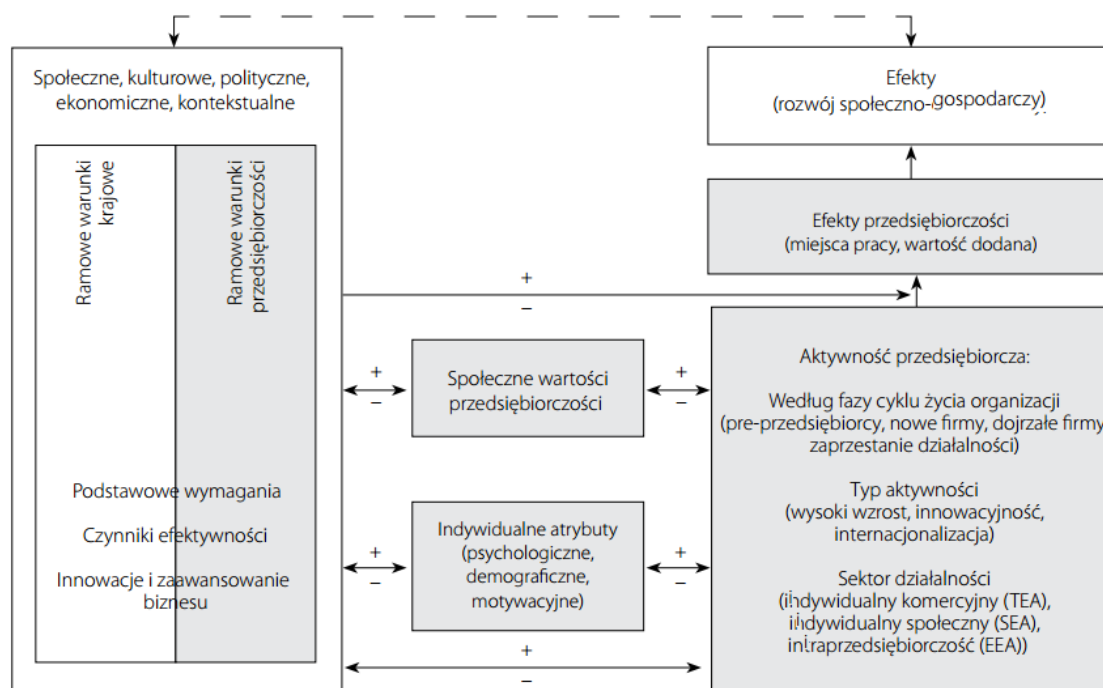
⁷⁹ G. Krzyminiewska, *Kultura...*, op. cit., s. 5.

⁸⁰ M. Pacholski, A. Słaboń, *Słownik pojęć socjologicznych*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001, s. 93.

⁸¹ T. Markowski, *Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego*, [w:] Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, PWN, Warszawa 2008, s. 24

organizacja gospodarcza, ekspansja istniejącej organizacji, dokonaną przez jednostkę, zespół ludzi lub istniejącą organizację”⁸².

Rysunek 2. Model rozwoju gospodarczego GEM

Źródło: A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2016, s. 15., [za:] S. Singer, J.E. Amoros, D. Moska, *Global Entrepreneurship Monitor 2014 Global Report*, London 2015, s. 20.

W modelu rozwoju gospodarczego GEM przyjmuje się założenie, że stan gospodarki jest silnie uzależniony od dynamicznego sektora przedsiębiorczości. Zależność ta zachodzi na wszystkich etapach rozwoju gospodarczego. Bardziej rozwinięte gospodarki tworzą więcej szans przedsiębiorczych w wyniku swojego bogactwa i potencjału innowacyjnego, z drugiej jednak strony oferują one większą liczbę miejsc pracy dla osób, które mogłyby zostać przedsiębiorcami. Drugim ważnym założeniem jest to, że potencjał przedsiębiorczy gospodarki opiera się na jednostkach obdarzonych zdolnością i motywacją do rozpoczęcia działalności gospodarczej i może być wzmocniony poprzez pozytywny społeczny odbiór przedsiębiorczości. Szczególnie istotne w tym modelu rozwoju gospodarczego jest uwypuklenie znaczenia atrybutów

⁸² A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2016, s. 13.

indywidualnych (psychologicznych, demograficznych, motywacyjnych), wartości społecznych powiązanych z przedsiębiorczością oraz charakteru aktywności przedsiębiorczej⁸³.

Przedstawione powyżej informacje i uwagi przemawiają za tym, że przedsiębiorczość jest uwarunkowanym społecznie-kulturowo czynnikiem rozwoju gospodarczego. Zmiana stylu bycia społeczeństwa w sferze gospodarczej jest nie łatwa, ale możliwa. W istotnym stopniu zachowanie człowieka kształtowane jest zarówno pod wpływem otoczenia, w którym on przebywa, a także poprzez edukowanie go oraz wskazywanie mu właściwych wzorców do naśladowania⁸⁴. Niektórym zachowaniom i postawom przedsiębiorczym sprzyjają jednak cechy wrodzone, dlatego bywa, że niedostrzegane są możliwości i korzyści oddziaływania na rozwój gospodarczy poprzez edukację.

Reasumując, przedsiębiorczość jest istotnym czynnikiem rozwoju gospodarczego, przy czym ze względu na niematerialny wymiar jest różnie uitożsamiana. W przeszłości nie doceniano niematerialnych czynników, z uwagi na trudność przypisania im konkretnego znaczenia. Współcześnie przedsiębiorczość staje się jednak kluczowym czynnikiem sukcesu, gdyż tradycyjne czynniki rozwoju gospodarczego, jeśli nie są kreatywnie wykorzystywane, nie stanowią przewag konkurencyjnych na rynku.

1.4. Współczesne podejście do przedsiębiorczości

Przełom XX i XXI wieku określany jest przez wielu renesansem przedsiębiorczości. Widoczna jest światowa tendencja, mająca na celu wspieranie jej rozwoju. W warunkach wolnej konkurencji przedsiębiorczość jest źródłem powodzeń poszczególnych krajów i regionów. Ważną rolę zaczyna odgrywać kultura

⁸³ A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, op. cit., s. 14-15.

⁸⁴ E. Grzegorzewska-Mischka, *Współczesne...*, op. cit., s. 65.

przedsiębiorczości rozumiana, jako otwartość kraju i jego mieszkańców na nowy, innowacyjny biznes, będący nośnikiem zmian i przewag konkurencyjnych we współczesnym świecie⁸⁵. Innowacyjny biznes dotyczy nie tylko korporacji, ale też małych i średnich przedsiębiorstw.

Wielkie organizacje mając ogromne środki finansowe są w stanie przeznaczać duże pieniądze na badania naukowe, tworzyć nowoczesne technologie i finansować innowacyjne programy. Umożliwia to wprowadzenie nowych produktów i usług na rynek, w celu zaspokojenia potrzeby masowych klientów. Klienci coraz częściej oczekują jednak dóbr zindywidualizowanych, które łatwiej wytwarza się w niewielkich przedsiębiorstwach. Tym samym maleje znaczenie dóbr i usług wytwarzanych i konsumowanych masowo, a wzrasta rola wytworów produkowanych w małych seriach, o zindywidualizowanej charakterystyce, zaprojektowanych na zamówienie. Fordowska konkurencja, która opierała się w dużej mierze na cenie, ustępuje miejsca elementom pozacenowym, w tym szczególnie doskonałości technicznej, wieloopcyności, estetyce zaprojektowania (design), nakierowaniu na potrzeby wyspecjalizowanej grupy odbiorców stanowiących swoistą niszę dla niepowtarzalnego produktu⁸⁶. Stwarza to okazje do rozwoju sektora małych i średnich przedsiębiorstw oraz budowania przewag konkurencyjnych drobnych przedsiębiorców względem wielkich firm i korporacji. Wcześniejsze orientacje na „efekty skali” są zastępowane przez „efekty różnorodności”, oparte na elastyczności i szybkości reakcji na nowe wyzwania rynkowego otoczenia biznesu⁸⁷. Do nowych potrzeb rynku szybciej mogą dostosować się małe firmy, otwarte na niekonwencjonalne rozwiązania, w których zmiana organizacji i profilu działalności jest dużo prostsza ze względu na niewielki rozmiar. Ponadto w sytuacji, gdy pojawiają się nowe okazje łatwiej jest zaczynać działalność na niewielką skalę, co także sprzyja rozwojowi małych przedsiębiorstw.

Tendencja rozwoju drobnej przedsiębiorczości powróciła, po okresie dostrzegania korzyści w dużych organizacjach, wraz z opublikowaniem w 1970 r. pracy E.F. Schumachera *Małe jest piękne*. Ekonomista ten widząc bardzo wysoki poziom bezrobocia i ubóstwa na całym świecie twierdził, że koncentracja na dużych projektach i organizacjach stworzyła ogromną przepaść między bogatymi i biednymi. Zwrócił on

⁸⁵ K. B. Matusiak, *Rozwój...*, op. cit., s. 7.

⁸⁶ S. Prokurat, *Od...*, op. cit., s. 10, [za:] P. Hirst, J. Zeltlin, *Flexible specializaton versus post-Fordism: Theory, evidence and policy implicatons*, *Economy and Society* 0(1), 1991.

⁸⁷ K. B. Matusiak, *Rozwój...*, op. cit., s. 70.

uwagę na to, że poprzez edukację i wsparcie ludzie mogą odzyskać godności, działać na rzecz samozatrudnienia i stać się aktywnym⁸⁸.

Z raportów *Global Entrepreneurship Monitor* wynika, że skala osób podejmujących przedsięwzięcia gospodarcze największa jest w krajach słabo rozwiniętych, w których konkurencja odbywa się na poziomie czynników produkcji, takich jak praca czy zasoby naturalne. W tych krajach cena jest głównym czynnikiem konkurowania przedsiębiorstwa na rynku, produktywność jest niską, niskie są również koszty pracy. W gospodarkach zorientowanych na efektywność wraz z rosnącymi kosztami pracy i dążeniem do podnoszenia jakości produktów i usług powstaje tendencja do tworzenia dużych firmy, przy czym łańcuch dostaw otwarty jest na małe i średnie firmy. W gospodarkach innowacyjnych wysoki standard życia stwarza potencjał dynamicznego rozwoju przedsięwzięć opartych na badaniach, intensywności wiedzy, jak też dotyczących wyspecjalizowanych produktów i usług. Poziom aktywności przedsiębiorczej w różnych typach gospodarek przedstawiony jest w tabeli 2. W zestawieniu tym wyszczególnione są następujące stadia rozwoju przedsięwzięcia⁸⁹:

- **pre-przedsiębiorcy** to osoby zaangażowane w zakładanie firmy, której będą właścicielami lub współwłaścicielami, oraz przedsiębiorcy w fazie organizacji, gdzie okres wypłacania właścicielom wynagrodzeń/płatności nie przekracza 3 miesięcy;
- **nowi przedsiębiorcy** to osoby, które założyły firmę między 3 a 42 miesiącami przed przeprowadzeniem badania. Okres trzech i pół roku uznaje się za krytyczny w działalności przedsiębiorczej. Jego przetrwanie świadczy o sukcesie pierwszego etapu, czyli założenia działalności i przejściu do kolejnego etapu, czyli zarządzania istniejącą firmą;
- **TEA** (Total Early-stage Entrepreneurial Activity) oznacza procent ludności w wieku produkcyjnym, która jest zaangażowana w zakładanie działalności gospodarczej lub prowadzenie nowej firmy, działającej do 3,5 roku. Do całkowitej przedsiębiorczości we wczesnym stadium zalicza się pre-przedsiębiorców i nowych przedsiębiorców, nie zalicza się za to

⁸⁸ *Educating the Next Wave of Entrepreneurs Unlocking entrepreneurial capabilities to meet the global challenges of the 21st Century, A Report of the Global Education Initiative, World Economic Forum, Switzerland 2009, s. 20-21.*

⁸⁹ A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, op. cit., s. 14-16.

firm dojrzałych. Metodologia wyliczania wskaźnika TEA jest dość złożona i opiera się na odpowiedziach na kilka pytań z kwestionariusza badania GEM dotyczących zamiarów oraz działań podejmowanych w zakresie zakładania i prowadzenia działalności gospodarczej. Należy podkreślić, że wskaźnik TEA nie mierzy udziału ludności prowadzącej działalność gospodarczą, ale udział ludności zakładającej i prowadzącej ją we wczesnym stadium wśród populacji osób dorosłych. Jest w tym kontekście wskaźnikiem wyprzedzającym, pozwala na prognozowanie intensywności działalności gospodarczej w społeczeństwie.

- **dojrzałe firmy** to te, które funkcjonują na rynku dłużej niż 42 miesiące (3,5 roku).

Tabela 2. Udział osób zaangażowanych w przedsięwzięcia gospodarcze w wybranych krajach w 2015 r. (% osób dorosłych)

Kraje	Pre- przedsiębiorcy	Nowi przedsiębiorcy	TEA	Dojrzałe firmy
Kraje zorientowane na czynniki produkcji	12,9	9,2	21,4	12,5
Kraje zorientowane na efektywność	8,5	6,6	14,7	8,5
Kraje zorientowane na innowacje	5,3	3,4	8,5	6,8
Europa	4,8	3,1	7,8	6,6
Polska	5,7	3,5	9,2	5,9

Źródło: A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, op. cit., s. 26, dane z Global Entrepreneurship Monitor 2015.

W raporcie GEM zwrócona jest uwaga na to, że przedsiębiorczość z konieczności jest zjawiskiem typowym dla krajów o niskim dochodzie, gdzie prowadzący własny biznes częściej napotykają na ograniczenia związane z dostępem do kapitału ludzkiego, finansowego czy technologii. W związku z powyższym jako jednostki racjonalne ograniczają swój apetyt na rozwój poprzez innowacje czy działalność międzynarodową, wiedząc, że tego typu ambicje mogą być trudne do zrealizowania⁹⁰.

⁹⁰ A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, op. cit., s. 30, [za:] J. Hessels, M. Van Gelderen, R. Thurik, Entrepreneurial aspirations, motivations, and their drivers, *Small Business Economics*, 2008, 31:323–339

Postawy przedsiębiorcze są potrzebne do sprawnego kierowania firmą bez względu na jej wielkość. Przedsiębiorczość umożliwia przezwycięzenie ociążałości biurokratycznej, restrukturyzację i modernizację, służy odnowie i transformacji przedsiębiorstwa w kierunku innowacyjności, elastyczności i konkurencyjności⁹¹. Wartością przedsiębiorstwa jest układ wzajemnie ze sobą powiązanych elementów decydujących o unikatowości i niepowtarzalności zasobów ludzkich danej organizacji. A. Wieczorek-Szymańska zwraca uwagę na to, że o stanie kapitału ludzkiego przedsiębiorstwa decydują nie tylko odpowiednie kwalifikacje, ale także osobowość, otwartość na zmiany, kreatywność i przedsiębiorczość pracowników⁹².

W dzisiejszych czasach przedsiębiorczość ma ogromne znaczenie nie tylko w odniesieniu do zarządzania firmą, ale też całej jej działalności. Wyróżnia się przedsiębiorczość wewnętrzną, korporacyjną i intraprzsiębiorczą. Dotyczą one sposobu zachowań pracowników danej organizacji, we wszystkich obszarach jej działania. Jest to działalność przedsiębiorcza rozwijana przez pracowników. Początkowo była to domena tylko kierownictwa, które postrzegało pracowników jako osoby prymitywne, leniwe czy też niezdolne do myślenia. Jednak coraz częściej to właśnie przedsiębiorczość i innowacyjność pracowników odgrywa kluczowe znaczenie w budowaniu przewagi konkurencyjnej firmy na rynku⁹³.

Zdaniem T.W. Schultza koncepcje J. Schumpetera jest wartościowa, ale pomija się w niej większość interesujących usług świadczących przez przedsiębiorców, dlatego pożyteczne jest traktowanie przedsiębiorców jako tych, którzy dostarczają danej firmie konkretnego, potrzebnego jej kapitału ludzkiego lub jako organizacyjny kapitał ludzki w obrębie firmy⁹⁴. W ten sposób dostrzega się, że każda osoba przedsiębiorcza zatrudniona lub związana z firmą ma wpływ na jej rozwój. Można być przedsiębiorczym menadżerem, księgowym, sprzedawcą, mechanikiem, czy każdym innym pracownikiem. Przede wszystkim należy być aktywnym i chętnym do podejmowania nowych przedsięwzięć. Takie postawy i zachowania są zaprzeczeniem stylowi biurokratycznemu, który charakteryzuje się skostnieniem, stagnacją, biernością

⁹¹ K. B. Matusiak, *Rozwój...*, op. cit., s. 71.

⁹² A. Wieczorek-Szymańska, *Koncepcja kapitału ludzkiego w teorii ekonomii – przegląd wybranych podejść*, Przedsiębiorstwa w procesie zmian, Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania nr 17, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2010, s. 167.

⁹³ S. Rudolf, *Przedsiębiorczość pracownicza – niewykorzystane źródło wzrostu gospodarczego*, [w:] E. Okoń-Horodeńska (red.), *Przedsiębiorczość jako niewykorzystane źródło sukcesu polskiej gospodarki*, PTE, Warszawa 2009, s. 200.

⁹⁴ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 321.

oraz brakiem kreatywności i innowacyjności pracowników. Człowiek wykazujący się postawą przedsiębiorczą wychodzi poza schemat własnego stanowiska pracy, potrafi rozpoznawać wzajemne zależności między swoimi zadaniami a innymi stanowiskami pracy, podejmuje się działań nowych i nierutynowych, lubi działać w warunkach niepewności, myśli niezależnie, przywiązuje wagę do własnego rozwoju, jest ambitny, kreatywny oraz odpowiedzialny w pracy i wykonywanych działaniach⁹⁵.

W niektórych krajach intraprzedsiebiorczosc jest bardziej efektywna forma przedsiebiorczosci i w wiekszym stopniu przyczynia sie do rozwoju spoleczno-gospodarczego. Najwyzszy poziom intraprzedsiebiorczosci zaobserwowac mozna w krajach o najwyzszym poziomie rozwoju, a takze najbardziej nastawionych na innowacje: Australii, Norwegii, Wielkiej Brytanii, Irlandii, Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Izraelu, Belgii, Szwajcarii i Luksemburgu. Zgodnie z teoria przedsiebiorczosci im wyzszy jest poziom rozwoju gospodarki, tym wyzszy stopien intraprzedsiebiorczosci. Wiaze sie to z istnieniem wiekszej liczby duzych przedsiebiorstw, ktore sa zaawansowane technologicznie, chetnie inwestuja zasoby w innowacje oraz posiadaja wystarczajace zasoby do dzialalnosci przedsiebiorczej pracowników. Z badan przeprowadzonych w 2015 r. przez GEM wynika, ze w ostatnich trzech latach w intraprzedsiebiorczosc zaangazowanych bylo 4% pracowników w krajach zorientowanych na efektywnosc i az 7,9% pracowników w krajach zorientowanych na innowacje. Dane zawarte w tabeli 3. moga wskazywac na to, ze intraprzedsiebiorczosc jest efektywna metoda konkurowania w krajach o najwyzszym poziomie rozwoju technologicznego i gospodarczego, jak rowniez, ze przy przejsci z gospodarki zorientowanej na efektywnosc do gospodarki zorientowanej na innowacje zachodzi niejako zjawisko „konwersji” przedsiebiorczosci indywidualnej na przedsiebiorczosc organizacyjna (intraprzedsiebiorczosc), ktora jest bardziej pozadanym rozwiazaniem na przyklad z punktu widzenia prawa pracy, a takze jest bardziej efektywnym katalizatorem innowacyjnosci⁹⁶.

⁹⁵ *Kształtowanie postawy przedsiębiorczej jako wyzwanie nowoczesnej szkoły*, <http://www.drogadokariery.pl/index.php/ciekawe-artykuy/83-ksztatowanie-postawy-przedsibiorczej-jako-wyzwanie-nowoczesnej-szkoy>, [12.08.2015].

⁹⁶ A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, op. cit., s. 47-48.

Tabela 3. Poziom intraprzedsiebiorczosci w wybranych krajach (dane z 2015 r.)

Kraje	Poziom zaangażowania pracowników w intraprzedsiebiorczosc w ciągu ostatnich 3 lat
Kraje zorientowane na czynniki produkcji	3%
Kraje zorientowane na efektywnosc	4%
Kraje zorientowane na innowacje	7,9%
Europa	7,2%
Polska	7,1%

Zródło: A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, op. cit., s. 47.

R. Florida zwraca uwage na klase kreatywna, ktora stanowią osoby przedsiebiorcze pracujace w takich branżach jak media, marketing i reklama, projektowanie mody, architektura, sztuka, rozrywka, badania naukowe, edukacja, medycyna. Różnią się oni od dotychczasowych wzorców pracowników najemnych, przedsiebiorców i menadżerów. Osoby (zawody) zaliczane do klasy kreatywnej charakteryzują się innowacyjną aktywnością wyrastającą z indywidualnych talentów, twórczością, zdolnościami oraz kreatywnością intelektualnego niepokoju⁹⁷. Klasa kreatywna odgrywa coraz większą rolę w gospodarce odkąd siłą napędową produkcji stała się kreatywnosc i praca umysłowa⁹⁸.

W nowym zarządzaniu publicznym również docenia się przedsiebiorczosc wśród pracowników. Koncepcja ta kładzie nacisk na ograniczenie biurokracji i urynkowanie sfery publicznej, co ma na celu podnieść poziom świadczonych usług oraz eliminację niepotrzebnych zadań. Przedsiebiorczy pracownik administracji publicznej podobnie jak w prywatnej firmie powinien interesować się jej działalnością, aktywnie uczestniczyć we wprowadzaniu nowych rozwiązań, nie bać się zmian, lecz je akceptować. Powinien także zgłaszać własne pomysły, starać się je realizować oraz zachęcać innych do realizacji nowych przedsięwzięć.

Wzrost zainteresowania przedsiebiorczością wśród pracowników wynika z lepszego ich wykształcenia i zmian systemu zarządzania. Coraz częściej zaczyna doceniać się wiedzę i doświadczenie pracowników, zwiększa się ich samodzielność oraz uwzględnia się ich uwagi i pomysły w procesie decyzyjnym. O rozwoju

⁹⁷ K.B. Matusiak, *Od przedsiebiorczosci technologicznej do opartej na wiedzy (kreatywnej) – innowacyjna przedsiebiorczosc ery postindustrialnej*, Strategiczne podstawy przedsiebiorczosci opartej na wiedzy, Ekonomiczne problemy usług nr 69, Zeszyty naukowe nr 653, Szczecin 2011, s. 31.

⁹⁸ R. Florida, *Narodziny klasy kreatywnej*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010, s. 10.

i konkurencyjności firmy zaczyna decydować kapitał ludzki, czyli wiedza, wykształcenie, doświadczenie, kwalifikacji, umiejętności, zdolności oraz gotowości ich zastosowania. Kapitał ludzki jest pewną zdolnością do wytwarzania nowych wartości ekonomicznych⁹⁹. Z tego też względu tworzy się w organizacjach właściwy klimat dla zachowań przedsiębiorczych, by móc wykorzystać potencjał swoich pracowników.

Obecnie rozwija się także koncepcja przedsiębiorczości intelektualnej, która dotyczy osób poruszających się jednocześnie w wielu środowiskach (sferach świata gospodarczego i społecznego). Przedsiębiorca intelektualny tworzy i wykorzystuje w działaniu powiązania charakteryzujące się wyjątkową różnorodnością. Łączy ze sobą wiedzę i kontakty. Umiejętnie przetwarza zebrane informacje. Potrafi tak zdefiniować sytuację, tak przekonstruować założenia i warunki gier, jakie toczy z otoczeniem, by każda z wybranych możliwości działania dawała satysfakcjonujący go rezultat¹⁰⁰. Podkreślić trzeba, że zachowania i postawa przedsiębiorcy muszą być etyczne, a prowadzona gra powinna być uczciwa.

Przedsiębiorczość intelektualna polegająca przede wszystkim na umiejętności wykorzystywania wiedzy zdobytej podczas nauki, ale też w trakcie codziennego życia oraz obserwacji otoczenia, jest obecnie bardzo pożądana. Wiedza zaczyna, bowiem odgrywać decydującą rolę w procesie gospodarczym. Kraje, które inwestują w swoje zasoby wiedzy i efektywnie nimi zarządzają osiągają lepsze wyniki ekonomiczne¹⁰¹. Coraz szerzej rozwija się koncepcja „gospodarki opartej na wiedzy”, w której wiedza jest tworzona, przyswajana, przekazywana i wykorzystywana bardziej efektywnie przez przedsiębiorstwa, organizacje, osoby fizyczne, sprzyjając szybkiemu rozwojowi gospodarki i społeczeństwa¹⁰². Warto przy tym zauważyć, że w 2015 r. w krajach innowacyjnych odsetek przedsiębiorstw oferujących usługi dla biznesu (B2B) wynosił 27% wśród nowych firm (prowadzących działalność do 3,5 roku), podczas gdy

⁹⁹ L. Białoń, *Metodologiczne problemy określenia kapitału ludzkiego*, [w:] S. Marciniak (red.), *Perspektywy kapitału ludzkiego jako czynnik wzrostu gospodarczego Polski*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2002, s. 12-13.

¹⁰⁰ L. Białoń, *Metodologiczne...*, s. 23.

¹⁰¹ C. Pietras, *Rola kapitału ludzkiego we zroście gospodarczym krajów Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju* [w:], S. Marciniak (red.), *Perspektywy kapitału ludzkiego jako czynnik wzrostu gospodarczego Polski*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2002, s. 34.

¹⁰² E. Skrzypek, *Gospodarka oparta na wiedzy i jej wyznaczniki*, *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, Zeszyt nr 23, Rzeszów 2011, s. 279.

w krajach zorientowanych na efektywność tego typu usługami zajmowało się 11% nowych firm, a w krajach najslabiej rozwiniętych jedynie 6%¹⁰³.

Bardzo ważne jest też znaczenie przedsiębiorczości w rozwoju społecznym. Być przedsiębiorczym nie oznacza tylko sprawnie prowadzić działalność gospodarczą. Przedsiębiorczość nie ogranicza się jedynie do sfery gospodarczej. Obecnie wskazuje się szerszy, a nawet niebiznesowy charakter przedsiębiorczości odnoszący się do wszelkiej działalności ludzkiej. Przedsiębiorczość postrzegana jest, jako zdolność do samodzielnego kierowania swoimi sprawami w zmieniających się realiach. Wyodrębniana jest przedsiębiorczość społeczna, która służy społeczeństwu i osobom w potrzebie poprzez oferowanie nowych usług i wyrobów mających wartość finansową, społeczną i kulturową¹⁰⁴. C. Seelos i J. Mair zauważają, że przedsiębiorczością społeczną zajmuje się coraz większa liczba organizacji, które tworzą modele do efektywnego wspierania ludzi w potrzebie, w tych podstawowych obszarach, w których nie spełniają się istniejące rynki i instytucje¹⁰⁵. W związku z powyższym ważne staje się pytanie dotyczące tego, jak można kształcić i rozwijać przedsiębiorczość, która jest jednym z kluczowych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego?

Reasumując, zaprezentowana w rozdziale pierwszym istota i znaczenie przedsiębiorczości przemawia za potrzebą poszukiwania sposobów wspierania jej rozwoju. Niewątpliwie jest to trudne, gdyż przedsiębiorczość jest czymś niewymiernym i niepowtarzalnym. Ze względu na to, że odnosi się ona do postaw i zachowań ludzkich, warto starać się poprzez edukację oddziaływać na jej rozwój. Wobec tego istnieją przesłanki, aby przyjąć główną hipotezę dysertacji w postaci następującego sformułowania: „*Inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości są zasadne ze względu na pozytywne efekty zewnętrzne*”.

¹⁰³ A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, op. cit., s. 33.

¹⁰⁴ M. Lackéus, *Entrepreneurship in education – What, Why, When, Wow*, 2015, s. 11.

¹⁰⁵ C. Seelos, J. Mair, *Social entrepreneurship: Creating new business models to serve the poor*, *Business horizons* 48, 2005, s. 241.

ROZDZIAŁ II

ZNACZENIE EDUKACJI W ROZWOJU PRZEDSIĘBIORCZOŚCI

2.1. Przedsiębiorczość – kompetencje – kapitał ludzki

Postrzeganie przedsiębiorczości, jako zespołu kompetencji stanowiących element kapitału ludzkiego, umożliwia połączenie dwóch oddzielnie rozwijanych działów ekonomii. W teorii kapitału ludzkiego nie eksponuje się w wyraźny sposób kompetencji przedsiębiorczych, co nie przekłada się na wspieranie rozwoju edukacji w tym obszarze. Z drugiej zaś strony w teorii przedsiębiorczości pomija się aspekt kształcenia kompetencji przedsiębiorczych, co nie przekłada się na dostrzeganie korzyści z edukacji w tym zakresie. Zidentyfikowanie najważniejszych kompetencji przedsiębiorczych ma służyć lepszemu wyjaśnieniu znaczenia edukacji w rozwoju przedsiębiorczości.

Na wstępie należy zauważyć, że przedsiębiorczość jest zdolnością do podejmowania działań niepewnych, przy wykorzystaniu potencjału człowieka w postaci jego zaangażowania, kreatywności i wewnętrznej motywacji¹⁰⁶. Brak tego potencjału wpływa na to, że nie wszyscy ludzie potrafią zdecydować się na podjęcie działań przedsiębiorczych. Niektórzy zaczynają, ale szybko rezygnują, inni próbują wielokrotnie, choć nieudolnie. Są też tacy, którzy nawet nie starają się myśleć o nowych rozwiązaniach. Decyzja człowieka o rozpoczęciu przedsięwzięcia kształtuje się na podstawie jego intencji, czyli świadomego procesu umysłowego polegającego na aktywnym stosunku umysłu wobec jakiegoś problemu (sytuacji), w wyniku czego pragnienia przekształcają się w potencjalny plan działania¹⁰⁷. Sposób postępowania może być jednak zupełnie odmienny, ze względu na różne czynniki zewnętrzne, jak też wewnętrzne kompetencje danej jednostki. Czynniki zewnętrzne stwarzają okazje lub

¹⁰⁶ R.M. Borkowski, *Akademickie...*, op. cit., s. 110.

¹⁰⁷ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1968, s. 388.

bariery, które ukierunkowują działania przedsiębiorcze, natomiast samo podejmowanie przedsięwzięć wynika przede wszystkim z wewnętrznej inicjatywy człowieka.

W. Maderthaner sformułował zespół czynników, które w warunkach gospodarki rynkowej są w stanie uczynić ze zwykłego robotnika osobę przedsiębiorczą. Są to¹⁰⁸:

- motywacja;
- radość pracy;
- osobiste zaangażowanie;
- inicjatywa;
- swoboda decyzji;
- gotowość do podejmowania ryzyka;
- zorientowanie na klienta;
- dążenie do osiągnięcia najwyższej jakości pracy;
- świadomości kosztów;
- zorientowanie na konkurencję;
- świadomość odpowiedzialności za pracowników niższych szczebli.

Zdaniem J. Kortana podjęcie przedsiębiorczych działań jest możliwe dzięki wykorzystaniu zespołu cech człowieka: ukształtowanej świadomości innowacyjnej, elastyczności, kreatywności, skłonności do podejmowania ryzyka, umiejętności dostrzegania i wykorzystywania szans, ciągłego poszukiwania ulepszeń oraz dzielenia się swoją wiedzą z innymi¹⁰⁹. Cechy osobowościowe, motywy, postawy, wiedza i umiejętności przekładają się na sposób i efektywność działania. Zatem przedsiębiorczość człowieka zależy od jego kompetencji, przy czym nie liczy się ich ilość, ale sprawność operowania nimi.

W słowniku języka polskiego kompetencje definiowane są jako zakres czyjejś wiedzy, umiejętności lub odpowiedzialności¹¹⁰. Według L. Spencer i S. Spencer kompetencje obejmują wiedzę, umiejętności, wartości, postawy, standardy, motywy, etykę pracy, entuzjizm, własny wizerunek¹¹¹. S. Whiddett i S. Hollyforde określają kompetencje jako zespół cech danej osoby, charakterystyczne elementy, takie jak

¹⁰⁸ H. Pietras, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 94.

¹⁰⁹ J. Kortan, *Podstawy ekonomiki i zarządzania przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 1997, s. 77.

¹¹⁰ M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 1994, s. 977.

¹¹¹ L. M. Spencer, S. M. Spencer, *Competence at Work. Models for Superior Performance*, New York 1993, Wiley Sons, s. 9-12.

motywacja, cechy osobowości, umiejętności, samoocena związana z funkcjonowaniem w grupie oraz wiedza, którą ta osoba sobie przyswoiła i którą się posługuje¹¹². Kompetencje to również zespół predyspozycji potrzebnych do wykonywania konkretnego zadania. Człowiek kompetentny to taki, który do określonych działań ma odpowiednie przygotowanie¹¹³. Należy jednak pamiętać, że działania przedsiębiorcze są niepowtarzalne, przez co nie sposób jest jednoznacznie określić profilu kompetencji przedsiębiorczych. Ponadto jak zauważa E. Kolasińska zróżnicowanie jednostek pod względem kompetencji powoduje, że nie ma dwóch jednakowych osób o jednakowych kompetencjach¹¹⁴. Z tego też względu różne kompetencje bywają kojarzone z przedsiębiorczością.

Wielu naukowców stara się określić zespół kompetencji przedsiębiorczych oraz precyzyjnie zdefiniować czynniki, które warunkują ich przejawianie. Na podstawie prowadzonych badań i testów osobowościowych wyodrębniono konkretne cechy przedsiębiorcze, takie jak: skłonność do ryzyka, wytrwałość w dążeniu do celu, wewnętrzne umiejscowienie kontroli, kreatywność, potrzebę niezależności oraz potrzebę osiągnięć¹¹⁵. W wyniku dogłębnych analiz najważniejsze kompetencje często rozdrabniane są na szereg cech szczegółowo charakteryzujących osoby przedsiębiorcze. Powoduje to, że niektóre wyodrębniane kompetencje (zawodowe, społeczne, konceptualne) są charakterystyczne tylko dla analizowanych jednostek. Dlatego przyjmując najbardziej ogólny sposób definiowania przedsiębiorczości w dysertacji rozpatrywane będą najważniejsze i uniwersalne kompetencje, które sprzyjają podejmowaniu działań niepewnych.

Osoby przedsiębiorcze charakteryzują się motywacją do działania, której źródła pochodzą zarówno z wewnątrz jednostki, jak i z czynników sytuacyjnych. Mając motywację ludzie wykazują inicjatywę i chęć podejmowania się realizacji wybranego zadania. Jak wskazywał J. Schumpeter motywem może być radość tworzenia, chęć osiągnięcia zysku lub innych korzyści, odniesienie sukcesu bądź też potrzeba rywalizacji. Motywacja zwiększa osobiste zaangażowanie oraz pomaga przekonać innych do poparcia i realizacji danego przedsięwzięcia. Czynniki psychologiczne mogą

¹¹² S. Whiddett, S. Hollyforde, *Modele kompetencyjne w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2003, s. 13.

¹¹³ W. Furmanek, *Kompetencje - próba określenia pojęcia*, Edukacja Ogólnotechniczna 7/1997, s. 14.

¹¹⁴ E. Kolasińska, *Kompetencje a rynek pracy i struktura społeczna*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Sociologica 38, 2011, s. 93.

¹¹⁵ S. Gudkova, *Rozwój małych przedsiębiorstw*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 18.

jednak różnie oddziaływać na motywację jednostki. Wiara we własne możliwości i pozytywne nastawienie do zmian predysponuje osobę do bycia przedsiębiorczym. Pesymistyczne nastawienie utrudnia natomiast podjęcia jakichkolwiek działań niepewnych, w których widoczny jest choćby cień niepowodzenia.

McClelland zauważył, że osoby cechujące się wysokim nasileniem motywacji osiągnięć wyznaczają sobie ambitne, ale realne cele. Przejawiają także skłonność do myślenia w długiej perspektywie czasowej, czyli do planowania strategicznego. Według McClellanda motywacja osiągnięć ma szansę ujawnić się wtedy, gdy spełnione są trzy następujące warunki¹¹⁶:

- człowiek musi czuć odpowiedzialność za skutki powierzonych mu zadań;
- efekty jego pracy muszą być jawne, aby mógł stwierdzić czy odniósł sukces, czy poniósł porażkę;
- cele nie mogą być zbyt trudne, ale też ich urzeczywistnienie nie może być pewne.

Powyższe warunki łączą się z wymienianą przez W. Maderthena swobodą decyzji, która także wpływa na motywację. Trudno przecież nie tracić wiary ani chęci do realizacji podjętego zadania w sytuacji, gdy nie można decydować o jego przebiegu lub gdy ktoś obcy narzuca swoje rozwiązania.

Z motywacją związany jest też sposób reagowania na czynniki zewnętrzne. Zgodnie z koncepcją trychotomii czynników motywacji wyróżnia się motywatory (gdy występują, powodują zadowolenie), czynniki higieny (gdy nie występują, wywołują niezadowolenie) oraz demotywatory (gdy się pojawiają, powodują niezadowolenie)¹¹⁷. W przedsiębiorczości ważna jest nie tylko motywacja do działania, ale również niezależność, pewność siebie i wytrwałość, by móc przeciwstawić się czynnikom demotywującym i niepowodzeniom. Istotną kompetencją przedsiębiorczą jest przekonanie o własnej skuteczności, które według A. Bandury wynika głównie z rzeczywistych osiągnięć, zaobserwowanych doświadczeń, oceny społecznej oraz przygotowania psychicznego jednostki¹¹⁸.

¹¹⁶ T. Zaleskiewicz, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 308.

¹¹⁷ L. Koziół, *Trychotomia czynników motywacji w pracy – zarys koncepcji*, Zeszyt Naukowy Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie, nr 2(19), Tarnów 2011, s. 45-54.

¹¹⁸ A. Balawejder, *O przedsiębiorczości młodych słów kilka*, [w:] J. Pasieczny, B. Glinka, A. Brzozowska, *Młodzi...*, op. cit., s. 14.

Postawy i przekonania kształtujące nastawienie do przedsiębiorczości związane się ze sposobem myślenia. Osoby przedsiębiorcze myślą pozytywnie, twórczo i konstruktywnie. Nowe przedsięwzięcia najpierw tworzą w wyobraźni. Analizując sytuację szukają okazji. Wykazują się kreatywnością, której owocem są odważne i niestandardowe pomysły. Zdaniem P.F. Druckera przedsiębiorczość oparta na procesie twórczy (innowacyjności) polega na syntezie i wyrażaniu wiedzy, postrzeganiu świata oraz tworzeniu nowych idei i perspektyw¹¹⁹.

Do kompetencji przedsiębiorczych zalicza się także wiedza i zdobyte doświadczenie, które kształtują ludzką świadomość, postawy i wyobraźnię. Należy znać realia gospodarcze, aby móc dostrzegać okazje, podejmować trafne decyzje i radzić sobie na wolnym rynku. Bardzo ważna jest świadomość tego, czym jest przedsiębiorczość. Poznając różne aspekty przedsiębiorczości zarówno w teorii jak też w praktyce poprzez doświadczenie, ludzie stają się bardziej kompetentni realizując nowe przedsięwzięcia. Miedzy innymi warto wiedzieć, że przedsiębiorczość wiąże się ze zmianami i niepewnością. Jak twierdził J. Schumpeter, należy spodziewać się różnych reakcji otoczenia na podejmowane działania, przede wszystkim oporu wobec nowych rozwiązań.

Kolejną kompetencją przedsiębiorczą jest umiejętność radzenia sobie w różnych sytuacjach. Osoby, które potrafią rozwiązywać problemy wykazują zdolność opanowywania emocji, są odporne na stres i łatwo dostosowują się do nowych warunków. Umiejętnie doskonalą pomysły, wykazują sprawność czynności poznawczych, skuteczne zachowanie się wobec nowych sytuacji i zadań, jak też efektywne korzystanie z owoców podejmowanych przedsięwzięć¹²⁰. Ważne są również kompetencje społeczne takie jak: umiejętność komunikowania się, negocjowania i współpracy, empatia czy asertywność. Miękkie kompetencje są istotne, ponieważ każde działanie realizowane jest w otoczeniu innych ludzi, dla nich i przy ich pomocy.

Wiele kompetencji sprzyjających przedsiębiorczości łączy się z cechami osobowości, postawami moralnymi, umiejętnościami zawodowymi i poziomem wykształcenia danej jednostki. Bogaty zasób wiedzy może być pomocny chociażby w dostrzeganiu wyjątkowych okazji, a wszelkie umiejętności mogą być wykorzystywane przy realizacji różnych przedsięwzięć. Osoby przedsiębiorcze

¹¹⁹ P. F. Drucker, *Innowacje i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, PWE, Warszawa 1992, s. 39.

¹²⁰ E. Kulwicki, *Spoleczne i etyczne aspekty przedsiębiorczości*, Zeszyt Naukowy MWSE w Tarnowie, nr 2 (19), Tarnów 2011, s. 55.

wykazują także indywidualne kompetencje, które im pomagają – niepowtarzalna ich kombinacja może wręcz tworzyć efekt synergii i tym samym sprzyjać realizacji najbardziej innowacyjnych przedsięwzięć.

Patrząc na osoby przedsiębiorcze można zauważyć, że charakteryzują się one różnym poziomem przedsiębiorczości. Podejmują niepewne przedsięwzięcia tylko w wybranych przypadkach. Socjologowie, psychologowie czy ekonomiści uważają, że nie jest możliwe scharakteryzowanie wzorcowej osobowości takiej jednostki¹²¹. Postępowanie w sposób przedsiębiorczy jest często indywidualnym stylem działania, opartym na subiektywnej ocenie możliwości zrealizowania danego pomysłu. Wynika to głównie z kompetencji wyróżniających jednostkę (postaw, wartości, motywów). Wykorzystanie potencjału kompetencji indywidualnych zależy od uznawanych i podzielanych wartości (hierarchia wartości, wartości dominujące, wzory zachowań, podstawy autorytetu, motywatory) oraz określonych postaw (nastawienie pesymistyczne lub optymistyczne, umiejscowienie kontroli, postrzeganie przyszłości, stosunek do otoczenia)¹²². Kompetencje podstawowe, do których najczęściej zalicza się wiedzę i umiejętności, mają natomiast zasadnicze znaczenie dla prawidłowego wykonywania zadania¹²³. Warto przy tym dodać, że McClelland uszeregował „potencjał kompetencyjny” od cech stanowiących rdzeń osobowościowy, które trudno obserwować i rozwijać: *motywacja, cechy osobowościowe, wartości, przekonania, postrzeganie samego siebie, wrodzone zdolności*, do tych, które łatwiej jest określić i rozwijać: *wiedza i umiejętności*¹²⁴.

Zgodnie z założeniami austriackiej szkoły ekonomii ludzie kierują się użytecznością podejmując działania przedsiębiorcze. Każda inicjatywa i sposobu jej realizacji jest decyzją subiektywną, opartą na własnych spostrzeżeniach i kalkulacji. Osoby przedsiębiorcze nie postępują identycznie w myśl zasady homo oeconomicus. Oczywiście wszyscy dążą do osiągnięcia korzyści, jednak ze względu na indywidualne preferencje i predyspozycje wybierają przedsięwzięcia i sposób działania, który

¹²¹ A. Marszałek, *Analiza postaw przedsiębiorczych wśród studentów*, E-mentor, nr 3 (45), SGH, Warszawa 2012, s. 25.

¹²² T. Bał-Woźniak, *Infrastruktura systemu innowacyjnego jako czynnik transformacji struktur przemysłowych*, [w:] Z. Ziolo, T. Rachwał, *Wpływ procesów globalizacji i integracji europejskiej na transformację struktur przemysłowych*, Prace Komisji Geografii Przemysłowej Polskiego towarzystwa Geograficznego, 12, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Warszawa - Kraków 2009, s. 49-50.

¹²³ A. Pochtowski, *Zarządzanie zasobami ludzkimi. Strategie – procesy – metody*, PWE, Warszawa 2003, s. 155.

¹²⁴ M. Juchnowicz, Ł. Sienkiewicz, *Jak oceniać pracę?*, Difin, Warszawa 2006, s. 135-136.

najbardziej odpowiada ich oczekiwaniom. Osoby przedsiębiorcze oceniają racjonalność działania subiektywnie w oparciu o posiadaną wiedzę, doświadczenia, umiejętności, postawy, przekonania i wartości. To właśnie indywidualny potencjał człowieka stymuluje przedsiębiorczość jednostki – ujawnia się przy wykonywaniu działań w postaci innowacyjności i efektywności. Kompetencje obejmujące ogół trwałych właściwości człowieka, tworzą związek przyczynowo-skutkowy z osiąganymi przez niego wysokimi lub ponadprzeciętnymi efektami¹²⁵.

Opisane powyżej kompetencje przedsiębiorcze są wewnętrznym i nieodłącznym zasobem człowieka. Jak zauważa B. Czerniachowicz zasoby niematerialne są urzeczywistniane przez ludzi w postaci posiadanych przez nie kompetencji¹²⁶. Według M. Bartnickiego kompetentność pracowników, oznaczająca fachowość, wiedzę teoretyczną, talenty i biegłość; zręczność intelektualną, a więc innowacyjność pracowników, przedsiębiorczość, zdolność do zmian i naśladownictwa; oraz motywacja, przejawiająca się w chęci do działania, predyspozycji do określonych zachowań, zaangażowaniu w procesy organizacyjne, skłonności do zachowań etycznych tworzą kapitał ludzki¹²⁷. Wiedza, doświadczenie, umiejętności, postawy, wartości oraz gotowości ich zastosowania stanowią kapitał ludzki, bowiem przyczyniają się do osiągnięcia korzyści z działań przedsiębiorczych. Generują zdolnością do wytwarzania nowych wartości ekonomicznych¹²⁸. Podobnie uważa K. Szafraniec, według której kapitałem ludzkim jest zasób wiedzy, umiejętności, witalność, zdolność do zmian i innowacji, umiejętność gospodarowania pojawiającymi się możliwościami rozwojowymi oraz zdolność do działań solidarnych dla osiągnięcia wspólnych celów¹²⁹. Kompetencje przedsiębiorcze muszą jednak być wykorzystywane, aby tworzyły rzeczywistą wartość. Bardzo często ludzie posiadają wiedzę i umiejętności, lecz brakuje im odwagi do podjęcia inicjatywy, dlatego gotowość i chęć bycia przedsiębiorczym również tworzy element kapitału ludzkiego. Stwierdzić wręcz można, że to nie ilość,

¹²⁵ A. Poczowski, *Zarządzanie...*, op. cit., s. 155.

¹²⁶ B. Czerniachowicz, *Zasoby przedsiębiorstwa jako czynnik kreowania przewagi konkurencyjnej*, [w:] B. Mikula (red.), *Historia i perspektywy nauk o zarządzaniu*, Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2012, s. 104.

¹²⁷ A. Wieczorek-Szymańska, *Koncepcja...*, op. cit., s. 166.

¹²⁸ L. Białoń, *Metodologiczne problemy określenia kapitału ludzkiego* [w:], S. Marciniak (red.), *Perspektywy...*, op. cit., s. 12-13.

¹²⁹ K. Szafraniec, *Opis projektu i procedury badań*, [w:] K. Szafraniec (red.), *Kapitał społeczny i zasoby społeczne wsi. Ludzie – Społeczność Lokalna – Edukacja*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2006, s. 17.

co chęć i sprawność wykorzystania kompetencji decyduje o wartości kapitału ludzkiego.

Dostrzegając znaczenie przedsiębiorczości w aspekcie rozwoju społeczno-gospodarczego, kompetencje przedsiębiorcze należy zaliczyć do cennych zasobów kapitału ludzkiego, w które również warto inwestować. Pierwszym ekonomistą, który wprost postulował za inwestowaniem w umiejętności przedsiębiorcze, był T.W. Schultz. Jego zdaniem doświadczenie, zdrowie a zwłaszcza wykształcenie pogłębia nabyte umiejętności przedsiębiorcze radzenia sobie z wszechobecnymi w dynamicznej gospodarce stanami nierównowagi¹³⁰. Aby jednak móc efektywnie inwestować w edukację na rzecz przedsiębiorczości, najpierw należy poznać możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych.

Reasumując, kompetencji przedsiębiorczych i sprzyjających przedsiębiorczości jest wiele – są to przede wszystkim postawy, wartości, motywacja, wiedza i umiejętności, czyli umysłowe cechy człowieka. Stanowią one wartość kapitału ludzkiego, gdyż mogą przyczynić się do osiągnięcia korzyści. Nie należy posiadać ich wszystkich, aby móc podejmować działania przedsiębiorcze. Indywidualny profil kompetencji człowieka może wręcz sprzyjać podejmowaniu niepowtarzalnych przedsięwzięć.

2.2. Możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych

Jak stwierdza K. Orzechowski osiągnięcia naukowe jednej dziedziny poszerzają często sferę zainteresowań innej i są przyczynkiem do podejmowania badań w obszarach, które nie cieszyły się większym zainteresowaniem naukowców. Takim obszarem jest między innymi dydaktyka przedsiębiorczości, która powinna dożyć do uzyskania odpowiedzi na kilka zasadniczych pytań formułowanych w doktrynie przedsiębiorczości – jak kształtować postawy przedsiębiorcze, jak wpierać

¹³⁰ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 316.

przedsiębiorczość i innowacyjność? Nie jest to zadanie łatwe zważywszy na interdyscyplinarność kwestii poruszanych w tym obszarze, a także na niejednoznaczność pojęcia przedsiębiorczość¹³¹.

Pytania odnośnie możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych wynikają z wielu odmiennych zdań wyrażanych na ten temat przez przedstawicieli nauki. Skrajne poglądy z jednej strony traktują przedsiębiorczość, jako cechę wrodzoną, której nie da się nauczyć, z drugiej zaś wręcz przeciwnie uznają, że każdy może być osobą przedsiębiorczą. Jest także szereg poglądów pośrednich, które uznają możliwość kształcenia przedsiębiorczości, ale też wskazują na konieczność posiadania pewnych predyspozycji. F. Bławat stwierdza, że według niektórych autorów załóżek przedsiębiorczości jest darem Boga Stwórcy, posiadanym od urodzenia. Załóżek ten można jednak rozwijać przez wychowanie i edukację, obserwację i doświadczenie, aspiracje i motywację¹³².

Różnorodność poglądów wynika z szerokiego i niejednoznacznego definiowania przedsiębiorczości. Wobec tego uwzględniając różne sposoby postrzegania przedsiębiorczości, za najwłaściwsze można uznać stanowisko, według którego przedsiębiorczość opiera się na kompetencjach, które jesteśmy w stanie kształcić i rozwijać, przy czym pewne predyspozycje sprzyjają byciu przedsiębiorczym. Niektóre osoby ze względu na swoją konstrukcję osobowościową, są bardziej predysponowane do zachowań przedsiębiorczych, wykazują się większą pomysłowością, czy też posiadają typ umysłu odpowiadający za zdolność do analitycznego myślenia, ułatwiającego planowanie i podejmowanie decyzji¹³³. Jak zauważa E. Grzegorzewska-Mischka „Chcąc łączyć dwa punkty widzenia w celu określenia determinant zachowań jednostki, czyli punktu widzenia genetycznego i tego, który eksponuje rolę otoczenia, najczęściej twierdzi się, że człowiek przychodzi na świat z określonymi cechami psychicznymi i fizycznymi, ale dopiero w procesie dorastania i dojrzewania społecznego w określonym otoczeniu (w procesie socjalizacji) kształtuje swoją osobowość, także postawę i myślenie”¹³⁴.

¹³¹ K. Orzechowski, *Przedsiębiorczość w doktrynie, dydaktyce i praktyce*, [w:] J. Pasieczny, B. Glinka, A. Brzozowska (red.), *Młodzi...*, op. cit., s. 53.

¹³² F. Bławat, *Przedsiębiorca w teorii przedsiębiorczości i praktyce małych firm*, GTN, Gdańsk 2003, s. 46.

¹³³ A. Brzeziński, J. Schmidt, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 29.

¹³⁴ E. Grzegorzewska-Mischka, *Współczesne...*, op. cit., s. 17.

Brakuje, jak dotychczas, spójnego systemu wiedzy, która naukowo uzasadniałaby posiadanie niezbędnych cech psychicznych wyróżniających osobowość przedsiębiorczą¹³⁵. Za odrzuceniem słuszności stanowiska, w którym neguje się możliwość kształcenia i rozwijania kompetencji przedsiębiorczych, przemawia również to, że w różnych działaniach potrzebne są inne kompetencje, a mimo to każdą pracę można wykonywać w sposób przedsiębiorczy. Nie istnieje jeden ściśle określony rodzaj przedsiębiorczości – osoba, która nie ma predyspozycji ani chęci być przedsiębiorczym właścicielem firmy, może przejawiać postawy i zachowania przedsiębiorcze wykonując dowolny zawód (intraprzedsiębiorczość) lub angażując się w różne inicjatywy społeczne.

R. Cantillon, L. von Mises, J. Schumpeter, F.A. Hayek czy F. Knight nie postrzegali przedsiębiorczości przez pryzmat sprawnego prowadzenia biurokratycznej księgowości i wykonywania obowiązków formalno-prawnych związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej, lecz utożsamiali oni przedsiębiorczość z twórczym działaniem, akcentując różne cechy osób przedsiębiorczych. J.B. Say traktował umiejętności przedsiębiorcze wręcz jako „talenty przemysłowe”, które zdobywa się nauką i doświadczeniem¹³⁶. Według P.F. Druckera przedsiębiorczość nie ma naturalnego i spontanicznego charakteru, ale jest świadomą pracą wykorzystującą wiedzę, kompetencje i dotychczasowe doświadczenie¹³⁷. T. Piecuch uważa, że indywidualny przedsiębiorczy potencjał, poziom umiejętności i cech przedsiębiorczych, choć u każdego jest inny, można powiększać i doskonalić w procesie kształcenia oraz samodoskonalenia¹³⁸. A. Malinowski wskazuje, że jedynie 4% ludzi rodzi się z cechami przedsiębiorczymi, pozostali muszą uczyć się metod i sposobów radzenia sobie na wolnym rynku¹³⁹. T. Kraśnicka twierdzi, że przedsiębiorczość można wyćwiczyć, wypracować w drodze wychowania, kształcenia, socjalizacji¹⁴⁰. H. Godlewska-Majkowska uważa, że postawy przedsiębiorcze są efektem nie tylko wrodzonych cech osobowości, ale powstają też

¹³⁵ E. Grzegorzewska-Mischka, *Współczesne...*, op. cit., s. 31-32.

¹³⁶ K. B. Matusiak, *Rozwój...*, op. cit., s. 25.

¹³⁷ P.F. Drucker, *Innowacja...*, op. cit., s. 160.

¹³⁸ T. Piecuch, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 64.

¹³⁹ A. Malinowski, *Rozwój przedsiębiorczości jako podstawowy element wzrostu gospodarczego i poprawy sytuacji materialnej społeczeństwa*, [w:] P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), *Kształtowanie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, Warszawa 2007, s. 14.

¹⁴⁰ T. Kraśnicka, *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – podejście wielowymiarowe*, [w:] K. Jaremczuk (red.), *Przedsiębiorczość w procesie transformacji*, Zeszyt naukowy Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Przemyśle, nr 5, Przemyśl 2000, s. 592.

w wyniku relacji jednostki z otoczeniem społeczno-kulturowym i ekonomicznym¹⁴¹. Zdaniem B. Glinki procesy edukacyjne mogą wspierać i pobudzać działania przedsiębiorcze¹⁴². E. Grzegorzewska-Mischka zaznacza, że dzięki procesowi kształcenia powstaje większa możliwości dostrzegania posiadanego przez człowieka potencjału różnych jego zdolności i umiejętności¹⁴³. Według G. Gormana, D. Hanlona i W. Kinga większość badań empirycznych potwierdza, że przedsiębiorczość może być nauczana, a przynajmniej można do niej zachęcić w ramach edukacji w zakresie przedsiębiorczości¹⁴⁴.

We wszystkich przytoczonych stwierdzeniach zwrócona jest uwaga na złożoność procesu kształcenia i rozwijania kompetencji przedsiębiorczych. Dlatego oceniając możliwości ich nabywania, należałoby poszczególne kompetencje rozpatrywać osobno. Zdecydowanie łatwiej jest zdobywać wiedzę i umiejętności niż wykształcać w sobie postawy przedsiębiorcze. Przy czym to właśnie gotowość do bycia przedsiębiorczym ma kluczowe znaczenie, bowiem bez niej wszystkie podstawowe kompetencje nie będą mieć większego znaczenia, jeśli nie zostaną wykorzystywane w działaniu.

Poziom przedsiębiorczości poszczególnych osób zależy od posiadanych kompetencji nabywanych przez całe życie w procesie wychowania, socjalizacji, edukacji oraz zdobywania doświadczeń. Najbardziej zorganizowaną formą jest edukacja formalna, tradycyjnie ukierunkowana na nabywanie wiedzy i umiejętności, ze względu na łatwość ich oceniania. Postawy i wartości to natomiast bardziej metafizyczne kompetencje, które nabywane są w większym stopniu poprzez wychowanie i socjalizację. Łatwiej je wzmocnić niż nauczyć¹⁴⁵. Słabe ukierunkowanie tradycyjnej edukacji na wyrabianie postaw i wartości powoduje, że kształcenia tych kompetencji uznawana jest przez wielu za mało efektywne. Obecnie jednak metody, formy i cele nauczania zostają unowocześniane, aby oddziaływać na rozwój wszystkich kompetencji. Dydaktyka przedsiębiorczości nie zajmuje się już odpowiedzią na pytanie – czy możliwe jest kształcenie kompetencji przedsiębiorczy, lecz bada możliwości

¹⁴¹ H. Godlewska-Majkowska (red.), *Przedsiębiorczość – jak założyć i prowadzić własną firmę*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2009, s. 67.

¹⁴² B. Glinka, *Kulturowe...*, op. cit., s. 110.

¹⁴³ E. Grzegorzewska-Mischka, *Współczesne ...*, op. cit., 29.

¹⁴⁴ K. Wach, *Edukacja...*, op. cit., s. 248, [za:] G. Gorman, D. Hanlon, W. King, *Some Research Perspectives on Entrepreneurship Education, Enterprise Education and Education for Small Business Management: A Ten-Year Literature Review*, *International Small Business Journal*, 15, 3, s. 63.

¹⁴⁵ H.W. Doyel, *Competency based pay: can it help your company?*, Colorado Human Resource Association, Lekewood 1995, s. 2.

i efektywność włączenia do systemu edukacji różnych form kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Trudno jest przecież ocenić wpływ edukacji na rozwój przedsiębiorczość, jeżeli źle opracowany jest proces kształcenia. Niewłaściwa metoda nauczania nie przyniesie dobrych efektów. Wobec tego nie można wyników niewłaściwej edukacji w zakresie przedsiębiorczości traktować jako dowodów potwierdzających hipotezę o braku możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych.

J. van der Sluis, M. van Praag i W. Vijverberg po przeprowadzeniu meta-analitycznego przeglądu ponad 90 badań empirycznych na temat wpływu edukacji na podejmowanie działań przedsiębiorczych stwierdzają, że wszystkie dotychczas uzyskane wyniki są potencjalnie tendencyjne. Wskazują na potrzebę większej spójności w definiowaniu i mierzeniu przedsiębiorczości oraz wykształcenia¹⁴⁶. Zarówno trudno jest dobrać mierniki ilościowe określające poziom przedsiębiorczości jak też jakość edukacji. Określanie efektywności przedsiębiorczości poprzez liczbę rejestrowanych przedsiębiorstw, wielkość przychodów czy okres funkcjonowania firmy na rynku nie jest precyzyjnym sposobem, bowiem motyw i cele działania osób przedsiębiorczych wcale nie muszą być ukierunkowane na osiągnięcie tych efektów. Podobnie jest z oceną efektywności edukacji, którą najczęściej mierzy się poprzez liczbę godzin czy lat nauki albo poziom uzyskanego wykształcenia. Są to sposoby pozornie określające efekty kształcenia, gdyż długość nauki nie musi przekładać się na jej jakość, zaś uzyskany dyplom nie zawsze odzwierciedla poziom posiadanych kompetencji. Trzeba też zauważyć, że proces edukacji w zakresie przedsiębiorczości jest rozproszony, a powszechnie stosowane sposoby oceniania wykształcenia nie są nastawione na weryfikację kompetencji przedsiębiorczych.

Przywołani autorzy meta-analizy zauważają jednak, że bez względu na metodę badawczą istotny jest wpływ wykształcenia na efektywność podejmowanych przedsięwzięć. Ich zdaniem, jeśli edukacja prowadzi do wyższej jakości i wydajności przedsiębiorczości, większej liczby przedsiębiorców, co uzasadnia odpowiednie inwestycje w edukację, to istnieje pilna potrzeba badania, czy i jak to osiągnąć¹⁴⁷.

Z. Ziolo twierdzi, że kształtowanie postaw przedsiębiorczych, przejawiających się w dążeniu do rozwijania aktywności gospodarczej, społecznej, kulturowej czy

¹⁴⁶ J. van der Sluis, M. van Praag, W. Vijverberg, *Education and Entrepreneurship in Industrialized Countries: A Meta-analysis*, TI 2003-046/3, Tinbergen Institute Discussion Paper, 2003, s. 2-3.

¹⁴⁷ Tamże, s. 2.

politycznej, jest niezbędne na wszystkich szczeblach edukacji instytucjonalnej, począwszy od poziomu wczesnoszkolnego poprzez poziom podstawowy, gimnazjalny, ponadgimnazjalny do kształcenia na poziomie akademickim, a następnie w procesie doksztalcania i doskonalenia zawodowego w całym okresie aktywności człowieka na rynku pracy i działalności społecznej¹⁴⁸. Podkreślić trzeba, że proces kształtowania kompetencji przedsiębiorczych trwa nieustannie. Postawy, wartości, wiedzę i umiejętności człowiek nabywa i doskonalić przez całe życie. Przy czym w okresie edukacji szkolnej czy akademickiej następuje najbardziej dynamiczny rozwój osobowy, umysłowy, kształtują się postawy moralno-etycznych, a także uzmysławia się odpowiedzialność za podejmowane decyzje i ich konsekwencje w przyszłości¹⁴⁹.

D. Węclawska i P. Zadura-Lichota przytaczają wnioski naukowców z Uniwersytetu Erasmusa w Rotterdamie i EIM Business and Policy Research z Holandii, którzy wskazują, że system edukacji może odgrywać istotną rolę poprzez uwrażliwienie na zagadnienia przedsiębiorczości oraz uświadamianie istnienia różnych ścieżek kariery zawodowej, w tym związanych z prowadzeniem własnego biznesu. Ten rodzaj uwrażliwienia na przedsiębiorczość przynosi największe efekty na wczesnych etapach edukacji (szkoła podstawowa i średnia), a najlepszą metodą nauki są systematyczne ćwiczenia określonych umiejętności. Z kolei w przypadku szkół wyższych uczenie się przedsiębiorczości przynosi największe efekty, gdy jest skoncentrowane na rozwijaniu praktycznych umiejętności związanych z prowadzeniem biznesu¹⁵⁰. Oznacza to, że edukacja na rzecz przedsiębiorczości powinna być długotrwałym procesem rozpoczynającym się jak najwcześniej, dopasowanym do poziomu rozwoju człowieka oraz ukierunkowanym na przejawianie przedsiębiorczości w różnych obszarach, a nie tylko w aspekcie prowadzenia własnego przedsiębiorstwa.

Reasumując, kształcenie kompetencji przedsiębiorczych jest możliwe – poprzez edukację można wzmocnić właściwe postawy, zachęcać i zainteresować osoby

¹⁴⁸ Z. Ziolo, *Miejsce przedsiębiorczości w edukacji*, [w:] Z. Ziolo, T. Rachwał (red.), *Rola przedsiębiorczości w edukacji*, Przedsiębiorczość – Edukacja nr 8, Nowa Era, Warszawa – Kraków 2012, s. 11.

¹⁴⁹ Tamże, s. 13.

¹⁵⁰ D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, *Wpływ edukacji na postawy przedsiębiorcze i przygotowanie młodych Polaków do prowadzenia działalności gospodarczej*, [w:] A. Wilmańska (red.), *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2008–2009*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2010, s. 175, [za:] I. van der Kuip, I. Verheul, *Early Development of Entrepreneurial Qualities: the Role of Initial Education*, SCALES-paper N200311, EIM Business and Policy Research, 2003, s. 5.

do podejmowania działań przedsiębiorczych. Odpowiednie formy i metody nauczania, mogą służyć przekazywaniu potrzebnej wiedzy, zdobywaniu doświadczeń i rozwijaniu umiejętności przedsiębiorczych. Jest to nowy obszar kształcenia, który dopiero zaczyna być badany i doskonalony. Dlatego na podstawie dotychczasowych efektów kształcenia kompetencji przedsiębiorczych nie można negować, a wręcz istnieją przesłanki, aby pozytywnie zweryfikować przyjętą w dysertacji pierwszą hipotezę szczegółową, która brzmi: „*Kompetencje przedsiębiorcze można rozwijać poprzez edukację*”.

2.3. Istota edukacji na rzecz przedsiębiorczości

Jak zaznacza K. Wach „polska literatura przedmiotu zawiera wiele pokrewnych, a z pozoru wręcz równoznacznych pojęć, takich jak *nauczanie przedsiębiorczości, kształcenie w zakresie przedsiębiorczości, edukacja dla przedsiębiorczości, edukacja w zakresie przedsiębiorczości, edukacja na rzecz przedsiębiorczości, edukacja przedsiębiorczości, przedsiębiorcza edukacja*”¹⁵¹. Ogólnie ujmując edukacja przedsiębiorczości to termin używany do określenia procesu nauczania przedsiębiorczości, najczęściej kojarzony z wyodrębnionymi zajęciami, których celem jest przygotowanie do prowadzenia działalności gospodarczej. Kształcenie kompetencji przedsiębiorczych, które powinien posiadać każdy, można natomiast określić jako edukację na rzecz przedsiębiorczości. Jest to pojęcie szersze odnoszące się do całego procesu edukacji już od najmłodszych lat i realizowanego nie tylko na wyodrębnionych zajęciach z przedsiębiorczości. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości ma służyć kształceniu kompetencji przedsiębiorczych, które będą sprzyjać podejmowaniu nowych działań we wszystkich obszarach życia, w tym przy wykonywaniu dowolnego zawód, dlatego nie należy zakładać, że jedynym jej celem jest wykształcenie przedsiębiorców i menadżerów firm.

¹⁵¹ K. Wach, *Edukacja...*, op. cit., s. 248.

P. Wachowiak podkreśla, że przedsiębiorczość nie jest tylko nauką. W dużej mierze jest praktyką, która ma oczywiście podstawy teoretyczne. Nie może być kojarzona tylko i wyłącznie z ekonomią. Chcąc być przedsiębiorczym, należy posiadać wiedzę z różnych dziedzin, oczywiście z ekonomii, ale też zarządzania, prawa, psychologia, czy socjologii. Zdaniem P. Wachowiaka nauka przedsiębiorczości polega przede wszystkim na kształtowaniu pewnych zachowań i umiejętności, które pozwalają człowiekowi odnosić sukcesy w otoczeniu, w którym funkcjonuje. Istotne jest ich kształtowanie u młodzieży już od szkoły podstawowej. Dlatego należy tak opracować programy nauczania, żeby na lekcjach ze wszystkich przedmiotów rozbudzano ducha przedsiębiorczości¹⁵². Ważne jest nauczanie tego przedmiotu na wszystkich etapach kształcenia oraz przekazywanie niezwykle pożądanej wiedzy z tego zakresu nie tylko w aspekcie teoretycznym, ale przede wszystkim praktycznym¹⁵³.

W pierwszym okresie edukacji należy rozwijać cechy osobowościowe, bowiem wcześniejsza edukacja w zakresie przedsiębiorczości poszerza horyzonty poznawcze młodych ludzi. Dostarcza też bardziej zobiektywizowanych informacji, aniżeli obiegowe twierdzenia i opinie często oparte na mitach i stereotypach o przedsiębiorczości¹⁵⁴. Dla najmłodszych uczestników systemu edukacyjnego ważniejsze do nauczenia są te wszystkie kompetencje, które można przyswoić jako wartości osobowe (np.: wytrwałość w dążeniu do celu, samodzielność, kreatywność), aniżeli umiejętności o charakterze wyraźnych i specjalistycznych kwalifikacji (np.: księgowość i zarządzanie firmą). Wartości osobowe trudniej zaś kształtować w późniejszych latach nauki, stąd tak istotna jest rola edukacji na rzecz przedsiębiorczości już w okresie początkowego kształcenia. Jak zauważa D. Węclawska i P. Zadura-Lichota każdy uczeń czy student przychodzi do szkoły i na uczelnię z własnym bagażem przekonań, wiedzą i doświadczeniem (np.: własnej rodziny, bliskich krewnych oraz wcześniejszych etapów edukacji) i te przekonania razem z wiedzą pozyskaną w szkole, łącznie determinują jego ostateczne decyzje zawodowe¹⁵⁵.

¹⁵² P. Wachowiak, *Kształtowanie umiejętności przedsiębiorczych*, [w:] P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski, *Kształcenie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, Warszawa 2007, s. 148.

¹⁵³ A. Marszałek, *Analiza...*, op. cit., s. 25.

¹⁵⁴ K. Orzechowski, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 62.

¹⁵⁵ D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, *Wpływ...*, op. cit., s. 175.

Cały proces edukacji związany z rozwojem umysłowym człowieka odbywa się poprzez przekazywanie wiedzy, kształcenie określonych postaw, cech i umiejętności. W procesie uczenia się powszechnie wyróżniane są cztery formy edukacji¹⁵⁶:

- **Edukację formalną** albo (szkolną), która ma miejsce na etapie edukacji szkolnej, w trakcie studiów oraz w ramach różnego typu szkoleń. Zazwyczaj jest to proces prowadzący do uzyskania dyplomów, certyfikatów czy zaświadczeń, oparty na określonej strukturze i organizacji nauki i jej metodologii i metodyki;
- **Edukację nieoficjalną**, która zazwyczaj ma miejsce obok oficjalnego procesu nauczania bądź szkolenia, ale zazwyczaj nie prowadzi do uzyskania w sposób sformalizowany certyfikatów i dyplomów. Tego typu uczenie się obecnie jest w miejscu pracy albo w ramach aktywności organizacji społeczeństwa obywatelskiego (np. organizacji pozarządowych, młodzieżowych, związków zawodowych, klubów sportowych). Tego typu aktywności edukacyjne mogą kreować także same osoby uczące;
- **Edukację nieformalną**, którą można ogólnie opisać jako trwający przez całe życie proces kształtowania się postaw, wartości, umiejętności i wiedzy na podstawie różnych doświadczeń oraz wpływu edukacyjnego otoczenia (rodziny, znajomych, środowiska pracy, zabaw, rynku) oraz oddziaływania mass mediów. Przykładem mogą tu być m.in. różnego rodzaju edukacyjne konkursy, projekty, filmy, słuchowiska, gry multimedialne i symulacyjne, a także edukacja rozrywkowa, w które angażuje się konkretna osoba;
- **Edukację akcydentalną** (*ad hoc*), wynikającą z codziennych sytuacji, które wydarzyły się niespodziewanie i nie były zaplanowane, ale były źródłem cennej wiedzy lub doświadczenia.

Każda z wymienionych form uczenia wpływa na kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, dlatego edukacja na rzecz przedsiębiorczości nie powinna być zbyt sformalizowana, by umożliwić wykorzystywanie twórczych i jak najbardziej efektywnych form kształcenia. Włączając edukację na rzecz przedsiębiorczości do formalnego systemu nauczania należy wykorzystać zalety edukacji akcydentalnej. Tylko elastyczny proces kształcenia może służyć rozwijaniu kreatywności, umiejętności wykorzystywania okazji czy też wpływać na pozytywne nastawienie do zmiany.

¹⁵⁶ <http://pl.wikipedia.org/wiki/Edukacja>, [12.04.2013].

Kształcenie kompetencji przedsiębiorczych nie powinno ograniczać się do prowadzenia odrębnych zajęć wyłącznie temu poświęconym, lecz powinno być uwzględniane w całym procesie nauczania. P. Szeliga stwierdza, że w edukacji przedsiębiorczości zajmujemy się często edukacją ekonomiczną. Zamiast uczyć postaw przedsiębiorczych, zaradności, samodzielności, przekazywana jest wiedza o gospodarce, systemie gospodarczym. Wyłącznie teoretyczne podejście od nauczania przedsiębiorczości powoduje, że młody człowiek nie widzi w tym miejsca dla siebie. Odrzuca niestrawne i dalekie od jego osobistego doświadczenia wielosłowania¹⁵⁷.

W większości krajów edukacja formalna realizowana jest poprzez system oświaty, czyli ogół odpowiednio powiązanych ze sobą placówek i instytucji wychowania bezpośredniego i pośredniego, umożliwiających obywatelom zdobywanie ogólnego i zawodowego wykształcenia oraz wszechstronny rozwój osobisty¹⁵⁸. W każdym państwie system oświaty pełni bardzo istotną rolę – jest fundamentem rozwoju społeczno-gospodarczego. Model tego systemu w poszczególnych krajach często bywa odmienny, niemniej zawsze przypisuje się jemu realizację następujących funkcji¹⁵⁹:

- **Społecznej.** Chodzi tu przede wszystkim o przygotowanie do życia w danej społeczności – kształtowanie obywatela lojalnego wobec społeczeństwa czy państwa, respektowania norm i zasad społecznych jako gwarancji bezpieczeństwa i utrzymania porządku społecznego;
- **Kulturowej.** Zapewnia ona identyfikację z określoną społecznością poprzez język, znajomość historii. Ułatwia zrozumienie i poszanowanie tzw. wartości humanistycznych, czyli pewnych kanonów kultury i standardów zachowań;
- **Ekonomicznej.** Dotyczy przygotowania osób do wykonywania pracy, podnoszenia wydajności pracy, która będąc pożyteczna dla innych zapewni w drodze wymiany możliwość zaspokojenia potrzeb oraz egzystencje;
- **Poznawczej.** Przyswajanie pewnej niezbędnej wiedzy ułatwiającej, kształtowanie umiejętności analizy faktów i procesów zachodzących w otoczeniu, wykorzystanie własnych zdolności intelektualnych

¹⁵⁷ P. Szeliga, *Chwasty na polu przedsiębiorczości, czyli czego w szkole nie uprawiać*, [w:] P. Wachowiak, M. Dąbrowski, B. Majewski (red.), *Kształtowanie...*, op. cit., s. 140-141.

¹⁵⁸ W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, ŻAK, Warszawa 2008, s. 379.

¹⁵⁹ J. Orczyk, *System edukacji a jakość kapitału ludzkiego*, [w:] M. Juchnowicz (red.), *Kapitał ludzki a kształtowanie przedsiębiorczości*, Poltext, Warszawa 2004, s. 122.

do budowy programów działania w sensie przystosowania i kreowania nowej rzeczywistości.

Głębsza analiza poszczególnych funkcji daje podstawę do stwierdzenia, że edukacja na rzecz przedsiębiorczości jest bardzo ważna w systemie oświaty. Umożliwia ona realizację wszystkich czterech funkcji. Przedsiębiorcze zachowanie jest postawą pożądaną w systemie społecznym. Promując prawidłowe wartości przedsiębiorcze kształtuje się normy i zasady etyczne. Buduje się też pozytywny obraz osoby przedsiębiorczej, którą w wyniku błędnego rozumowania pojęć, często utożsamiana się z cwaniakiem, krętaczem i wyzyskiwaczem. Najważniejsza jest jednak funkcja ekonomiczna. Postawy i zachowania przedsiębiorcze są bardzo przydatne w poszukiwaniu i wykonywaniu pracy. Trzeba zaznaczyć, że celem edukacji nie jest wyłącznie wykształcenie przedsiębiorców, ale osób przedsiębiorczych, które będą aktywnie wykonywać i doskonalić swoją pracę bez względu na jej rodzaj. Rozwijanie umiejętności przedsiębiorczych takich jak: kreatywność, innowacyjność, zdolność gromadzenia i przetwarzania informacji, służy także realizacji funkcji poznawczej, a co ważniejsze, wpływa na podnoszenie ogólnego i zawodowego wykształcenia oraz wszechstronny rozwój osobisty, czyli realizację zasadniczego celu oświaty.

Edukacja na rzecz przedsiębiorczości, jeśli ma być skuteczna, nie może polegać tylko na nauce zagadnień teoretycznych lub szkoleń dotyczących prowadzenia działalności gospodarczej¹⁶⁰. Podstawą w systemie edukacji powinno być budowanie świadomości, czym jest przedsiębiorczość oraz rozwijanie postaw i zachowań przedsiębiorczych. Dlatego edukacja w tym zakresie powinna oddziaływać na czynniki decydujące o poziomie przedsiębiorczości, którymi są:

- **Motywacja** – jest swego rodzaju siłą potrzebną do tego, aby być aktywnym, chcieć coś wykonać, a przede wszystkim by dać radę wytrwać i zrealizować do końca podjęte działanie. Należy ćwiczyć motywacje podobnie jak u sportowców, u których siła psychiki często ma bardziej decydujące znaczenie o końcowym wyniku niż siła fizyczna;
- **Znajomość gospodarki** – edukacja powinna polegać na zdobywaniu wiedzy z zakresu ekonomii i zarządzania. Nie może jednak polegać tylko na nauce i zapamiętywaniu pojęć, lecz na ich rozumieniu i wyciąganiu wniosków. Czasami wystarczy być świadomym pewnych zjawisk

¹⁶⁰ S. Jankiewicz, *Przedsiębiorczość – podstawowy czynnik wzrostu konkurencyjności gospodarczej Polski*, [w:] A. Andrzejczak (red.), *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 16.

i mechanizmów rynkowych, bez konieczności definiowania i opisywania ich w sposób naukowy;

- **Umiejętności** – rozwijanie umiejętności przedsiębiorczych nie można ograniczyć tylko do jednego etapu edukacji. Podstawowe umiejętności kognitywne trzeba rozwijać od najmłodszych lat. Potrzebne są również umiejętności praktyczne, które powinny być nabywane w trakcie kształcenia kierunkowego. Najistotniejsze umiejętności przedsiębiorcze warto natomiast rozwijać w ramach wyodrębnionych zajęć służących edukacji na rzecz przedsiębiorczości.

Promowanie i rozwijanie przedsiębiorczości powinno być uwzględniane w całym systemie oświaty. Postawy i wzory kulturowe kształtują się we wczesnym wieku, dlatego poprzez zabawę można rozwijać pozytywne nastawienie do zmian i kreatywność dziecka. Kontakt z innymi uczy współpracy i nawiązywania relacji społecznych. Udział w konkursach i organizowanych przedsięwzięciach dodaje pewności siebie i ćwiczy umiejętność opanowywania emocji. Wykonywanie różnych zadań zwiększa wiarę młodej osoby w to, że potrafi coś stworzyć, wpływa także na motywację i odwagę do podejmowania w przyszłości własnych przedsięwzięć. Ważna jest także socjalizacja ekonomiczna, czyli przyswajanie wiedzy, pojęć, zachowań, opinii, postaw i wartości, dzięki którym dziecko rozwija w sobie umiejętności rozumienia otaczającego je świata gospodarczego¹⁶¹.

I. van der Kuip i I. Verheul uważają, że już na wczesnym etapie edukacji najlepiej jest przyswajając podstawowe cechy przedsiębiorcze tj.:

1. Motywacja na osiągnięcia – dążenie do ustalania celów i działanie na rzecz ich osiągnięcia poprzez własny wysiłek;
2. Potrzeba niezależności/autonomii – potrzeba kontrolowania i obawa/niechęć przed byciem kontrolowanym;
3. Kreatywność – rozwijanie nowych metod zamiast używania standardowych procedur;
4. Inicjatywa – motywacja do samodzielnego działania i podejmowania pierwszego kroku;
5. Podejmowanie ryzyka – akceptacja ryzyka przy podejmowaniu określonego działania;

¹⁶¹ C. Roland-Lèvy, *W jaki sposób nabywamy pojęcia i wartości ekonomiczne*, [w:] T. Tyszka (red.), *Psychologia...*, op. cit., s. 277.

6. Szukanie i rozpoznawanie sprzyjających okoliczności – umiejętność szukania i znajdowania niezaspokojonych potrzeb na rynku, które mogą być spełnione przez wprowadzenie nowego produktu lub usługi;
7. Stawianie sobie celów – definiowanie celów, które mają być osiągnięte w wyniku przedsiębiorczego działania;
8. Samoświadomość – umiejętność realnej oceny własnych umiejętności/możliwości, które mają pozwolić na realizację zadań zgodnych z potrzebami środowiska;
9. Wewnętrzsterowność – przekonanie jednostki, że jej osiągnięcia wpływają z jej umiejętności i działań, a nie, że coś wydarzyło się dzięki szczęściu lub wysiłkowi innych ludzi;
10. Wytrwałość – realizowanie zadania aż do jego faktycznego ukończenia¹⁶².

W późniejszym etapie edukacji na rzecz przedsiębiorczości ważne znaczenie ma poznawanie mechanizmów funkcjonowania gospodarki. Zdobyta wiedza może w przypadku części osób wzmacniać intencje do podejmowania inicjatyw, lub w przypadku innych prowadzić do realnego oceny swoje możliwości i wycofania się z zamiaru realizacji wymyślonego przedsięwzięcia¹⁶³. Posiadany zasób wiedzy oddziałuje na świadomości i postawy wobec gospodarki rynkowej. Osoba przedsiębiorcza powinna akceptować reguły wolnego rynku, aby aktywnie i skutecznie w nim funkcjonować. Znajomości i rozumienie przynajmniej podstawowych zagadnień z zakresu ekonomii i zarządzania, zwiększa gotowość do podejmowania nowych i niepewnych inicjatyw. W ten sposób człowiek staje się bardziej zorientowany na klienta i konkurencję. Zaczyna świadomiej podejmować decyzje, bowiem lepiej dostrzega pojawiające się okazje, analizuje koszty i korzyści. Prorynkowe nastawienie do rzeczywistości gospodarczej wpływa na przekonanie o możliwości kształtowania własnej sytuacji finansowej¹⁶⁴. Zwiększa to poczucie kontroli i pomaga w zaradności życiowej. Warto też wiedzieć jak zachowywać się i postępować w różnych sytuacjach oraz co przeszkadza, a co pomaga osobom przedsiębiorczym, które pełnią istotne role w rozwoju współczesnej gospodarki.

¹⁶² D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, *Wpływ...*, op. cit., s. 175, [za:] I. van der Kuip, I. Verheul, *Early Development of Entrepreneurial Qualities: the Role of Initial Education*, SCALES-paper N200311, EIM Business and Policy Research, 2003, s. 5.

¹⁶³ Tamże, s. 175.

¹⁶⁴ T. Zaleśkiewicz, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 313.

Ogromne znaczenie w edukacji na rzecz przedsiębiorczości ma również kształcenie umiejętności, w tym tych pomocnych w budowaniu właściwych relacji z otoczeniem. Chcąc być przedsiębiorczym nie można działać w zamknięciu, lecz trzeba być otwartym na innych – umieć współpracować z innymi. Skuteczniejsi są ci przedsiębiorcy, którzy potrafią najpierw poprawnie rozpoznać oczekiwania i preferencje swoich partnerów, a następnie dostosować do tych oczekiwań swoje zachowanie¹⁶⁵. Chcąc nawiązać prawidłowe i trwałe relacje z innymi, należy także być odpowiedzialnym, uwzględniać interes społeczny oraz dbać o jakość wykonywanej pracy. Osobom przedsiębiorczym potrzebne jest też umiejętność opanowania emocji oraz zdolność do pracy pod presją czasu.

W rozwijaniu przedsiębiorczości istotne jest także uczenie się poprzez działanie, czyli tak zwany *learning by doing*¹⁶⁶. Jest to niekończący się proces doskonalenia umiejętności, zdobywania wiedzy i wzmacniania motywacji. Zaznaczyć trzeba, że wykonywane działania muszą odpowiadać potrzebom i zainteresowaniom osób w nich uczestniczących. Z tego też względu proces kształcenia kompetencji przedsiębiorczych nie powinien być w całości odgórnie zaplanowany. Należy dbać o to, aby wspierając rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości nie doprowadzić do ograniczenia możliwości wykorzystywania autorskich i niestandardowych form i metod nauczania.

Przedsiębiorczość polegająca na podejmowanie nowych i niepewnych przedsięwzięć, musi być nauczana zgodnie z nowoczesnym podejściem do edukacji. G. Dryden i J. Vos, którzy są autorami publikacji „*Rewolucja w uczeniu się*” uważają, że podstawą uczenia jest rozwijanie umiejętności myślenia. Człowiek powinien być przygotowany do uczenia się przez całe życie, co pozwoli jemu dostosowywać się do wymagań zmieniającego się rynku pracy i społeczeństwa wiedzy. Zdaniem autorów ważne są tzw. „kompetencje ewoluujące”, czyli umiejętności adaptowania się do zmiennych warunków¹⁶⁷. Na tych kompetencjach opiera się przedsiębiorczość, dlatego tym bardziej powinny one być nabywane w systemie edukacji, w którym musi istnieć możliwość wdrażania nowatorskich rozwiązań kształcenia, dostosowanych do zmieniających się potrzeb społecznych i gospodarczych.

¹⁶⁵ Tamże, s. 313-314.

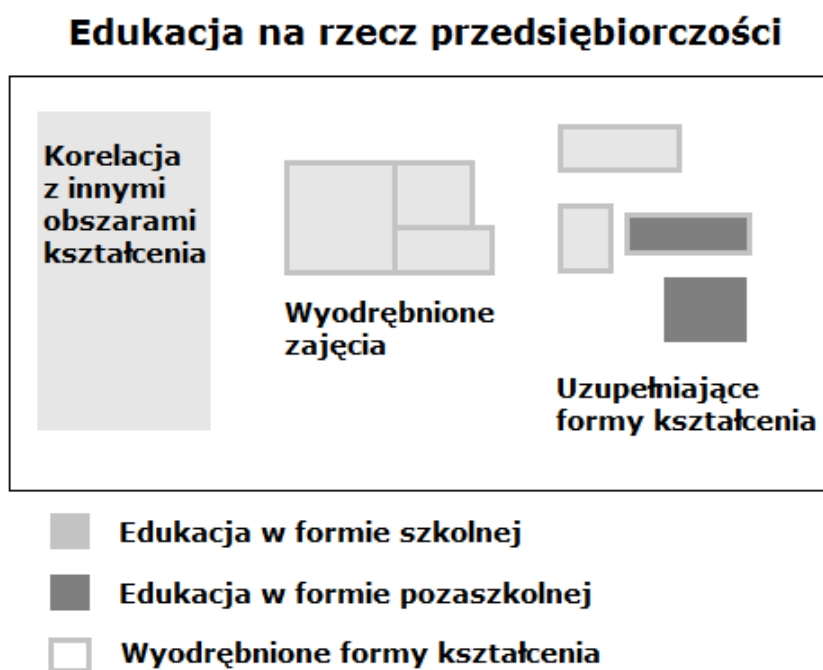
¹⁶⁶ T. Cichoński. *Przedsiębiorczość akademicka. Spinaker wiedzy*, Wydawnictwo INNPuls, Lublin 2010, s. 10.

¹⁶⁷ G. Dryden, J. Vos, *Rewolucja w uczeniu się*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2003, s. 99.

T. Rachwał i P. Ratajski zaznaczają, że nie można w pełni wykształcić postawy przedsiębiorczej tylko w warunkach edukacji szkolnej. Jest to w zasadzie zadanie dla każdego człowieka na całe życie. Zadaniem szkoły jest sprawienie, aby wśród młodego pokolenia zaszczepić ducha przedsiębiorczości, z którym związana jest chęć do ciągłego doskonalenia się, zdobywania nowej wiedzy i umiejętności – niezbędnych przez całe życie do funkcjonowania w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości społeczno-gospodarczej¹⁶⁸.

Na rysunku 3. zobrazowana została złożona struktura edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Model ten składa się z różnych form kształcenia, zarówno w systemie szkolnym i pozaszkolnym.

Rysunek 3. Model edukacji na rzecz przedsiębiorczości

Źródło: opracowanie własne.

Do rozbudzenia ducha przedsiębiorczości poprzez edukację i kształcenie dąży Komisja Wspólnot Europejskich w ramach wspólnotowego programu lizbońskiego i wielu kolejnych programów. W tym celu tak opracowano założenia systemu edukacji, aby znacznie przyczynić się do skutecznego rozwijania przedsiębiorczości. Przyjęto, że rozwijanie ogólnych cech i umiejętności, które stanowią fundament

¹⁶⁸ T. Rachwał, P. Ratajski, M. Zajac, *Innowacyjna Strategia Kształcenia „Krok w przedsiębiorczość”*, Nowa Era, Warszawa 2012, s. 10.

przedsiębiorczości, powinno uzupełniać się przekazywaniem bardziej szczegółowej wiedzy na temat biznesu w zależności od poziomu edukacji. Natomiast rozbudzenie ducha przedsiębiorczości i umiejętności najlepiej wspierać poprzez uczenie się przez działanie i doświadczanie przedsiębiorczości w praktyce, przy zastosowaniu praktycznych projektów i działalności¹⁶⁹. Z tego też względu państwa członkowskie tworzą systemową strategię kształcenia z zakresu przedsiębiorczości, poprzez poszukiwanie i rozpowszechnianie najlepszych praktyk. Opracowują szereg zaleceń mających na celu zwiększenie roli edukacji w stworzeniu bardziej przedsiębiorczej kultury w społeczeństwach europejskich. Dążą, aby począwszy od najmłodszych lat, edukacja szkolna stymulowała świadomość przedsiębiorczą młodych ludzi i pomagała im być bardziej twórczym i pewnymi siebie w ich wszelkich przedsięwzięciach.

Według definicji przyjętej przez Parlament Europejski i Radę Unii Europejskiej „inicjatywność i przedsiębiorczość oznaczają zdolność osoby do wcielania pomysłów w czyn. Obejmują one kreatywność, innowacyjność i podejmowanie ryzyka, a także zdolność do planowania przedsięwzięć i prowadzenia ich dla osiągnięcia zamierzonych celów. Stanowią one wsparcie dla indywidualnych osób nie tylko w ich codziennym życiu prywatnym i społecznym, ale także w ich miejscu pracy pomagając im uzyskać świadomość kontekstu ich pracy i zdolność wykorzystywania szans; są podstawą bardziej konkretnych umiejętności i wiedzy potrzebnych tym, którzy podejmują przedsięwzięcia o charakterze społecznym lub handlowym lub w nich uczestniczą. Powinny one obejmować świadomość wartości etycznych i promować dobre zarządzanie”¹⁷⁰. Oprócz przyjętej definicji przedsiębiorczości Parlament Europejski i Rada Unii Europejskiej zwraca uwagę na niezbędną wiedzę, umiejętności i postawy powiązane z tą kompetencją¹⁷¹:

- Konieczna wiedza obejmuje zdolność identyfikowania dostępnych możliwości działalności osobistej, zawodowej lub gospodarczej, w tym szerszych zagadnień stanowiących kontekst pracy i życia ludzi, takich jak ogólne rozumienie zasad działania gospodarki, a także szanse i wyzwania stojące przed pracodawcami i organizacjami. Osoby powinny również być

¹⁶⁹ *Realizacja wspólnotowego programu lizbońskiego: Rozbudzenie ducha przedsiębiorczości poprzez edukację i kształcenie*, Komisja Wspólnot Europejskich, Bruksela 2006.

¹⁷⁰ *Kompetencje kluczowe w uczeniu się przez całe życie – europejskie ramy odniesienia*, Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie, Załącznik, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej z 30 grudnia 2006.

¹⁷¹ Tamże.

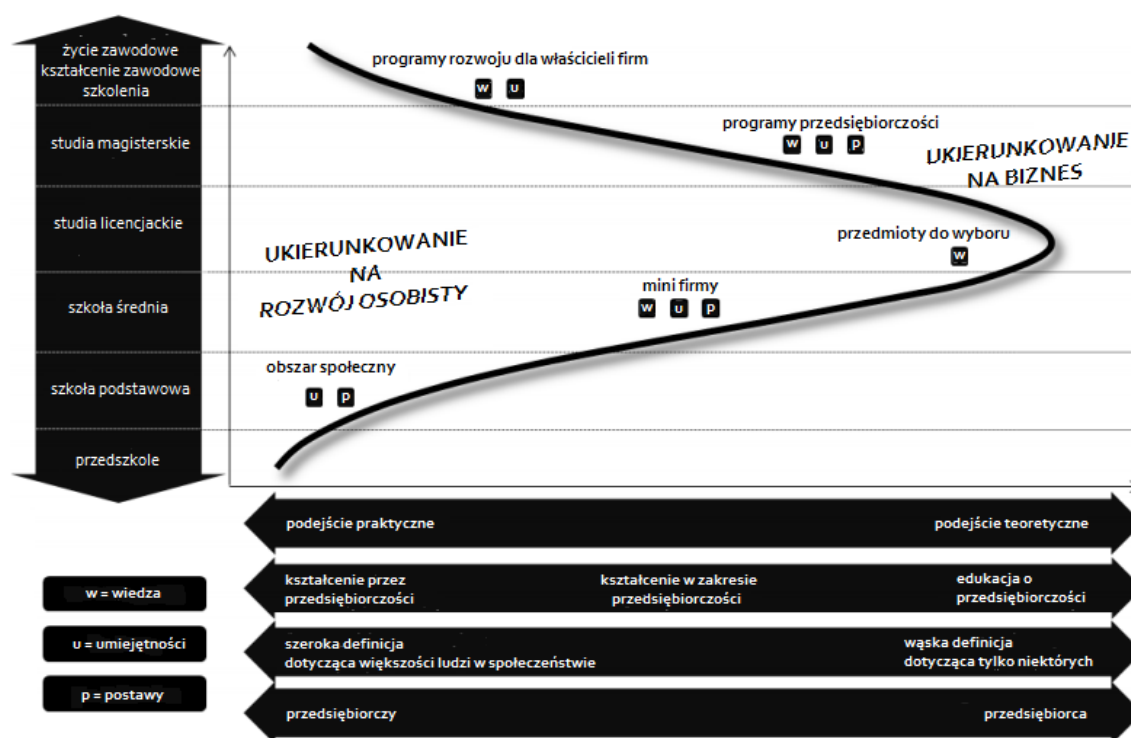
świadome zagadnień etycznych związanych z przedsiębiorstwami oraz tego, w jaki sposób mogą one wywoływać pozytywne zmiany, np. poprzez sprawiedliwy handel lub przedsięwzięcia społeczne;

- Umiejętności odnoszą się do proaktywnego zarządzania projektami (co obejmuje np. planowanie, organizowanie, zarządzanie, kierowanie i zlecanie zadań, analizowanie, komunikowanie, sporządzanie raportów, ocenę i sprawozdawczość), skutecznej reprezentacji i negocjacji oraz zdolności zarówno pracy indywidualnej, jak i współpracy w zespołach. Niezbędna jest umiejętność oceny i identyfikacji własnych mocnych i słabych stron, a także oceny ryzyka i podejmowania go w uzasadnionych przypadkach;
- Postawa przedsiębiorcza charakteryzuje się inicjatywnością, aktywnością, niezależnością i innowacyjnością zarówno w życiu osobistym i społecznym, jak i w pracy. Obejmuje również motywację i determinację w kierunku realizowania celów, czy to osobistych, czy wspólnych, zarówno prywatnych jak i w pracy.

W raporcie *Entrepreneurship in education – What, Why, When, Wow*¹⁷² sygnowanym przez OCED i Komisję Europejską za pomocą graficznego schematu dokonano przeglądu pojęć i definicji stosowanych w edukacji przedsiębiorczości. Proces kształcenia kompetencji przedsiębiorczych przedstawiony na rysunku 4. odnosi się do różnych etapów życia człowieka. Do poszczególnych poziomów nauczania przyporządkowane są inne formy i cele edukacji. Należy zaznaczyć, że użyte określenia wyrażające skróty myślowe zostały przetłumaczone z języka angielskiego.

¹⁷² M. Lackéus, *Entrepreneurship in education – What, Why, When, Wow*, 2015

Rysunek 4. Przegląd pojęć i definicji stosowanych w edukacji przedsiębiorczości

Źródło: M. Lackéus, *Entrepreneurship in education – What, Why, When, Wow*, 2015, s. 8.

W czasach, gdy tak duże znaczenie dla gospodarki pełni wiedza, innowacje, kultura, kapitał ludzki i kapitał społeczny, wydaje się naturalne, że należy starać się wykorzystać możliwości kształcenie postaw i zachowań przedsiębiorczych. Pomimo iż sam proces nauczania dotyczy głównie kwestii pedagogicznych, to cele polityki edukacyjnej powinny znajdować się w obszarze zainteresowań ekonomistów zajmujących się rozwojem gospodarczym. Uwzględniając kwestie ekonomiczne edukacja na rzecz przedsiębiorczości może przynieść znacznie większe korzyści gospodarce i społeczeństwu. Inwestycje w tym zakresie należy traktować jako szansę, a nie obowiązek, dlatego warto analizować podejmowane działania i decydować się na nowe, które wydają się najbardziej uzasadnione.

Reasumując, istotą edukacji na rzecz przedsiębiorczości jest rozwijanie w społeczeństwie kompetencji przydatnych do przejawiania przedsiębiorczość w różnych obszarach życia, nie zaś kształcenie wyłącznie przyszłych przedsiębiorców. Skuteczność edukacji w zakresie przedsiębiorczości wymaga zastosowanie wielu form i metod nauczania, oraz zdobywania doświadczeń w praktyce. Z tego też względu edukacji na rzecz przedsiębiorczości nie powinno się utożsamiać wyłącznie z tradycyjnymi zajęciami realizowanymi w systemie szkolnym.

2.4. Strategie rozwoju edukacji na rzecz przedsiębiorczości

Początki edukacji w zakresie przedsiębiorczości sięgają w Stanach Zjednoczonych Ameryki przełomu lat 40. i 50. XX wieku¹⁷³. Z czasem kwestia rozwoju edukacji na rzecz przedsiębiorczości i przygotowanie młodzieży do życia zawodowego w nowych realiach gospodarczych stała się przedmiotem szczególnego zainteresowania w wielu krajach. Zwłaszcza w państwach wysoko rozwiniętych zwraca się uwagę na kształcenie kompetencji, których młody człowiek będzie najbardziej potrzebował w dorosłym życiu. W krajach europejskich w coraz większym stopniu obserwuje się dążenie do określenia zakresu tych wiadomości, umiejętności, kompetencji, zdolności i postaw, które pozwolą obywatelom na czynne uczestnictwo w tworzącym się właśnie społeczeństwie wiedzy. Próby ustalenia tych podstawowych atrybutów efektywnego funkcjonowania w życiu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturalnym podejmowane są zarówno na szczeblu narodowym, jak i międzynarodowym. W centrum zainteresowań osób inicjujących te zmiany znajdują się relacje między edukacją szkolną a gospodarką¹⁷⁴. Prowadzone są prace badawcze i dyskusje na temat celów, metod i treści kształcenia w zakresie przedsiębiorczości¹⁷⁵.

W Stanach Zjednoczonych Ameryki i krajach Europy Zachodniej jedną ze strategii edukacyjnych sprzyjających dobremu przygotowaniu uczniów do sprostania wyzwaniom współczesnego świata jest kształtowanie postaw przedsiębiorczych uczniów od początku procesu edukacji. Cel ten nie jest realizowany tylko w ramach jednego czy kilku wyodrębnionych przedmiotów, lecz odnosi się do zintegrowanego działania wszystkich nauczycieli i całej szkoły niezależnie od poziomu kształcenia. Działania nakierowane na kształtowanie postaw przedsiębiorczych mogą i powinny być wprowadzane w szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych niezależnie od profilu kształcenia. Kształcenie przedsiębiorcze nie ma bezpośrednio na celu przygotowania przedsiębiorców – właścicieli i menedżerów firm. Jego głównym celem jest stymulowanie rozwoju umiejętności myślenia i działania przedsiębiorczego oraz kształtowanie postaw sprzyjających podejmowaniu takich działań, które mogą się

¹⁷³ K. Wach, *Edukacja...*, op. cit., s. 248.

¹⁷⁴ T. Rachwał, *Ocena projektu zmian podstawy programowej podstawy przedsiębiorczości*, [w:] Z. Ziolo, T. Rachwał (red.), *Rola...*, op. cit., s. 352.

¹⁷⁵ T. Rachwał, P. Ratajski, M. Zajac, *Innowacyjna...*, op. cit., s. 21-22.

odzwierciedlać określonym poziomem zaangażowania w sytuację pracy, pomysłami racjonalizatorskimi, udoskonaleniami, inicjatywnością i innowacyjnością¹⁷⁶.

Zgodnie z najnowszymi strategiami rozwoju kraje europejskie stawiają na przedsiębiorczych obywateli, którzy mają ducha i ciekawość do myślenia w nowy sposób oraz odwagę zmierzyć się i dostosować do wyzwań stojących przed nimi. Priorytetowym celem jest wykształcenie i wspieranie ludzi gotowych oraz zdolnych do podjęcia działalności gospodarczej, którzy będą uruchamiać i skutecznie rozwijać własne komercyjne lub społeczne przedsięwzięcia, bądź też staną się innowatorami w organizacjach, w których pracują. Ponadto nauczanie przedsiębiorczości ma kluczowe znaczenie nie tylko dla kształtowania postaw młodych ludzi, ale również zapewnienia wiedzy i umiejętności, które są kluczowe dla rozwijania kultury przedsiębiorczości¹⁷⁷.

W ramach Unii Europejskiej opracowany został dokument *Kluczowe kompetencje w uczeniu się przez całe życie* stanowiący ramy odniesienia wspomagające działania na rzecz osiągnięcia rozwoju społeczeństwa wiedzy i zapewnienia większej elastyczności siły roboczej, umożliwiając jej szybsze dostosowanie się do stałych zmian w świecie, w którym zachodzą coraz liczniejsze wzajemne powiązania. Kluczowe kompetencje mają stanowić ważny czynnik innowacji, produktywności i konkurencyjności, a ponadto wpływać na motywację i zadowolenie pracowników oraz jakość pracy. Zgodnie z przyjętym założeniem każdy człowiek powinien posiadać wiedzę, umiejętności i postaw potrzebne do samorealizacji i rozwoju osobistego, bycia aktywnym obywatelem, integracji społecznej i zatrudnienia. Wśród ośmiu wyodrębnionych kluczowych kompetencji jest inicjatywność i przedsiębiorczość rozumiana jako zdolność do wcielania pomysłów w czyn¹⁷⁸.

Jednym z priorytetów Komisji Europejskiej i rządów państw członkowskich w zakresie realizacji wspólnotowego programu lizbońskiego jest rozbudzenie ducha przedsiębiorczości poprzez edukację i kształcenie. W tym celu uznano, że kompetencje przedsiębiorczości należy kształtować przez całe życie, od szkoły podstawowej aż po

¹⁷⁶ *Kształtowanie postawy przedsiębiorczej jako wyzwanie nowoczesnej szkoły*, <http://www.drogadokariery.pl/index.php/ciekawe-artykuly/83-kształtowanie-postawy-przedsiębiorczej-jako-wyzwanie-nowoczesnej-szkoly>, [12.08.2015].

¹⁷⁷ *Entrepreneurship Education at School in Europe, National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*, Eurydice, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2012, s. 5.

¹⁷⁸ Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2006/962/WE z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie, (Dz.U. L 394 z 30.12.2006).

studia, uwzględniono w tym również kształcenie zawodowe na poziomie szkół średnich i uczelniach technicznych¹⁷⁹.

W programie *Edukacja i szkolenia 2020*, który określa ramy wsparcia państw członkowskich w dalszym rozwijaniu ich systemów oświaty i szkoleń, Komisja Europejska uznała za czwarty długoterminowy cel strategiczny zwiększanie kreatywności i innowacyjności, w tym przedsiębiorczości, na wszystkich poziomach kształcenia i szkolenia¹⁸⁰. W strategii *Europa 2020*, w ramach trzech programów: *Mobilna młodzież*, *Program na rzecz nowych umiejętności i zatrudnienia* oraz *Unia innowacji*, Komisja Europejska także kładzie nacisk na rozwój kreatywności, innowacyjności i przedsiębiorczości w systemie edukacji. Opracowany został również dokument pt. *Plan działania na rzecz przedsiębiorczości do 2020 r. Pobudzanie ducha przedsiębiorczości w Europie*, w celu uwolnienia potencjału przedsiębiorczości w Europie oraz usunięcia istniejących przeszkód i zrewolucjonizowania kultury przedsiębiorczości. Efektem inwestycji mają być zmiany publicznego postrzegania przedsiębiorców oraz zmiany w edukacji na rzecz przedsiębiorczości tak, aby bycie przedsiębiorcą stało się atrakcyjną inicjatywą¹⁸¹. W planie tym proponuje się trzy obszary natychmiastowej interwencji¹⁸²:

1. kształcenie i szkolenie w zakresie przedsiębiorczości w celu wspierania wzrostu i tworzenia przedsiębiorstw;
2. umocnienie warunków ramowych dla przedsiębiorców dzięki zlikwidowaniu istniejących barier strukturalnych i wspieraniu ich na decydujących etapach cyklu życia przedsiębiorstwa;
3. zdynamizowanie kultury przedsiębiorczości w Europie: wychowywanie nowego pokolenia przedsiębiorców.

Jak można zauważyć na szczeblu Unii Europejskiej powstają kolejne już programy, w których przywiązuje się coraz większą uwagę do roli edukacji w rozwoju przedsiębiorczości. Równocześnie większości krajów europejskich wdraża własne

¹⁷⁹ *Realizacja wspólnotowego planu lizbońskiego: Rozbudzenie ducha przedsiębiorczości poprzez edukację i kształcenie*, Komunikat Komisji Wspólnot Europejskich, Bruksela 2006, COM (2006) 33 wersja ostateczna, s. 4.

¹⁸⁰ Konkluzje Rady z dnia 12 maja 2009 r. w sprawie strategicznych ram Europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia, Rada Unii Europejskiej, (ET 2020), (Dz.U. C 119 z 28.5.2009 r.).

¹⁸¹ *Report on the results of public consultation on The Entrepreneurship 2020 Action Plan*, Komisja Europejska, 2012, wersja ostateczna, http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/entrepreneurship-2020/index_en.htm, [30.06.2014].

¹⁸² *Plan działania na rzecz przedsiębiorczości do 2020 r. Pobudzanie ducha przedsiębiorczości w Europie*, Komisja Europejska, Bruksela, COM(2012) 795 wersja ostateczna, s. 5-6.

strategie i programy w obszarze edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Wyraźne zainteresowanie opracowywaniem krajowych strategii kształcenia w zakresie przedsiębiorczości nastąpiło w państwach europejskich z początkiem XXI wieku. W ramach przyjętych działań dąży się do integracji przedsiębiorczości z edukacją, wdraża się strategie edukacyjne i gospodarcze, które zawierają cele związane z edukacją przedsiębiorczości oraz wspiera się wiele inicjatyw związanych z kształceniem w zakresie przedsiębiorczości.

W Wielkiej Brytanii od 2004 roku realizowana jest strategia wspierania przedsiębiorczości wśród walijskiej młodzieży (*The Youth Entrepreneurship Strategy*), która dotyczy edukacji w zakresie przedsiębiorczości młodych ludzi w wieku od 5 do 25 lat. Celem programu jest podniesienie świadomości na temat przedsiębiorczości (biznesu), rozwijanie umiejętności w zakresie przedsiębiorczości oraz tworzenie nowych przedsiębiorstw – wyposażenie młodych ludzi w narzędzia niezbędne do uruchamiania działalności gospodarczej¹⁸³.

W 2004 roku również w Norwegii uruchomiona została strategia na rzecz przedsiębiorczości w obszarze kształcenia i szkolenia, której efekty zostały ocenione pozytywnie w 2008 roku. Z tego też względu następnie powstał nowy program Przedsiębiorczość w edukacji i szkoleniu (*Entrepreneurship in Education and Training – from compulsory school to higher education 2009–2014*). Ramy tego programu opracowane zostały wspólnie przez Ministerstwo Edukacji i Badań Naukowych, Ministerstwo Samorządu Terytorialnego i Rozwoju Regionalnego oraz Ministerstwo Handlu i Przemysłu. Podejmowane działania koncentrują się na wdrażaniu programów nauczania i kierunków studiów z zakresu przedsiębiorczości, doskonaleniu zawodowym nauczycieli przedsiębiorczości, jak również prowadzeniu badań diagnozujących możliwości i efekty edukacji i szkoleń z przedsiębiorczości¹⁸⁴.

W Belgii uruchomiony został w 2011 roku plan działania na rzecz wspierania ducha przedsiębiorczości i przedsiębiorczości poprzez edukację (*Action Plan on Entrepreneurial Education*). Niniejszy dokument opiera się na oświadczeniu podpisanym przez ministra właściwego do spraw gospodarki, rolnictwa, rybołówstwa

¹⁸³ Entrepreneur Handbook, *3 Stages of Success: The Welsh Youth Entrepreneurship Strategy*, <http://www.entrepreneurhandbook.co.uk/the-welsh-youth-entrepreneurship-strategy>, [01.07.2014].

¹⁸⁴ *Entrepreneurship in Education and Training - from compulsory school to higher education 2009-2014*, <http://www.regjeringen.no/en/dep/kd/Selected-topics/compulsory-education/strategic-plans/Action-plan-Entrepreneurship-in-Education-and-Training---from-compulsory-school-to-higher-education-20092014-.html?id=594388>, [01.07.2014].

i polityki rozwoju obszarów wiejskich, przez ministra właściwego do spraw zatrudnienia i kształcenia zawodowego i przez ministra właściwego do spraw edukacji. Podpisując deklarację, postanowiono kontynuować zharmonizowaną i zintegrowaną politykę w obszarze gospodarki, nauki i innowacji. W tym kontekście uznano, aby skupić się na dwóch aspektach. Pierwszy koncentruje się na zaszczepieniu postawy przedsiębiorczej wśród uczniów i studentów, a drugi koncentruje się na przekazywaniu uczniom i studentom kompetencji niezbędnych do przejawiania samodzielnej przedsiębiorczości oraz na zachęcaniu ich do wyboru indywidualnej przedsiębiorczości.

W Danii została opracowana strategia kształcenia i szkolenia w zakresie przedsiębiorczości (2009) w partnerstwie między Ministerstwem Nauki, Technologii i Innowacji, Ministerstwem Kultury, Ministerstwem Edukacji i Ministerstwem Spraw Gospodarczych i Biznesu. Głównym celem jest utrzymanie pozycji Danii jako jednego z najbogatszych krajów na świecie. Zgodnie z założeniami duńskie przedsiębiorstwa i instytucje publiczne powinny być jednymi z najbardziej innowacyjnych na świecie. Przedsiębiorczy menedżerowie i pracownicy mają tworzyć społeczne i komercyjne sukcesy nie tylko w nowych przedsiębiorstwach i organizacjach, ale także w ramach istniejących przedsiębiorstw lub instytucji publicznych. Przyjęte założenia mają zostać osiągnięte za pomocą systemu edukacji w celu stymulowania zdolności uczniów do innowacji, dostrzegania możliwości i przekształcania pomysły w wartości. Zgodnie z przyjętą strategią w Danii uczeń nie musi być tylko dobrze wykształcony, musimy być również przedsiębiorcy¹⁸⁵.

Na Litwie uruchomiono w 2008 roku *Narodowy Program Edukacji Młodzieżowej Przedsiębiorczości i Promocji (Nacionalinę jaunimo verslumo ugdyimo ir skatinimo 2008–2012 metų programą)*. W Estonii natomiast przedstawiciele Ministerstwa Edukacji i Nauki, Ministerstwa Gospodarki i Komunikacji i Izby Przemysłowo-Handlowej podpisali w 2010 roku wzajemne porozumienia na rzecz wspierania edukacji w zakresie przedsiębiorczości¹⁸⁶. W Holandii są opracowywane nie tylko programy wspierające edukację przedsiębiorczości, ale też uruchomiony został system subsydiów, aby pomóc instytucjom edukacyjnym włączyć przedsiębiorczość do ich polityki, organizacji i programów nauczania. Celem tego wsparcia jest zwiększenie liczby studentów wykazujących przedsiębiorczy sposób myślenia

¹⁸⁵ *Strategy for Education and Training in Entrepreneurship*, Danish Agency for Science, Technology and Innovation, 2009.

¹⁸⁶ *Entrepreneurship Education at School in Europe, National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*, Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, Brussels 2012, s. 8-9.

i zachowania oraz zwiększenie liczby osób, które uruchomią własną firmę w ciągu pięciu lat po zakończeniu edukacji. Rząd Szwecji ogłosił natomiast w ustawie budżetowej 2009, aby nauczanie przedsiębiorczości było zintegrowanym motywem w całym systemie edukacji¹⁸⁷.

Strategie nauczania przedsiębiorczości wdrażane są również w innych krajach europejskich, które znajdują się głównie w Europie Północnej. W Belgii, Czechach, Słowacji, Słowenii, Islandii, Bułgarii, Węgrzech, Austrii, Polsce, Hiszpanii, Turcji, czy Słowenii programy edukacyjne także opracowywane są pod kątem kształcenia kluczowych kompetencji, w tym przedsiębiorczości¹⁸⁸.

Strategie krajów europejskich, które są ukierunkowane na rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości można podzielić na następujące kategorie¹⁸⁹:

- konkretne strategie, które skupiają się wyłącznie na edukacji w zakresie przedsiębiorczości, często dotyczą one wspólnej wizji całego rządu, odzwierciedlają priorytety polityczne poszczególnych ministerstw odpowiedzialnych za edukację, innowacje i rozwój gospodarczy, także łączą działania tych obszarów polityki;
- strategie edukacyjne, do których włączone są cele kształcenia w zakresie przedsiębiorczości, dotyczą one młodzieży, edukacji, szkoleń i uczenia się przez całe życie;
- strategie gospodarcze, które obejmują kształcenie w zakresie przedsiębiorczości, dotyczą one przedsiębiorczość, zatrudnienia lub rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw.

Z badań prowadzonych przez Global Entrepreneurship Monitor wynika jednak, że ekspercie w poszczególnych krajach europejskich w sposób niezadawalający nadal oceniają wpływ edukacji na przedsiębiorczość. Poniżej średniej europejskiej oceniana jest edukacja w Polsce. Zdaniem ekspertów, którzy oceniali w 2015 r. polskie uwarunkowania przedsiębiorczości, uczniowie szkół podstawowych i średnich w bardzo niewielkim zakresie byli zachęceni do kreatywności czy samodzielności. Nie zdobywali wystarczającej wiedzy ani w obszarze funkcjonowania gospodarki,

¹⁸⁷ Tamże, s. 9.

¹⁸⁸ *Entrepreneurship Education at...*, op. cit., s. 9.

¹⁸⁹ Tamże, s. 35.

ani przedsiębiorczości czy tworzenia firm. Przygotowanie do rozpoczęcia własnego biznesu na uczelniach wyższych oceniono nieznacznie lepiej¹⁹⁰.

W tabeli 4. zestawione są wyniki badań GEM z 2015 r. dotyczące tego jak eksperci z poszczególnych krajów europejskich i największych gospodarek świata oceniają edukację przedsiębiorczości. Oceny odnoszą się oddzielnie do edukacji na etapie szkolnym i wyższym. W skali od 1 do 9 najniższa ocena oznacza poziom niewystarczający, a najwyższa bardzo zadawalający.

Tabela 4. Ocenianie przez ekspertów edukacji przedsiębiorczości w danym kraju

Kraj	Edukacja przedsiębiorczość na etapie szkolnym	Edukacja przedsiębiorczość na poziomie wyższym
Belgie	3,1	5,4
Bułgaria	2,6	4,2
Chorwacja	1,9	3,5
Estonia	4,2	4,8
Finlandia	3,9	4,2
Niemcy	2,7	4,1
Grecja	2,7	4,6
Węgry	2,3	4,3
Irlandia	3,6	4,9
Włochy	3,0	4,3
Łotwa	4,0	5,4
Luksemburg	3,5	5,4
Macedonia	3,6	4,9
Holandia	4,9	5,6
Norwegia	4,1	4,1
Polska	2,5	3,9
Portugalia	5,6	4,7
Rumunia	3,9	4,5
Słowacja	3,4	4,2
Słowenia	2,8	3,9
Hiszpania	3,5	4,2
Szwecja	3,8	3,9
Szwajcaria	4,9	6,2
Turcja	2,2	5,2
Wielka Brytania	4,0	5,0
Europa	3,5	4,6
USA	3,5	4,4

¹⁹⁰ A. Tarnowska, D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, P. Zbierowski, *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, op. cit., s. 33.

Kanada	4,1	5,3
Australia	3,7	4,2
Japonia	2,3	4,2
Chiny	2,6	5,0
Indie	4,1	5,1

Źródło: D. Kelley, S. Singer, M. Hertington, *Global Entrepreneurship Monitor, 2015/16 Global Report*, GERA 2016, s. 140.

Reasumując, kraje rozwinięte zwracają coraz większą uwagę na kształcenie kompetencji przedsiębiorczych, aby dostosować się do potrzeb i wyzwań współczesnego świata. W wielu strategiach regionalnych, krajowych i międzynarodowych kładzie się nacisk na wspieranie przedsiębiorczości i kultury przedsiębiorczej poprzez edukację. Poszczególne kraje testują różne koncepcje edukacji na rzecz przedsiębiorczość, poszukując w ten sposób nowych możliwości wspierania rozwoju społeczno-gospodarczego.

2.5. Rozwoju edukacji na rzecz przedsiębiorczości w Polsce

W Polsce pierwszym krokiem w kierunku edukacji na rzecz przedsiębiorczości było wprowadzenie w latach dziewięćdziesiątych XX wieku do programu nauczania przedmiotu *Wiedza o społeczeństwie* podstawowych zagadnienia o gospodarce, w tym tematów o mechanizmie rynkowym, funkcjonowaniu przedsiębiorstwa, budżecie państwa i gmin, rynku pracy, przekształceniach własnościowych oraz o jednolitym rynku europejskim¹⁹¹. Rosnące zainteresowanie możliwościami rozwoju przedsiębiorczości i jej znaczenia w wymiarze społeczno-gospodarczym zaowocowało tym, że w roku szkolnym 2002/2003 wraz z reformą programową szkół ponadgimnazjalnych wprowadzono obowiązkowy przedmiot nauczania *Podstawy przedsiębiorczości*. Realizacja tego przedmiotu podobnie jak wiele innych elementów

¹⁹¹ D. Danilewicz (red.), *Edukacja ekonomiczna w polskich szkołach ponadgimnazjalnych*. NBP, Warszawa 2006, s. 6.

reformy polegała w pewnym stopniu na eksperymencie. Przede wszystkim brakowało specjalistycznych ośrodków przygotowujących nauczycieli do pracy na tym stanowisku. Początkowo nie doceniano roli kształcenia w zakresie przedsiębiorczości. Z czasem jednak wzrastało zainteresowanie tym przedmiotem i zaczęto diagnozować efekty jego nauczania. W chwili obecnej widoczna jest pozytywna zmiana w postrzeganiu tego przedmiotu, jako ważnego elementu w systemie oświaty. Prowadzone są dyskusje i badania odnośnie celów oraz metod nauczania *Podstaw przedsiębiorczości*. Ponadto powstaje wiele dodatkowych inicjatyw, które również służą rozwijaniu postaw i zachowań przedsiębiorczych.

W roku szkolnym 2009/2010 rozpoczęto stopniowe wdrażanie kolejnej reformy programowej. W pierwszych klasach szkół ponadgimnazjalnych nowa podstawa programowa zaczęła obowiązywać od roku szkolnego 2012/2013. W założeniach przyjęto, że przedmiot *Podstawy przedsiębiorczości* będzie realizowany tylko w zakresie podstawowym. Ministerstwo Edukacji Narodowej wprowadziło jednak do katalogu przedmiotów uzupełniających na poziomie szkół ponadgimnazjalnych nowy rodzaj zajęć o nazwie *Ekonomia w praktyce*, oraz przedmiot *Historia i społeczeństwo*, w ramach którego można zrealizować wątek tematyczny: gospodarka. W ramach reformy programowej kształcenia zawodowego przyjęto natomiast za cel wypracowanie efektów kształcenia wspólnych dla wszystkich zawodów, które dotyczą podejmowania i prowadzenia działalności gospodarczej, kompetencji personalnych i społecznych oraz organizacji pracy małych zespołów. Należy również zauważyć, że w wyniku tej reformy od 1 września 2009 roku uczniowie gimnazjum mają obowiązek uczestniczyć, w co najmniej jednym projekcie edukacyjnym, aby w ten sposób rozwijać umiejętność współpracy i postawy umożliwiające sprawne funkcjonowanie we współczesnym świecie. Informacje o udziale ucznia w realizacji projektu edukacyjnego oraz temat projektu edukacyjnego ma być wpisany na świadectwie ukończenia gimnazjum¹⁹².

Zgodnie z założeniami obowiązującej od 2009 roku podstawy programowej kształcenia ogólnego w treściach nauczania przedmiotu *Wiedza i społeczeństwo* na poziomie gimnazjum uwzględnione są następujące zagadnienia z zakresu edukacji ekonomicznej i przedsiębiorczości:

¹⁹² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 sierpnia 2010 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów w szkołach publicznych, (DzU, nr 156, poz. 1046, art. 21a).

1. Praca i przedsiębiorczość. Uczeń:

- 1) wyjaśnia na przykładach z życia własnej rodziny, miejscowości i całego kraju, w jaki sposób praca i przedsiębiorczość pomagają w zaspokajaniu potrzeb ekonomicznych;
- 2) przedstawia cechy i umiejętności człowieka przedsiębiorczego; bierze udział w przedsięwzięciach społecznych, które pozwalają je rozwinąć;
- 3) stosuje w praktyce podstawowe zasady organizacji pracy (ustalenie celu, planowanie, podział zadań, harmonogram, ocena efektów).

2. Gospodarka rynkowa. Uczeń:

- 1) przedstawia podmioty gospodarcze (gospodarstwa domowe, przedsiębiorstwa, państwo) i związki między nimi;
- 2) podaje przykłady racjonalnego i nieracjonalnego gospodarowania; stosuje zasady racjonalnego gospodarowania w odniesieniu do własnych zasobów (np. czasu, pieniędzy);
- 3) charakteryzuje gospodarkę rynkową (prywatna własność, swoboda gospodarowania, konkurencja, dążenie do zysku, przedsiębiorczość);
- 4) wyjaśnia działanie prawa podaży i popytu oraz ceny jako regulatora rynku;
- 5) analizuje rynek wybranego produktu i wybranej usługi.

3. Gospodarstwo domowe. Uczeń:

- 1) wyjaśnia na przykładach, jak funkcjonuje gospodarstwo domowe;
- 2) wymienia główne dochody i wydatki gospodarstwa domowego; układa jego budżet;
- 3) przygotowuje budżet konkretnego przedsięwzięcia z życia ucznia, klasy, szkoły; rozważa wydatki i źródła ich finansowania;
- 4) wyjaśnia, jakie prawa mają konsumenci i jak mogą ich dochodzić.

4. Pieniądz i banki. Uczeń:

- 1) przedstawia na przykładach funkcje i formy pieniądza w gospodarce rynkowej;
- 2) wyjaśnia, czym zajmują się: bank centralny, banki komercyjne, giełda papierów wartościowych;
- 3) wyszukuje i zestawia ze sobą oferty różnych banków (konta, lokaty, kredyty, fundusze inwestycyjne); wyjaśnia, na czym polega oszczędzanie i inwestowanie.

5. Gospodarka w skali państwa. Uczeń:
 - 1) wyjaśnia terminy: produkt krajowy brutto, wzrost gospodarczy, inflacja, recesja; interpretuje dane statystyczne na ten temat;
 - 2) wymienia najważniejsze dochody i wydatki państwa; wyjaśnia, co to jest budżet państwa;
 - 3) przedstawia główne rodzaje podatków w Polsce (PIT, VAT, CIT) i oblicza wysokość podatku PIT na podstawie konkretnych danych.
6. Przedsiębiorstwo i działalność gospodarcza. Uczeń:
 - 1) wyjaśnia, na czym polega prowadzenie indywidualnej działalności gospodarczej;
 - 2) wyjaśnia, jak działa przedsiębiorstwo, i oblicza na prostym przykładzie przychód, koszty, dochód i zysk;
 - 3) wskazuje główne elementy działań marketingowych (produkt, cena, miejsce, promocja) i wyjaśnia na przykładach ich znaczenie dla przedsiębiorstwa i konsumentów;
 - 4) przedstawia główne prawa i obowiązki pracownika; wyjaśnia, czemu służą ubezpieczenia społeczne i zdrowotne.
7. Wybór szkoły i zawodu. Uczeń:
 - 1) planuje dalszą edukację (w tym wybór szkoły ponadgimnazjalnej), uwzględniając własne preferencje i predyspozycje;
 - 2) wyszukuje informacje o możliwościach zatrudnienia na lokalnym, regionalnym i krajowym rynku pracy (urzędy pracy, ogłoszenia, Internet);
 - 3) sporządza życiorys i list motywacyjny;
 - 4) wskazuje główne przyczyny bezrobocia w swojej miejscowości, regionie i Polsce; ocenia jego skutki.
8. Etyka w życiu gospodarczym. Uczeń:
 - 1) przedstawia zasady etyczne, którymi powinni się kierować pracownicy i pracodawcy;
 - 2) wyjaśnia, na czym polega społeczna odpowiedzialność biznesu;
 - 3) podaje przykłady zjawisk z szarej strefy w gospodarce i poddaje je ocenie;
 - 4) wyjaśnia mechanizm korupcji i ocenia skutki tego zjawiska dla gospodarki.

Przedmiot *Podstawy przedsiębiorczości* ma być realizowany obowiązkowo we wszystkich szkołach ponadgimnazjalnych (minimum 60 godzin w całym cyklu kształcenia) w oparciu o nową podstawę programową, zawierającą cztery następujące cele kształcenia¹⁹³:

- I. Komunikacja i podejmowanie decyzji. Uczeń wykorzystuje formy komunikacji werbalnej i niewerbalnej; podejmuje decyzje i ocenia ich skutki, zarówno pozytywne, jak i negatywne;
- II. Gospodarka i przedsiębiorstwo. Uczeń wyjaśnia zasady funkcjonowania przedsiębiorstwa i sporządza prosty biznesplan; charakteryzuje mechanizm funkcjonowania gospodarki i instytucji rynkowych oraz rolę państwa w gospodarce; analizuje aktualne zmiany i tendencje w gospodarce świata i Polski; rozróżnia i porównuje formy inwestowania i wynikające z nich ryzyko;
- III. Planowanie i kariera zawodowa. Uczeń opisuje mocne strony swojej osobowości; analizuje dostępność rynku pracy w odniesieniu do własnych kompetencji i planów zawodowych;
- IV. Zasady etyczne. Uczeń wyjaśnia zasady etyczne w biznesie i w relacjach pracownik-pracodawca, potrafi ocenić zachowania pod względem etycznym.

Wymagania ogólne zawarte w celach kształcenia dotyczą przede wszystkim poznania reguł zachodzących w gospodarce i zdobycia wiedzy teoretycznej z zakresu ekonomii i zarządzania. Mały jest nacisk na kształcenie umiejętności przedsiębiorczych. Brakuje też celu bezpośrednio odnoszącego się do rozwijania motywacji, która jest potrzebna osobom przedsiębiorczym.

Oprócz wymagań ogólnych zawartych w celach kształcenia przedmiotu *Podstawy przedsiębiorczości*, opracowane są treści nauczania, w których określono wymagania szczegółowe. Treści nauczania podzielono na sześć obszarów z uwzględnieniem wypracowania następujących osiągnięć ucznia¹⁹⁴:

1. Człowiek przedsiębiorczy. Uczeń:

- 1) przedstawia cech, jakimi charakteryzuje się osoba przedsiębiorcza;

¹⁹³ Podstawa programowa z komentarzami Tom 4. Edukacja historyczna i obywatelska w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum, Ministerstwo Edukacji Narodowej, s. 128, http://www.reformaprogramowa.men.gov.pl/images/Podstawa_programowa/men_tom_4.pdf, [15.06.2012].

¹⁹⁴ Tamże, s. 128-131.

- 2) rozpoznaje zachowania asertywne, uległe i agresywne; odnosi je do cech osobowych przedsiębiorcy;
- 3) rozpoznaje mocne i słabe strony własnej osobowości; odnosi je do cech osoby przedsiębiorczej;
- 4) charakteryzuje swoje role społeczne i typowe dla nich zachowania;
- 5) zna korzyści wynikające z planowania własnych działań i inwestowania w siebie;
- 6) analizuje przebieg kariery zawodowej osoby, która zgodnie z zasadami etyki odniosła sukces w życiu zawodowym;
- 7) podejmuje racjonalne decyzje, opierając się na posiadanych informacjach i ocenia skutki własnych działań;
- 8) stosuje różne formy komunikacji werbalnej i niewerbalnej w celu autoprezentacji oraz prezentacji własnego stanowiska;
- 9) przedstawia drogę, jaką dochodzi się własnych praw w roli członka zespołu, pracownika, konsumenta;
- 10) zna prawa konsumenta oraz wymienia instytucje stojące na ich straży; przedstawia zasady składania reklamacji w przypadku niezgodności towaru z umową;
- 11) odczytuje informacje zawarte w reklamach, odróżniając je od elementów perswazyjnych; wskazuje pozytywne i negatywne przykłady wpływu reklamy na konsumentów.

2. Rynek – cechy i funkcje. Uczeń:

- 1) charakteryzuje społeczne i ekonomiczne cele gospodarowania, odwołuje się do przykładów z różnych dziedzin;
- 2) rozróżnia czynniki wytwórcze (praca, przedsiębiorczość, kapitał, ziemia i informacja) i wyjaśnia ich znaczenie w różnych dziedzinach gospodarczych;
- 3) wymienia podstawowe cechy, funkcje i rodzaje rynków;
- 4) wyjaśnia okръny obieg pieniądza w gospodarce rynkowej;
- 5) omawia transformację gospodarczą Polski po 1989 r.;
- 6) charakteryzuje czynniki wpływające na popyt i podaż;
- 7) wyznacza punkt równowagi rynkowej na prostych przykładach.

3. Instytucje rynkowe. Uczeń:

- 1) rozróżnia formy i funkcje pieniądza;

- 2) wyjaśnia rolę, jaką w gospodarce pełnią instytucje rynkowe: bank centralny, banki komercyjne, giełda papierów wartościowych, fundusze inwestycyjne, firmy ubezpieczeniowe, fundusze emerytalne;
- 3) oblicza procent od kredytu i lokaty bankowej, ocenia możliwość spłaty zaciągniętego kredytu przy określonych dochodach;
- 4) wyjaśnia mechanizm funkcjonowania giełdy papierów wartościowych na przykładzie Giełdy Papierów Wartościowych w Warszawie;
- 5) wskazuje różnice między różnymi rodzajami papierów wartościowych
- 6) wymienia podstawowe wskaźniki giełdowe i wyjaśnia ich wagę w podejmowaniu decyzji dotyczących inwestowania na giełdzie;
- 7) rozróżnia formy inwestowania kapitału i dostrzega zróżnicowanie stopnia ryzyka w zależności od rodzaju inwestycji oraz okresu inwestowania;
- 8) oblicza przewidziany zysk z przykładowej inwestycji kapitałowej w krótkim i długim okresie czasu;
- 9) charakteryzuje system emerytalny w Polsce i wskazuje związek pomiędzy swoją przyszłą aktywnością zawodową, a wysokością emerytury;
- 10) analizuje oferty banków, funduszy inwestycyjnych, firm ubezpieczeniowych i funduszy emerytalnych.

4. Państwo, gospodarka. Uczeń:

- 1) wymienia i charakteryzuje ekonomiczne funkcje państwa;
- 2) opisuje podstawowe mierniki wzrostu gospodarczego;
- 3) przedstawia przyczyny i narzędzia oddziaływania państwa na gospodarkę;
- 4) wymienia źródła dochodów i rodzaje wydatków państwowych;
- 5) wyjaśnia wpływ deficytu budżetowego i długu publicznego na gospodarkę;
- 6) charakteryzuje narzędzia polityki pieniężnej;
- 7) identyfikuje rodzaje inflacji w zależności od przyczyny jej powstania oraz stopy inflacji;
- 8) wyjaśnia wpływ kursu walutowego na gospodarkę i handel zagraniczny;

- 9) charakteryzuje zjawiska recesji i dobrej koniunktury w gospodarce;
- 10) wyszukuje informacje o aktualnych tendencjach i zmianach w gospodarce świata i Polski;
- 11) wskazuje największe centra finansowe i gospodarcze na świecie;
- 12) ocenia wpływ globalizacji na gospodarkę świata i Polski oraz podaje przykłady oddziaływania globalizacji na poziom życia i model konsumpcji.

5. Przedsiębiorstwo. Uczeń:

- 1) charakteryzuje otoczenie, w którym działa przedsiębiorstwo;
- 2) omawia cele działania przedsiębiorstwa oraz sposoby ich realizacji;
- 3) sporządza projekt własnego przedsięwzięcia oparty na biznesplanie;
- 4) rozróżnia podstawowe formy prawno-organizacyjne przedsiębiorstwa;
- 5) opisuje procedury i wymagania związane z zakładaniem przedsiębiorstwa;
- 6) omawia zasady pracy zespołowej i wyjaśnia, na czym polegają role lidera i wykonawcy, omawia cechy dobrego kierownika zespołu;
- 7) identyfikuje i analizuje konflikty w zespole i proponuje metody ich rozwiązania, szczególnie w drodze negocjacji;
- 8) omawia etapy realizacji projektu oraz planuje działania zmierzające do jego realizacji;
- 9) charakteryzuje zachowania etyczne i nieetyczne w biznesie krajowym i międzynarodowym;
- 10) charakteryzuje czynniki wpływające na sukces i niepowodzenie przedsiębiorstwa.

6. Rynek pracy. Uczeń:

- 1) omawia mierniki i skutki bezrobocia dla gospodarki oraz sposoby walki z bezrobociem;
- 2) wyjaśnia motywy aktywności zawodowej człowieka;
- 3) analizuje własne możliwości znalezienia pracy na rynku lokalnym, regionalnym, krajowym i europejskim;
- 4) wyszukuje oferty pracy, uwzględniając własne możliwości i predyspozycje;

- 5) rozróżnia sposoby zatrudniania pracowników i interpretuje podstawowe przepisy Kodeksu pracy, w tym obowiązki i uprawnienia pracownika i pracodawcy;
- 6) sporządza dokumenty aplikacyjne dotyczące konkretnej oferty pracy;
- 7) przygotowuje się do rozmowy kwalifikacyjnej i uczestniczy w niej w warunkach symulowanych;
- 8) charakteryzuje różne formy wynagrodzeń i oblicza swoje wynagrodzenie brutto i netto; wypełnia deklarację podatkową PIT, opierając się na przykładowych danych;
- 9) rozróżnia zachowania etyczne i nieetyczne w roli pracodawcy i pracownika; wyjaśnia zjawisko mobbingu w miejscu pracy oraz przedstawia sposoby przeciwdziałania.

W nowej podstawie programowej przedmiotu *Podstawy przedsiębiorczości* ograniczono treści nauczania o zagadnienia dotyczące budżetu jednostek samorządu terytorialnego, majątku przedsiębiorstwa i integracji Unii Europejskiej. W poprzednim rozporządzeniu określającym treści nauczania przedmiotu wyodrębniony był punkt dotyczący motywów aktywności zawodowej i gospodarczej człowieka oraz zdolności do wyznaczania sobie celów i zadań, którego w nowej podstawie brakuje. Oczywiście jest to tylko podstawa programowa, na podstawie, której nauczyciele sami ustalają program nauczania – mogą w programie szerzej uwzględnić zagadnienia związane z motywacją i rozwijaniem umiejętności. Nie każdy jednak będzie tym zainteresowany i nie ma pewności, że tak istotne czynniki decydujące o poziomie przedsiębiorczości będą rozwijane u uczniów. Zwłaszcza, że treści podstawy programowej są bardzo obszerne w stosunku do liczby godzin przeznaczonych na realizację przedmiotu.

Z badań przeprowadzonych kilka lat temu przez Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli i Narodowy Bank Polski wynika, że już wtedy respondenci byli za ograniczeniem treści edukacyjnych podstaw przedsiębiorczości na rzecz praktycznych zastosowań. Wskazywali, że warto wzmocnić zagadnienia praktyczne przygotowujące młodzież do poruszania się po rynku pracy: poszukiwanie pracy, planowanie i podejmowanie działalności gospodarczej, rynek pracy i bezrobocie, prawa i obowiązki pracownika¹⁹⁵. Ciągłe jednak małą uwagę przywiązuje się do rozwijania umiejętności przedsiębiorczych i motywacji. Zajęcia z podstawy przedsiębiorczości

¹⁹⁵ D. Danilewicz (red.), *Edukacja...*, op. cit. s. 46.

ukierunkowaną są przede wszystkim na przekazywanie wiedzy ekonomicznej. W pewnym stopniu wynika to z tego, że ten przedmiot nie służy wyłącznie kształceniu kompetencji przedsiębiorczych, lecz ma na celu ogólne przygotowanie młodych osób do życia w sferze gospodarczej (ekonomicznej). Praktyczne zastosowanie wiedzy oraz kształcenie postaw i zachowań przedsiębiorczych ma natomiast być realizowane w ramach nowego nieobowiązkowego przedmiotu uzupełniającego *Ekonomia w praktyce* (minimum 30 godzin kształcenia).

Nazwa przedmiotu *Ekonomia w praktyce* może sugerować, że zajęcia te mają mieć charakter typowo ekonomiczne – na przykład związane z rachunkowością. W rzeczywistości, zgodnie z podstawą programową, celem kształcenia tego przedmiotu jest nabycie umiejętności przeprowadzania kompletnej realizacji przedsięwzięcia: od pomysłu, przez przygotowanie planu, wdrożenie go, aż do analizy efektów¹⁹⁶. Przedmiot ten ma wprowadzić uczniów w realia funkcjonowania gospodarki, przygotowując ich do wejścia na rynek pracy¹⁹⁷.

Z przygotowanych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej zaleceń odnośnie warunków i sposobu realizacji wynika, że celem przedmiotu *Ekonomia w praktyce* jest wykorzystanie wiedzy uczniów dotyczącej zagadnień ekonomicznych w praktycznych działaniach podejmowanych w szkole i poza szkołą. Uczniowie mogą prowadzić między innymi firmę uczniowską, brać udział w symulacyjnych grach ekonomicznych, przeprowadzać analizę wybranego rynku lub podejmować inne projekty o charakterze ekonomicznym. Praktyczne podejście do zagadnień ekonomicznych umożliwia uczniowi samodzielne zdobywanie wiedzy i nabywanie umiejętności sprzyjających postawom przedsiębiorczym, a także uczy współpracy i współdziałania, integrując zespół uczniowski¹⁹⁸. Nowy przedmiot ma przede wszystkim służyć kształtowaniu postaw i zachowań przedsiębiorczych, co było do tej pory tylko po części realizowane w ramach zajęć z *Podstaw przedsiębiorczości*. Oznacza to, że przedmiot *Ekonomia w praktyce* może pełnić bardzo ważne znaczenie w edukacji na rzecz przedsiębiorczości w Polsce. W dodatku bardziej właściwym określeniem tego przedmiotu wydaje się nazwa *Przedsiębiorczość w praktyce*, gdyż celem kształcenia jest nabycie umiejętności przeprowadzania kompletnej realizacji przedsięwzięcia, co odnosi się do istoty przedsiębiorczości.

¹⁹⁶ Podstawa..., op. cit., s. 132.

¹⁹⁷ M. Dąbrowski, *Ekonomia w praktyce – nowy przedmiot nauczania*, E-mentor, nr 4 (41), SGH, Warszawa 2011, s. 79.

¹⁹⁸ Podstawa..., op. cit., s. 134.

Wymagania szczegółowe przedmiotu *Ekonomia w praktyce* podzielone są na cztery obszary, w których treści nauczania odpowiadają podstawowym funkcjom zarządzania. Są to¹⁹⁹:

1. Planowanie przedsięwzięcia uczniowskiego o charakterze ekonomicznym.

Uczeń:

- 1) wymienia zasady planowania i wyjaśnia korzyści wynikające z planowania działań;
- 2) charakteryzuje skutecznego menadżera;
- 3) dokonuje wyboru formy przedsięwzięcia uczniowskiego;
- 4) określa etapy realizacji przedsięwzięcia i dzieli je na zadania cząstkowe;
- 5) prognozuje efekty finansowe oraz pozafinansowe przedsięwzięcia z uwzględnieniem kosztów i przychodów.

2. Analiza rynku. Uczeń:

- 1) opisuje rynek, na którym działa przyjęte przez uczniów przedsięwzięcie uczniowskie;
- 2) zbiera informacje o rynku i wyjaśnia rządzące nim mechanizmy;
- 3) prezentuje zebrane informacje o rynku;
- 4) analizuje zagrożenia i możliwości realizacji przedsięwzięcia o charakterze ekonomicznym na podstawie zebranych informacji o rynku;
- 5) projektuje i stosuje etyczne działania marketingowe.

3. Organizacja przedsięwzięcia. Uczeń:

- 1) stosuje zasady organizacji pracy indywidualnej i zespołowej;
- 2) przyjmuje rolę lidera lub wykonawcy;
- 3) charakteryzuje cech dobrego lidera grupy;
- 4) przydziela lub przyjmuje zadania do realizacji;
- 5) współpracuje z zespołem realizującym przedsięwzięcie;
- 6) wymienia sposoby rozwiązywania konfliktów w grupie;
- 7) projektuje kodeks etyczny obowiązujący w grupie.

4. Ocena efektów działania. Uczeń:

- 1) przyjmuje formę prezentacji efektów przedsięwzięcia;
- 2) wymienia efekty pracy;

¹⁹⁹ *Podstawa...*, op. cit., s. 132-133.

- 3) analizuje mocne i słabe strony przeprowadzonego przedsięwzięcia uczniowskiego;
- 4) ocenia możliwości realizacji przedsięwzięcia o podobnym charakterze na gruncie realnej gospodarki rynkowej.

Treści zapisane w wymaganiach szczegółowych tego przedmiotu były dotychczas realizowane w węższym zakresie w ramach przedmiotu *Podstawy przedsiębiorczości. Ekonomia w praktyce* jako przedmiot nauczania dają szanse nabycia umiejętności praktycznych, a nie tylko poznania samej teorii. Zalecaną metodą pracy jest projekt, gdyż metoda ta sprzyja wszechstronnemu rozwojowi osobistemu ucznia. Ważne jest, aby uwzględnić planowanie, organizację i analizę efektów realizowanego projektu. Rodzaj przedsięwzięcia jest dobrowolny – może i powinien dotyczyć zainteresowań uczniów.

Założenia nowej podstawy programowej kształcenia w zawodach, które obowiązują od 1 września 2012 roku, również zmirzają w kierunku edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Wprowadzane zmiany związane są z wdrażaniem Krajowych Ram Kwalifikacji, co jest podyktowane zaleceniami Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie²⁰⁰. Ogólnym celem kształcenia zawodowego jest przygotowanie uczących się do życia w warunkach współczesnego świata, wykonywania pracy zawodowej i aktywnego funkcjonowania na zmieniającym się rynku pracy. W tym celu oczekiwane jest osiągnięcie następujących efektów kształcenia wspólnych dla wszystkich zawodów, które są zbieżne z kształceniem kompetencji przedsiębiorczych²⁰¹:

1. Podejmowanie i prowadzenie działalności gospodarczej.

Uczeń:

- 1) stosuje pojęcia z obszaru funkcjonowania gospodarki rynkowej;
- 2) stosuje przepisy prawa pracy, przepisy prawa dotyczące ochrony danych osobowych oraz przepisy prawa podatkowego i prawa autorskiego;
- 3) stosuje przepisy prawa dotyczące prowadzenia działalności gospodarczej;

²⁰⁰ Zalecenia Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 kwietnia 2008 r. w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, (2008/C 111/01).

²⁰¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 lutego 2012 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia w zawodach, (Dziennik Ustaw 2012 nr 0 poz. 184).

- 4) rozróżnia przedsiębiorstwa i instytucje występujące w branży i powiązania między nimi;
- 5) analizuje działania prowadzone przez przedsiębiorstwa funkcjonujące w branży;
- 6) inicjuje wspólne przedsięwzięcia z różnymi przedsiębiorstwami z branży;
- 7) przygotowuje dokumentację niezbędną do uruchomienia i prowadzenia działalności gospodarczej;
- 8) prowadzi korespondencję związaną z prowadzeniem działalności gospodarczej;
- 9) obsługuje urządzenia biurowe oraz stosuje programy komputerowe wspomagające prowadzenie działalności gospodarczej;
- 10) planuje i podejmuje działania marketingowe prowadzonej działalności gospodarczej;
- 11) optymalizuje koszty i przychody prowadzonej działalności gospodarczej.

2. Kompetencje personalne i społeczne.

Uczeń:

- 1) przestrzega zasad kultury i etyki;
- 2) jest kreatywny i konsekwentny w realizacji zadań;
- 3) przewiduje skutki podejmowanych działań;
- 4) jest otwarty na zmiany;
- 5) potrafi radzić sobie ze stresem;
- 6) aktualizuje wiedzę i doskonali umiejętności zawodowe;
- 7) przestrzega tajemnicy zawodowej;
- 8) potrafi ponosić odpowiedzialność za podejmowane działania;
- 9) potrafi negocjować warunki porozumień;
- 10) współpracuje w zespole.

3. Organizacja pracy małych zespołów.

Uczeń:

- 1) planuje pracę zespołu w celu wykonania przydzielonych zadań;
- 2) dobiera osoby do wykonania przydzielonych zadań;
- 3) kieruje wykonaniem przydzielonych zadań;
- 4) ocenia jakość wykonania przydzielonych zadań;

- 5) wprowadza rozwiązania techniczne i organizacyjne wpływające na poprawę warunków i jakość pracy;
- 6) komunikuje się ze współpracownikami.

W nowej podstawie programowej kształcenia w zawodach nie określono dokładnie sposobu osiągnięcia wyżej wymienionych efektów, dlatego nie musi odbywać się to w ramach wyodrębnionych zajęć, co może przełożyć się na minimalne przywiązywanie uwagi do kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Wszystko jednak zależy od dyrekcji szkoły i nauczycieli, którzy opracowują programy nauczania i ustalają liczbę godzin na poszczególne zajęcia.

Zgodnie z zaleceniami Komisji Europejskiej, wynikającymi z realizacji programu lizbońskiego, uczelnie wyższe powinny również włączyć przedsiębiorczość do programu nauczania na różnych kierunkach i zachęcać studentów do uczęszczania na kursy z zakresu przedsiębiorczości²⁰². Zgodnie ze standardami kształcenia na poszczególnych kierunkach studiów w Polsce, tylko na kierunku zarządzanie II stopnia obowiązkowym przedmiotem jest przedsiębiorczość. W przypadku pozostałych kierunków to uczelnie samodzielnie podejmuje decyzje o włączeniu do programu zajęć z przedsiębiorczości.

W tabeli 5. przedstawione są wszystkie elementy polskiego systemu edukacji, które zgodnie z założeniami programowymi służą kształceniu kompetencji przedsiębiorczych. Temu celowi może też służyć realizacja niektórych treści nauczania z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, etyki czy doradztwa zawodowego. Na tle krajów europejskich, w Polsce jest stosunkowo szeroka oferta zajęć uwzględniających elementy edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie przywiązuje się dużej uwagi do odpowiedniego przygotowania osób, które mają prowadzić te zajęcia. Być może pozostawiona jest spora swoboda, aby poszukiwać dobrych sposobów kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Stwierdzić można, że państwo odczuwając potrzebę, lub konieczność rozwijania kompetencji przedsiębiorczych, w pierwszej kolejności skoncentrowało się na podnoszeniu ilościowych wskaźników (np. liczba godzin zajęć), pomijając konieczność zapewnienia odpowiedniej jakości kształcenia.

²⁰² *Realizacja...*, op. cit., s. 9.

Tabela 5. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości w polskim systemie kształcenia

Poziom nauczania	Przedmiot/efekty kształcenia	Forma realizacji
Gimnazjum	Wiedza o społeczeństwie (zagadnienia tematyczne z zakresu przedsiębiorczości i edukacji ekonomicznej)	Zajęcia obowiązkowe
	Realizacja projektu edukacyjnego	Obowiązek uczestniczenia
Liceum Ogólnokształcące, Technikum	Podstawy przedsiębiorczości	Zajęcia obowiązkowe (min 60 godzin)
	Ekonomia w praktyce	Zajęcia nieobowiązkowe (min 30 godzin)
	Historia i społeczeństwo (wątek tematyczny: gospodarka)	Zajęcia nieobowiązkowe
Zasadnicza Szkoła Zawodowa	Podstawy przedsiębiorczości	Zajęcia obowiązkowe (min 60 godzin)
<u>Kształcenie zawodowe:</u> Technikum, Zasadnicza Szkoła Zawodowa, Kursy kwalifikacyjne	Podejmowanie i prowadzenie działalności gospodarczej, Kompetencje personalne i społeczne, Organizacja pracy małych zespołów	Uwzględnienie w efektach kształcenia zawodowego

Zródło: opracowanie własne.

Wprowadzane w Polsce reformy programów kształcenia niewątpliwie zmierzają w kierunku edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Ministerstwo Edukacji Narodowej, jak też Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego nie narzuca, lecz raczej umożliwia zdecentralizowanym uczelniom oraz szkołom i finansującym je samorządom wdrażać własne schematy edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Niemniej jak podkreśla K. Wach samo wprowadzenie obowiązkowego przedmiotu czy treści nauczania w zakresie przedsiębiorczości jest dopiero pierwszym etapem realizacji modelu przedsiębiorczej edukacji, o wiele bardziej istotna jest właściwa realizacja odpowiednich treści kształcenia w zakresie przedsiębiorczości²⁰³. Zbagatelizowanie w niektórych regionach znaczenia edukacji w zakresie przedsiębiorczości może pogłębiać dysproporcje w poziomie rozwoju kraju. Natomiast w regionach, które dostrzegą w tym szansę, przedsiębiorczość może stać się głównym źródłem sukcesu – jest to przecież jedna z kluczowych kompetencji niezbędnych do sprawnego funkcjonowania w warunkach współczesnej gospodarki oraz decydujący czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego.

²⁰³ K. Wach, *Edukacja ...*, op. cit., s. 253.

T. Rachwał zauważa ponadto, że unowocześnianie systemów edukacji w innych krajach wywiera na Polsce presję konkurencyjną. Państwa Europejskie dostrzegły konieczność zwiększenia efektywności kształcenia w zakresie przedsiębiorczości, chociaż bardzo często była ona już, w porównaniu z Polską, na bardzo wysokim poziomie. Wynika z tego konieczność wprowadzenia wyjątkowo odważnych, dobrze przemyślanych i będących na najwyższym poziomie merytorycznym zmian programowych w zakresie edukacji ekonomicznej. Zmian, które uwzględniałyby współczesne i przyszłe – prognozowane – uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego. W przeciwnym razie państwa znajdujące się już i tak na wyższym niż Polska poziomie rozwoju będą rozwijać się jeszcze szybciej, co zwiększy dystans cywilizacyjny, zamiast go zmniejszać, oraz obniży pozycję konkurencyjną polskiej młodzieży na europejskim rynku pracy²⁰⁴.

Dalszy rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości w Polsce wymaga przywiązania większej wagi do poziomu kształcenia, bowiem na efektywność edukacji wpływa jej jakość, a nie tylko ilość. Ranga kształcenia kompetencji przedsiębiorczych musi wzrastać. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości nie powinna być realizowana tylko z obowiązku, lecz z chęci lepszego przygotowania społeczeństwa do sprawnego funkcjonowania we współczesnym i dynamicznie zmieniającym się świecie. To jednak wymaga jeszcze wielu przeobrażeń systemu kształcenia. Niemniej działania podejmowane w Polsce świadczą, że rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości jest jednym z nowych, coraz bardziej strategicznych celów polityki edukacyjnej i polityki rozwoju.

Reasumując, w Polsce i innych krajach europejskich pierwsze działania z zakresu kształcenia kompetencji przedsiębiorczych były podejmowane intuicyjnie, dlatego są one dopiero doskonalone i rozwijane. Dotychczasowe doświadczenia wskazują, że poprzez edukację można wzmacniać i rozwijać kompetencje przedsiębiorcze. Tak jak w przypadku każdego innego obszaru kształcenia, efekty edukacji na rzecz przedsiębiorczości mogą być różne u poszczególnych osób. Ważny jest dobór odpowiednich metod i form nauczania. Niezmiernie istotne jest rozwijanie kompetencji przedsiębiorczych już od najmłodszych lat życia, kiedy to kształtują się postawy, wartość i przekonania. Wiedzę i umiejętności sprzyjające podejmowaniu działań przedsiębiorczych powinno zdobywać się sukcesywnie. Kompetencje

²⁰⁴ T. Rachwał, *Ocena...*, op. cit., s. 352.

przedsiębiorcze należy rozwijać także poprzez zdobywanie doświadczeń. Podkreślić trzeba, że jeśli edukacja na rzecz przedsiębiorczości ma być bardziej efektywna, to nie może ograniczać się to standardowych sposobów kształcenia. Przytoczone w rozdziale II wyniki badań oraz wnioski naukowców i ekspertów dają przesłanki, aby pierwszą hipotezę szczegółową dysertacji wyrażoną słowami: „*Kompetencje przedsiębiorcze można rozwijać poprzez edukację*” zweryfikować pozytywnie.

ROZDZIAŁ III

ISTOTA INWESTOWANIA W EDUKACJĘ NA RZECZ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI

3.1. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości jako inwestycja

Wielu prekursorów myśli ekonomicznej prowadziło rozważania na temat znaczenia i możliwości wykorzystania potencjału człowieka w procesach gospodarczych. Praca ludzka zawsze była uważana za podstawowy czynnik produkcji, przy czym nie każdy zwracał uwagę na możliwości podnoszenia jej efektywności poprzez ponoszenie nakładów na edukację. T. Mun uznawał umiejętności ludzi, za jeden z głównych czynników wpływających na rozwój ekonomiczny kraju oraz na wzrost jego bogactwa, które należy rozwijać np. poprzez nauczanie czy upowszechnianie wiedzy²⁰⁵. W. Petty traktował jednostkę ludzką jako element składowy kapitału trwałego oraz twierdził, że na kapitał, jak i na człowieka ponosi się pewne wydatki, a z nich pochodzi zdolność świadczenia usług, którymi spłaca się te wydatki z zyskiem²⁰⁶. A. Smithowi przypisuje się dostrzeżenie w kompetencjach ludzi czynnika wytwórczego oraz wskazanie na to, że nakłady na wykształcenie zwrócą się w postaci nadwyżki ponad wynagrodzenia za „zwykłą pracę”²⁰⁷. A. Smith twierdził, że edukacja i uczenie się są rodzajem inwestycji w ludzi, dzięki którym podnoszone są ich kwalifikacje i w konsekwencji wydajność pracy²⁰⁸. J. B. Say uważał, że każdy talent wymaga uprzednich studiów, żadne zaś studia nie mogą odbyć się bez pewnych

²⁰⁵ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza – kapitał ludzki – innowacje*, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2012, s.49, [za:] G. Wronowska, *Koncepcja kapitału ludzkiego – ujęcie historyczn*, [w:] D. Kopycińska (red.), *Teoretyczne aspekty gospodarowania*, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2005, s. 121-128.

²⁰⁶ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza...*, op. cit., s.49, [za:] J. R. Walsh, *Capital Concept Applied to Man*, „The Quarterly Journal of Economics”, 1935, s. 225.

²⁰⁷ J. Górniak, *Kapitał...*, op. cit., s. 15.

²⁰⁸ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza...*, op. cit., s.50.

nakładów²⁰⁹. Według niego źródłem tworzenia kapitału ludzkiego są różne formy edukacji związanej z wychowaniem w rodzinie, kształceniem w szkole, nauką podczas wykonywania pracy i zdobywaniem umiejętności²¹⁰. A. Marshall uważał, że najbardziej wartościowym ze wszystkich kapitałów jest ten zainwestowany w istoty ludzkie²¹¹. Zdaniem I. Fishera elementy kapitału ludzkiego mogą być pomnażane dzięki inwestycjom w doskonalenie, poszerzanie wiedzy, zdobywanie nowych umiejętności²¹².

Przedstawiciele nauk ekonomicznych zwracali uwagę na możliwość i opłacalność ponoszenia nakładów na edukację w celu podnoszenia potencjału człowieka. Zajmowali się oni w swych pracach badawczych m.in. wykształceniem, kwalifikacjami, umiejętnościami i talentami – czyli tymi kategoriami, które obecnie zaliczamy do kapitału ludzkiego²¹³. Przytoczeni myśliciele traktowali koszty kształcenia jako wydatek o charakterze inwestycyjnym, który powinien przynosić zysk w postaci wyższego wynagrodzenia. Dostrzegali także korzyści społeczne i jakościowe z kształcenia²¹⁴. Za jednego z pierwszych ekonomistów, który wprowadził do dorobku nauki pojęcie inwestowania w kapitał ludzki uważa się jednak J. Mincera. Przez ten rodzaj inwestycji rozumiał on proces uczenia się – najpierw w szkole (edukacja formalna), a później zdobywanie doświadczenia zawodowego²¹⁵.

Użycie określenia inwestycja w odniesieniu do edukacji, podobnie jak w każdym inny przypadku dotyczy ponoszenia nakładów, czyli wyrzeczeniem się bieżących korzyści w zamian za możliwość osiągnięcia większych w późniejszym okresie. Teraźniejszość jest względnie dobrze znana, natomiast przyszłość to tajemnica, dlatego inwestycja jest wyrzeczeniem się pewnego dla niepewnych korzyści²¹⁶.

Obecnie raczej nikt nie kwestionuje roli wykształcenia i inwestycji w człowieka w zwiększaniu produktywności ludzi, czy też we wzroście i rozwoju gospodarczym. W czasach T.W. Schultza i G.S. Beckera miało to jednak zupełnie inny

²⁰⁹ J.B. Say. *Traktat o ekonomii politycznej*, PWN, Warszawa 1960, s. 188.

²¹⁰ Tamże, s. 556.

²¹¹ A. Bagieńska, *Kapita...ł*, op. cit., s. 230, [za:] D. Dobija, *Pomiar i sprawozdawczość kapitału intelektualnego przedsiębiorstwa*, Wyd. Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania, Warszawa 2003, s. 118.

²¹² I. Stalończyk, *Kapitał ludzki jako główny element kapitału intelektualnego*, *Ekonomia i Zarządzanie* Tom 4 Nr 2, Białystok 2012, s. 32.

²¹³ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza...*, op. cit., s.48.

²¹⁴ W. Jarecki, *Szacowanie kosztów i efektów kształcenia ekonomicznego na poziomie wyższym*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2011, s. 28.

²¹⁵ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał ludzki w modelach i teorii wzrostu gospodarczego*, [w:] M. Herbst (red.), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, SCHOLAR, Warszawa 2007, s. 20.

²¹⁶ P. Niedzielski, *Podstawy*, op. cit., s. 7.

wydzwięk. Na początku lat 60. XX w. sama myśl o inwestowaniu w istoty ludzkie była dla niektórych obraźliwa, podobnie jak traktowanie człowieka jak dobro kapitałowe. Uznawanie ludzi za bogactwo, które można powiększać poprzez inwestycje, zdaniem niektórych, redukowało ich do zwykłego składnika materialnego, do czegoś podobnego do własności, co było dla niektórych upokarzające²¹⁷. Traktowanie istot ludzkich w kategoriach kapitału, było sprzeczne z głęboko zakorzenionymi wartościami. T.W. Schultz zauważał, że dla człowieka spojrzenie na siebie jako na dobro kapitałowe wydaje się go poniżać, nawet jeśli nie zagraża jego wolności. W rezultacie niepotraktowanie *explicite* zasobów ludzkich jako formy kapitału, jako wytworzonego środka produkcji, sprzyjało utrzymaniu klasycznego pojęcia pracy jako zdolności do wykonywania prac ręcznych wymagających mało wiedzy i umiejętności, zdolności, którą, zgodnie z tym pojęciem, wszyscy pracownicy są mniej więcej równo obdarzeni. T.W. Schultz dodawał przy tym, że to pojęcie pracy było niepoprawne w okresie klasycznym, jak i późniejszych czasach²¹⁸.

G.S. Becker i T.W. Schultz dziś uważani są za klasyków rozważań na temat kapitału ludzkiego, w swoich czasach znacząco wykraczali poza główny nurt teorii naukowych. Zdaniem M.J. Bowmana w latach sześćdziesiątych XX wieku nastąpiła rewolucja w ekonomii związana z inwestowaniem w ludzi. Dokonano całościowego wykładu problemu, jasno i wyraźnie określając część zasobu dóbr wytwarzanych w społeczeństwie mianem inwestycji, a nie konsumpcji. Przedtem zaś takie traktowanie wydatków na oświatę czy ochronę zdrowia nie było zjawiskiem powszechnym²¹⁹. Według T.W. Schultza ludzie nie byli traktowani jako forma kapitału, głównie dlatego, iż porównywanie ich do maszyn było niemoralne, gdyż pamiętano ciągle o czasach niewolnictwa²²⁰. J. Nicholson twierdził natomiast, że w XVIII wieku kapitał „żyjący” był powszechnie uwzględniany we wszelkich próbach szacowania bogactwa narodów. Jednak w XIX wieku zaniechano tego, co zdaniem J. Nicholsona również było błędem, ponieważ w efekcie zaczęto przeceniać wartość maszyn i bogactwa materialnego²²¹.

Niektórzy nadal utożsamiają inwestycje jedynie w wąski sposób. Niemniej jak zauważa P. Niedzielski najczęściej wyróżnianymi rodzajami inwestycji w teorii

²¹⁷ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza...*, op. cit., s.53.

²¹⁸ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 94-96.

²¹⁹ K. Kunasz, *Teoria kapitału ludzkiego na tle dorobku myśli ekonomicznej*, [w:] A. Manikowski, A. Psyk (red.). *Unifikacja gospodarek europejskich: szanse i zagrożenia*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa 2004, s. 27.

²²⁰ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, s. 22.

²²¹ Tamże, s. 19.

i praktyce gospodarczej oraz standardach z zakresu rachunkowości, wyodrębnianymi ze względu na formy tworzonego majątku, są inwestycje²²²:

- finansowe (udziały, pożyczki długoterminowe, papiery wartościowe);
- niematerialne (licencje, patenty, kształcenie);
- rzeczowe (budynki, budowle, środki obrotowe, maszyny, grunty).

Inwestycje niematerialne przyczyniają się do zwiększenia konkurencyjności przedsiębiorstw i szybszego wzrostu gospodarczego. Tradycyjne formy inwestycji, które są dobrze znane i powszechnie stosowane, nie generują najwyższej stopy zwrotu. Zgodnie z powszechnie przyjętą zasadą, im większe ryzyko i niepewność, tym potencjalnie większy zysk. Łatwiej jest zdecydować się na rezygnację z czegoś, jeśli jesteśmy bardziej pewni, że uda nam się poprzez inwestycje osiągnąć coś więcej. Jeśli jednak chce się osiągnąć ponad przeciętne korzyści należy podejmować się inwestycji bardziej niepewnych (niestandardowych), bowiem ich unikatowe efekty mogą być wyżej cenione.

Ponoszenie nakładów na edukację jest jedną z mniej rozpoznanych form inwestowania, pomimo tego, że w latach sześćdziesiątych XX wieku powstały pierwsze naukowe teorie na temat inwestowania w kapitał ludzki. Według jednego z prekursorów T.W. Schultza, poprzez odpowiednie inwestycje można przyczynić się do wzmocnienia umiejętności nabywanych przez populację²²³. Ekonomista ten przyjął założenie, że rozprzestrzenienie genów odpowiedzialnych za umiejętności wrodzone jest podobne we wszystkich społeczeństwach, zatem różnice w jakości społeczeństwa pomiędzy krajami są konsekwencją różnic w umiejętnościach nabytych²²⁴. Uważał on, że inwestycje w kapitał ludzki są główną przyczyną wzrostu realnych zarobków na osobę²²⁵. Twierdził ponadto, że wzrost kapitału ludzkiego może być jedną z najistotniejszych przewag systemu gospodarczego²²⁶.

Za prekursora teorii kapitału ludzkiego uważa się również G. Beckera. Zdaniem tego ekonomisty inwestycje w kapitał ludzki to ogół działań, które wpływają na przyszły pieniężny i fizyczny dochód przez powiększanie zasobów w ludziach²²⁷.

²²² P. Niedzielski, *Podstawy...*, op. cit., s. 7.

²²³ T.W. Schultz, *Investing in People: The Economics of Population Quality*. University of California 1981, s. 97.

²²⁴ Tamże, s. 21-22.

²²⁵ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał ...*, op. cit., s. 22.

²²⁶ T.W. Schultz, *Investment in Human Capital*, The Free Press, New York 1976, s. 24.

²²⁷ G. S. Becker., 1964. *Human Capital. A Theoretical Analysis with special Reference to Education*. New York, s. 9.

Rozumiał przez to szkolnictwo, zdobywanie doświadczenia w pracy, a także zdobywanie informacji na temat funkcjonowania systemu gospodarczego²²⁸. Jak można zauważyć, już w pierwszych teoriach kapitału ludzkiego zwracano uwagę na edukację i szkolnictwo jako główną formę inwestowania w człowieka. M. Herbst zauważa, że według G.S. Beckera szkolenia zawodowe są podstawą inwestycji w kapitał ludzki. Szkoła jest szczególnym przypadkiem przedsiębiorstwa inwestującego w wiedzę i umiejętności przyszłych pracowników²²⁹.

R. Lukas wyróżnił dwa sposoby akumulacji kapitału ludzkiego, pierwszy poprzez naukę w szkole oraz drugi polegający na akumulacji specjalistycznego kapitału ludzkiego wskutek zdobywania doświadczeń (*learning by doing*)²³⁰. Zaznaczył przy tym, że kapitał specjalistyczny ma większą wartość użytkową, bowiem umożliwia wykonanie konkretnego zadania.

Od początku rozwoju teorii kapitału ludzkiego edukacja była utożsamiana zarówno z formalną, nieformalną jak też akcydentalną formą kształcenia – w każdy sposób można rozwijać cechy jednostki, które przekładają się na jakość kapitału ludzkiego. Zgodnie z teorią do podstawowych rodzajów inwestycji w kapitał ludzki zalicza się²³¹:

1. wydatki na formalnie zorganizowaną edukację na poziomie podstawowym, średnim i wyższym;
2. wydatki na szkolenia zawodowe, przyuczenie do zawodu i nabywanie praktyk w przedsiębiorstwach;
3. wydatki na ochronę zdrowia;
4. wydatki związane z wewnętrzną migracją ludzi w celu przystosowania się do zmieniających się możliwości zawodowych;
5. wydatki na uzyskanie informacji zawodowych;
6. wydatki na badania naukowe;
7. wydatki na żywność i schronienie (w niektórych przypadkach).

W przeszłości nie uwzględniano wielu form inwestycji w człowieka, bowiem uważano, iż ludzie posiadają większość cech od urodzenia. S.R. Domański podkreśla

²²⁸ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 22.

²²⁹ M. Herbst, *Edukacja jako czynnik i wynik rozwoju regionalnego, Doświadczenia Polski z perspektywy międzynarodowej*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012, s. 22.

²³⁰ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 28.

²³¹ T. W. Schultz, *Investment in Human Capital*, „American Economic Review”, Nr 51(1), 1961, s. 1-17, [za:] W. Jarecki, *Koncepcja kapitału ludzkiego*, [w:] D. Kopycińska (red.), *Kapitał ludzki w gospodarce*, PWE, Szczecin 2003, s. 29-37.

jednak, że zasób kapitału ludzkiego nie jest dany raz na zawsze przez genetyczne cechy danej populacji, ale można go wytworzyć przez inwestycje w człowieka²³². Wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym, postępem naukowym i technicznym, oraz zmieniającymi się potrzebami rynku upowszechniają się nowe formy kształcenia, które również można zaliczyć do inwestycji w kapitał ludzki. Są to: kursy, wykłady, praktyki, staże, konkursy i gry edukacyjne oraz wszelkiego rodzaju projekty e-learningowe i formy samodoskonalenia się z wykorzystaniem publikacji, filmów i innych kanałów przekazu informacji. W tabeli 6. dokonano podziału popularnych form kształcenia na trzy kategorie, aby zwrócić uwagę na to, że nie tylko edukacja zorganizowana, ale też nauka poprzez zdobywanie doświadczeń i samodoskonalenie się jest sposobem inwestowania w kapitał ludzki.

Tabela 6. Formy kształcenia

Edukacja zorganizowana (prowadzona przez kogoś)	Nauka przez doświadczenie	Samodoskonalenie
Edukacja szkolna	Praktyki	Publikacje
Studia	Staże	Filmy
Kursy	Własne przedsięwzięcia	E-learning
Szkolenia w pracy	Praca zawodowa	Konkursy

Zródło: Opracowanie własne.

Zdaniem J. Górniaka w kontekście nowych wyzwań rozwojowych zmienia się spojrzenie na kapitał ludzki. Dużego znaczenia nabiera nie tyle formalny poziom czy długość kształcenia, lecz jego jakość i treść, w tym także rozwój kompetencji ogólnych, które pozwalają sprawnie funkcjonować w środowisku i dostosowywać się do nowych sytuacji w szybko zmieniającym się, konkurencyjnym otoczeniu. Warto podkreślić znaczenie takich kompetencji jak: umiejętność pracy w zespole, komunikowania się z innymi, czy po prostu uczciwość i zaangażowanie. Oczywiście, nie umniejsza to znaczenia wiedzy i umiejętności zawodowych związanych ze stanowiskiem pracy, ale w tym może pomóc umiejętność oraz gotowość uczenia się i wyszukiwania informacji. Wiele tych kompetencji pozornie traktuje się jako wrodzone talenty,

²³² S.R. Domański, *Kapitał ludzki w rozwoju Polski – uwagi do problemu*, [w:] J. Lipiński, W.M. Orłowski (red.), *Wzrost gospodarczy w Polsce, perspektywa średniookresowa*, PTE Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2001, s. 86.

ale w znacznym stopniu są one transferowalne, czyli mogą być przedmiotem kształcenia. Wymaga to jednak zajęcia się nimi przez system edukacyjny. Szkoła powinna także dostarczać wiedzy rozumianej tradycyjnie – o świecie, ludziach, przyrodzie, historii i technice, ale musi to robić tak, by przy tym kształtować umiejętność poszukiwania informacji i rozwiązywania problemów. Musi uczyć dobrze i ze zrozumieniem pisanie, czytania i liczenia, ale powinna także stymulować kreatywność. Musi zachęcać do samorozwoju, ale i uczyć współpracy w grupie. Dając dobre podstawy ogólne, powinna także wprowadzać w arkana profesjonalne tych, którzy zbliżają się do zakończenia edukacji formalnej²³³.

W przytoczonym powyżej stwierdzeniu J. Górniaka zwrócona jest uwaga na kształceniu kluczowych kompetencji oraz na edukację szkolną, dzięki której człowiek nabywa podstawowych umiejętności umożliwiających sprawne funkcjonowanie we współczesnym świecie i dzięki którym może dalej rozwijać własne kompetencje. Pogląd ten jest zbieżny z ideą edukacji na rzecz przedsiębiorczości, która jest formą inwestycji stymulującą rozwój kompetencji przedsiębiorczych. Zatem w myśl założeń teorii kapitału ludzkiego, edukację na rzecz przedsiębiorczości można uznać za inwestycję w człowieka dostosowaną do nowych potrzeb gospodarczych. Oczywiście nie jest to wystarczająca forma inwestycji w obszarze edukacji, ale jest jej nowym elementem, coraz bardziej znaczącym we współczesnym świecie.

Potrzeba inwestycji w człowieka, jego umiejętności i zdolności zrodziła się z koncepcji podziału pracy i potrzeb rynku, na którym konkurencja wymuszała ciągłe dążenie do udoskonaleń. W. Jarecki dodaje, że ekonomia interesuje się kształceniem, ponieważ gospodarka jest największym „klientem” systemu szkolnictwa²³⁴. W kontekście nowych wyzwań, inwestycje w obszarze edukacji powinny być dostosowane do współczesnych potrzeb i warunków. System edukacji może odgrywać niepoślednią rolę w kształtowaniu pożądanych postaw, umiejętności współpracy, rozbudzenia chęci do podejmowania różnych inicjatyw czy zaangażowania w sprawy lokalne²³⁵. Współczesne teorie wzrostu gospodarczego dowodzą, iż w perspektywie długookresowej najbardziej opłacalne jest inwestowanie w kapitał ludzki, gdyż inwestycje takie podnoszą produktywność, generują wyższe dochody pracowników, przedsiębiorstw, a nawet państwa, w mniejszym stopniu narażają ludzi na utratę

²³³ J. Górniak, *Kapitał...*, op. cit., s. 17-18.

²³⁴ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 9.

²³⁵ T. Michalczyk, S. Musioł, *Kapitał...*, op. cit., s. 62.

pracy niż inne inwestycje, wzmacniają fundamenty demokracji i ograniczają wpływy populistycznych ideologii, sprzyjają włączeniu się gospodarki krajowej w ogólnoswiatowy trend rozwoju nowej gospodarki, opartej na technologiach informatyczno-telekomunikacyjnych²³⁶.

Zdaniem M. Herbsta „z perspektywy ekonomicznej edukacja jest postrzegana przede wszystkim jako narzędzie służące zwiększeniu wydajności przyszłych pracowników oraz warunek innowacyjności gospodarki. Decyzja o podjęciu edukacji na określonym poziomie (wykraczającym poza obowiązek nauki) jest traktowana jako inwestycja jednostki (...). Myślenie o edukacji w kategoriach inwestycji jest również powszechne w środowisku przedsiębiorców, a także w administracji publicznej różnego szczebla, podejmującej decyzje o alokacji środków publicznych na swoim terenie. Inwestowanie w edukację z myślą o przyszłym rozwoju jest współcześnie elementem strategicznych planów rządu większością rozwiniętych krajów, w tym Polski (KPRM 2008, KPRM 2009)”²³⁷. W szerokim ujęciu kapitał ludzki nie jest traktowany tylko jako źródło zarobków i satysfakcji człowieka, czy czynnik produkcji danej organizacji. Staje się z jednej strony głównym czynnikiem wzrostu państw, z drugiej – miernikiem rozwoju gospodarczego²³⁸.

Docenianie potrzeby inwestowania w kompetencje, które pomagają w podejmowaniu niepewnych decyzji w stanach nierównowagi towarzyszącym rozwojowi gospodarczemu, zapoczątkował T.W. Schultz. Dostrzegł on, że w większości ważnych opracowań wykazuje się, jak duże znaczenia ma wykształcenie rolników dla ich umiejętności postrzegania i interpretowania nowych informacji oraz podejmowania decyzji o realokacji zasobów w celu wykorzystania nowych lepszych możliwości²³⁹. T.W. Schultz stwierdził wręcz, że inwestycje w edukację zwiększają umiejętność przedsiębiorczą jednostki²⁴⁰.

²³⁶ M.G. Woźniak, *Spójność społeczno-gospodarcza a wzrost gospodarczy. Wnioski dla Polski z doświadczeń Unii Europejskiej*, [w:] J.L. Bednarczyk, S.I. Bukowski, W. Przybylska-Kapuścińska (red.), *Mechanizmy i źródła wzrostu gospodarczego. Polityka ekonomiczna a wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2008, s. 20.

²³⁷ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 20; KPRM 2008, *Raport o kapitale intelektualnym Polski*, Warszawa 2008, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów; KPRM 2009, *Polska 2030, Wyzwania rozwojowe*, Warszawa 2009, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów.

²³⁸ T. Kowalski, *Zmiany w kapitale ludzkim a działania jednostek samorządu terytorialnego*, PWSZ IPiA Studia Lubuskie, Tom VI, Sulechów 2010, s. 292.

²³⁹ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 316.

²⁴⁰ Tamże, s. 331.

Według W. Jareckiego fundamentalne znaczenie wykształcenia jest szczególnie widoczne przy implementacji i adaptacji nowych rozwiązań technologicznych oraz kreacji wcześniej nieznanymi²⁴¹. M.S. Szczepański uważa, że kapitał ludzki to „umiejętności pojedynczych ludzi, ich skumulowana wiedza, zdolność do kooperacji, do współdziałania, do podejmowania wspólnych przedsięwzięć”²⁴². Niewątpliwie istotne jest wobec tego kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Jednak z uwagi na to, że edukacja na rzecz przedsiębiorczości przynosi korzyści nie tylko dla kształcącej się osoby, powstaje dylemat określenia podmiotu, który powinien ponosić nakłady na ten rodzaj inwestycji.

W pierwszych teoriach kapitału ludzkiego zwracano głównie uwagę na indywidualne korzyści inwestowania w edukację. A.K. Sen twierdzi, że efektem inwestycji w oświatę jest kapitał ludzki będący majątkiem ucieleśnionym w ludziach²⁴³. Bez wątplenia jest to prawda. Należy jednak zauważyć, że do podmiotów odnoszących korzyści z inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości zaliczyć można:

- indywidualne osoby (w tym ich rodziny) podlegające procesowi kształcenia, czyli bezpośredni beneficjenci inwestycji;
- przedsiębiorstwa (organizacja), które będą wykorzystywać kompetencji bezpośrednich beneficjentów inwestycji;
- regiony, państwa (gospodarka, społeczeństwo), w których będą funkcjonować bezpośredni beneficjenci inwestycji i przedsiębiorstwa wykorzystujące ich kompetencje.

Każda z wymienionych grup podmiotów czerpie korzyści z inwestycji w edukację. Kto zatem powinien finansować koszty edukacji – czy osoby prywatne z własnych środków, czy przedsiębiorstwa, czy też państwo z uwagi na wspólne korzyści? Osoby indywidualne zamiast inwestować w edukację mogą skłaniać się zaspokajać bieżące potrzeby lub inwestować w to, co przynosi bezpośrednio korzyści, bowiem kapitał ludzki sam w sobie nie stanowi korzyści materialnych, choć może zaspokajać potrzeby wyższego rzędu takiej jak: poczucie własnej wartości, uznanie,

²⁴¹ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 32.

²⁴² M.S. Szczepański, *Yappiszoneria, karosi i ludzie w sieci*, [w:] D. Czakon, J. Kosmala, M.S. Szczepański (red.), *Polska szkoła: edukacja a rozwój lokalny i regionalny*, Wydawnictwo Śląskie, Częstochowa-Katowice 2001, s. 11.

²⁴³ M. Markowska, D. Strahl, *Poziom rozwoju gospodarki opartej na wiedzy (GOW) jako podstawa klasyfikacji europejskiej przestrzeni regionalnej*, [w:] A. Jewtuchowicz (red.), *Region w gospodarce opartej na wiedzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007, s. 113, [za:] A.K. Sen, *On Economic inequality*, Oxford 1997.

czy też możliwość samorealizacji. Świadome osoby wiedzą, że edukacja i posiadanie odpowiednich kompetencji może przełożyć się na poprawę sytuacji materialnej, lepszą pozycję na rynku i większe bezpieczeństwo finansowe. Jednak osoby słabo wykształcone nie uświadamiają sobie potrzeby edukacji swojej i swoich dzieci. Należy również zauważyć, że dzieci nie są w stanie od małości same ponosić nakładów na swoją edukację. W rezultacie z powodu braku wsparcia, wiele osób nie rozwija swoich uzdolnień, co można traktować jako marnotrawienie potencjału zasobów ludzkich. Dlatego potrzebne jest wsparcie innych, aby oświecić i zachęcić całe społeczeństwo do inwestowania w edukację. Z perspektywy przedsiębiorstw też może nie wydawać się opłacalne inwestowanie w edukację młodych osób, bowiem nie ma pewności gdzie te osoby będą pracować w przyszłości. Zatem myśląc o kompetencjach przedsiębiorczych, w kategoriach czynnika służącego rozwojowi społeczno-gospodarczemu warto, aby państwo inwestowało w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Przemawia za tym fakt, iż dominująca w literaturze opinia, według której kapitał ludzki jest uważany za jeden z najważniejszych czynników decydujących o wzroście i rozwoju gospodarczym, sprowadza dyskusję naukową na kwestie związane z rolą państwa w inwestowaniu w ten kapitał w celu pomnażania bogactwa, przyspieszania postępu cywilizacyjnego i zwiększania konkurencyjności kraju w wymianie międzynarodowej²⁴⁴.

Reasumując, zgodnie z teorią kapitału ludzkiego ponoszenie nakładów na edukację jest inwestycją, jeśli przyczynia się to do wzmocnienia zasobów ludzkich. Takim rodzajem inwestycji jest też edukacja na rzecz przedsiębiorczości. Wielu ekonomistów w pracach naukowych zwraca uwagę na potrzebę i korzyści z kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Brakuje jednak prac ekonomicznych poświęconych scharakteryzowaniu samej istoty inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Dlatego w niniejszej dysertacji podjęta jest próba zidentyfikowania najważniejszych kwestii ekonomicznych dotyczących inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości.

²⁴⁴ G. Kozuń-Cieślak, *Efektywność inwestycji publicznych w kapitał ludzki*, *Ekonomista* 3/2013, Wydawnictwo Key Text, s. 321-322.

3.2. Proces inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Wszystkie inwestycje charakteryzują się rezygnacją z bieżącej konsumpcji, czasem trwania oraz ryzykiem ich realizacji²⁴⁵. W przypadku inwestowania w edukację wiąże się przede wszystkim z poniesieniem nakładów na pokrycie kosztów kształcenia oraz poświęceniem czasu na naukę. A. Smith uważał, że lokata środków na edukację powinna być traktowana tak samo jak na przykład inwestycja na zakup maszyn, a odpowiednikami zysków płynących z inwestycji na kształcenie są wyższe płace²⁴⁶. Jednak w porównaniu do inwestycji rzeczowych i finansowych nakłady na edukację nie są ponoszone w jednym momencie, a korzyści mogą być uzyskiwane stopniowo przez długi okres. Dlatego już T.W. Schultz dostrzegł fakt, że cechą charakterystyczną inwestycji w człowieka jest to, iż przynoszą zwroty poniesionych nakładów w perspektywie długookresowej²⁴⁷. Warto również dodać, że wiedza, która znajduje się w użyciu, zyskuje na wartości w przeciwieństwie do inwestycji materialnych²⁴⁸. Wobec tego trudno jest określić przedział czasowy inwestowania w edukację, moment osiągnięcia docelowego poziomu kapitału ludzkiego, jak również okres, w jakim należy oczekiwać korzyści czy zwrotu z inwestycji.

Inwestycje w edukację człowieka mogą być prowadzone przez całe jego życie, dzięki czemu kapitał ludzki może być ciągle powiększany. Warto zaznaczyć, że inwestycje wzbogacają kapitał ludzki, który już istnieje, dlatego może przynosić on korzyści, gdy tylko będzie wykorzystywany – korzyści mogą pojawiać się już w okresie inwestowania w edukację. Cechą charakterystyczną procesu inwestowania w edukację, jest też to, że nie musi być on ukończony, aby przynosił korzyści. Ponadto raz zdobytą wiedzę i umiejętności można wykorzystywać wielokrotnie. Skumulowany zasób kompetencji nabytych w wyniku różnych inwestycji w edukację tworzy ogółem kapitał ludzki danego człowieka, który dodatkowo w wyniku synergii staje się coraz bardziej wartościowy. Z tego względu w dłuższej perspektywie trudno jest określić, jakie efekty przynosi konkretna z inwestycji w edukację. Można wręcz przyjąć, że cały

²⁴⁵ P. Niedzielski, *Podstawy...*, op. cit., s. 7.

²⁴⁶ A. Wieczorek-Szymańska, *Koncepcja...*, s. 159.

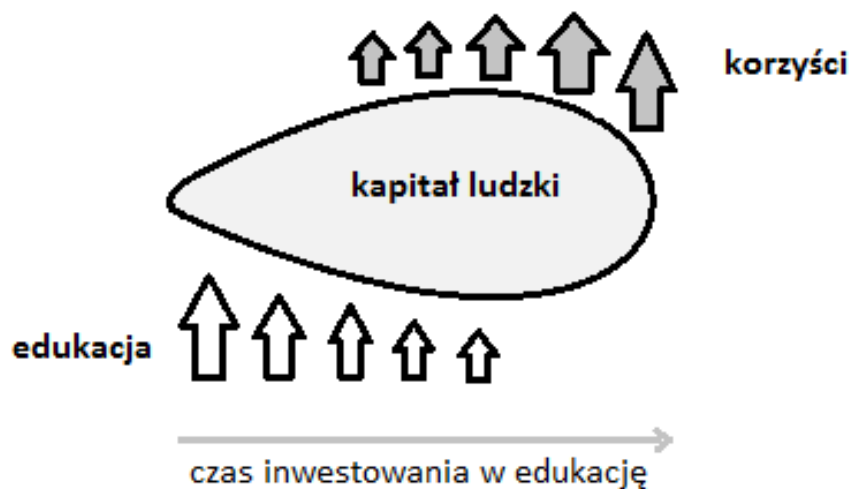
²⁴⁷ T.W. Schultz, *Investment in Human Capital*, The Free Press, New York 1976, s. 9.

²⁴⁸ A. Fazlagić, *Przedsiębiorstwo wiedzy*, Problem jakości, 3/2001, s. 18.

proces kształcenia i zdobywania doświadczeń tworzy jedną wspólną inwestycję w kapitał ludzki.

Na rysunku 5. przedstawiono schemat inwestowania w edukację człowieka, aby wyjaśnić złożoność tego procesu. Kapitałowi ludzkiemu nadano kształt balonu, który powiększa się z czasem, pod wpływem kolejnych działań edukacyjnych. Nabyte kompetencje przynoszą korzyści nawet, gdy podlegają dalszemu kształceniu. Poszczególnym działaniom edukacyjnym nie przyporządkowano konkretnych korzyści, gdyż wszystkie inwestycje w edukację tworzą jeden złożony proces. Tym samym nie można wyodrębnić, wskazać zakończenia i korzyści z pojedynczych inwestycji w edukację człowieka.

Rysunek 5. Schemat inwestowania w edukację człowieka

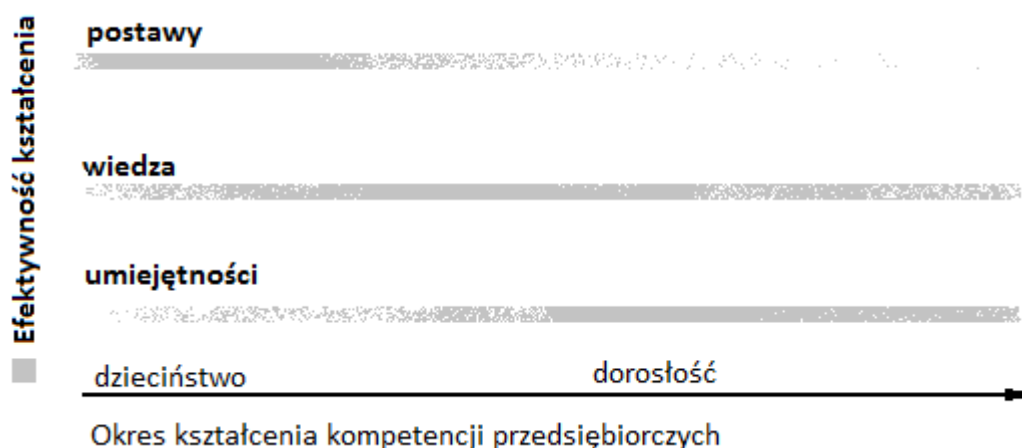
Źródło: pracowanie własne.

W przypadku inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości należy mieć świadomość, że wiąże się to z długim procesem kształcenia postaw, wiedzy i umiejętności. Proces ten powinien zaczynać się od najmłodszych lat, bowiem postawy kształtują się już w dzieciństwie. Wiedzę można zdobywać stopniowo przez całe życie. Natomiast umiejętności specjalistyczne najlepiej rozwijać przez zdobywanie doświadczeń, zwłaszcza w starszym wieku, kiedy człowiek samodzielnie może realizować i odpowiadać za różne przedsięwzięcia.

Na rysunku 6. zaprezentowano przebieg procesu kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Szare paski o zmiennym nasyceniu obrazują, w którym okresie życia

człowieka rozwijają się postawy, wiedza i umiejętności przedsiębiorcze, a tym samym najbardziej właściwe jest kształcenie tych kompetencji. Wnioskować można, że efektywność inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości jest podyktowana tym, aby był to długotrwały proces rozpoczynający się we wczesnym okresie życia człowieka i składał się z różnych form umożliwiających rozwijanie poszczególnych kompetencji.

Rysunek 6. Przebieg procesu kształcenia kompetencji przedsiębiorczych

Źródło: opracowanie własne.

Jak zauważa R. Galar „kapitał ludzki budowany jest przez rodzinę, środowisko, wzbogacany przez szkołę i system norm i dopiero w dojrzałej formie dostępny jest gospodarce. Tam może być rozwinięty i wykorzystany bądź stłamszony i zamordowany”²⁴⁹. Wobec tego efektywność kształcenia kompetencji przedsiębiorczych zależy od zaangażowania wielu podmiotów. Proces ten powinien rozpoczynać się od wychowania i socjalizacji, następnie przebiegać przez system edukacji i przechodzić w kierunku zdobywania doświadczeń podczas praktyk, w czasie pracy lub w trakcie realizacji własnych przedsięwzięć. J.B. Say dostrzegał, że źródłem tworzenia kapitału ludzkiego są różne formy edukacji w tym: wychowanie w rodzinie, kształcenie w szkole, nauka podczas wykonywania pracy i zdobywanie umiejętności²⁵⁰. Podobnie uważał T.W. Schultz, według którego człowiek może rozwijać kapitał ludzki poprzez następujące inwestycje: właściwe wychowanie dzieci i opiekę nad nimi, własne

²⁴⁹ R. Galar, *Gospodarka oparta na wiedzy – sześć wątpliwości*, [w:] A. Kukliński (red.), *Gospodarka oparta na wiedzy. Perspektywy Banku Światowego w Polsce*, Warszawa 2003, s. 308.

²⁵⁰ W. Jareczki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 21, [za:] J.B. Say, *Traktat...*, op. cit., s. 426-429.

kształcenie, zdobywanie doświadczeń zawodowych, doksztalcenie i rozwijanie umiejętności²⁵¹.

W pierwszym okresie kształcenia postaw przedsiębiorczych największą rolę pełni rodzina (wychowanie) i otoczenie (socjalizacja). Celem systemu edukacji powinno być wzmacnianie pozytywnych postaw, przekazywanie właściwej wiedzy i rozwijanie umiejętności. Należy przy tym zauważyć, że cechą charakterystyczną kapitału ludzkiego jest brak możliwości oddzielenia osoby od jej wiedzy, umiejętności, czy wyznawanych wartości²⁵². Dlatego edukacja powinna pobudzać ducha przedsiębiorczości, a jednocześnie obalać negatywne stereotypy i uprzedzenia na temat przedsiębiorców. W miarę dorastania człowiek sam powinien przejmować odpowiedzialność za dalszy rozwój swoich kompetencji przedsiębiorczych, zwłaszcza gdy zamierza prowadzić własną działalność gospodarczą. Natomiast w przypadku, gdy dany człowiek wejdzie na rynek pracy, to jego pracodawcy powinno również zacząć zależeć na rozwijaniu kompetencji przedsiębiorczych pracownika (intraprzedsiębiorczości). Także państwu stymulującemu rozwój społeczno-gospodarczy powinno zależeć na rozwoju przedsiębiorczości i kształceniu ustawicznym społeczeństwa. Zatem proces inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości może mieć wymiar zarówno indywidualny, komercyjny jak też publiczny.

O inwestycjach indywidualnych można mówić, kiedy to rodzina i osoba kształcąca inwestują w edukację, przeznaczając swój czas na wychowanie, naukę, studia, kursy itp. oraz ponosząc związane z tym koszty finansowe. Dorosły człowiek może również inwestować w rozwój swoich kompetencji przedsiębiorczych angażując się w realizację różnych przedsięwzięć zarówno w formie wolontariatu, praktyk, czy w ramach pracy oraz zdobywając doświadczenie w wyniku realizacji własnych przedsięwzięć w formie indywidualnej działalności gospodarczej (start-up), przedsiębiorczości akademicka, czy jako freelancer. P.F. Druckera zwraca uwagę właśnie na to, że przedsiębiorczość jest wynikiem doświadczenia i wykształcenia się właściwych sposobów zachowania i zwyczajów²⁵³.

Do komercyjnych inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości można zaliczyć te, które nastawione są na osiągnięcie zysków i innych korzyści bezpośrednich

²⁵¹ W. Jareczki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 21, [za:] T.W. Schultz, *Investing in People*, University California Press, Berkeley-Los Angeles 1981, s. 9, 17, 33-37.

²⁵² M. Juchnowicz, Ł. Sienkiewicz, *Jak...*, op. cit., s. 119, [za:] G.S. Becker, *Human Capital*, University of Chicago Press, Chicago 1993.

²⁵³ P.F. Drucker, *Innowacja...*, op. cit., s. 185.

przez podmioty inwestujące. Takim przykładem jest inwestowanie przedsiębiorstw w rozwój kompetencji przedsiębiorczych pracowników m.in. poprzez: szkolenia firmowe, finansowanie zewnętrznych form kształcenia, czy też wspieranie pracowników i stażystów w podejmowaniu przez nich własnych przedsięwzięć w miejscu pracy. Również zewnętrzne wsparcie finansowe typu: aniołowie biznesu czy crowdfunding służy rozwojowi kompetencji przedsiębiorczych osób, które dzięki zdobytym środkom finansowym mogą nabierać doświadczenia realizując własne przedsięwzięcia.

Za inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości można natomiast uznać działania finansowane ze środków publicznych, które mają na celu korzyści społeczne i gospodarcze. Do tego typu inwestycji zalicza się przede wszystkim edukacja w ramach systemu oświaty, jak również studia, szkolenia, stypendia, staże, granty lub dotacje wspierające rozwój przedsiębiorczości. Należy zaznaczyć, że działania te mogą być prowadzone zarówno przez podmioty publiczne i prywatne, fundacje, stowarzyszenia, uczelnie, w tym także przez coraz bardziej popularne inkubatory przedsiębiorczości. Inwestycje publiczne mogą być bardzo długim procesem, ukierunkowanym najpierw na przygotowanie odpowiednich narzędzi i infrastruktury oraz stworzeniu warunków instytucjonalnych, a dopiero następnie służącym bezpośredniemu kształceniu kompetencji przedsiębiorczych. Trzeba również zauważyć, że wiele z tych inwestycji może mieć wymiar zarówno publiczny i komercyjny, w tym np.: kształcenie w prywatnych szkołach dofinansowane ze środków publicznych lub wszelkie inne działania w ramach grantów lub partnerstwa publiczno-prywatnego.

M. G. Woźniaka przedstawia inny podział, według którego rozwój kapitału ludzkiego i intelektualnego dokonuje się dwutorowo. Po pierwsze podlega świadomemu kształtowaniu przez projektowanie systemów edukacji, wychowania, ochrony zdrowia, rekreacji i wspomagania rozwoju kultury, a po drugie wynika z autonomicznych decyzji uczestników procesów społeczno-ekonomicznych, stymulowanych bodźcami płynącymi z rynku i środowiska społecznego, w którym te jednostki funkcjonują²⁵⁴. Autonomiczne decyzje można utożsamiać z inwestycjami indywidualnymi

²⁵⁴ Ł. Jabłoński, *Rozwój kapitału ludzkiego jako wyznacznik konwergencji UE. Wnioski z doświadczeń UE, "Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy", Zeszyt nr 11, 2007, s. 221, [za:] M. G. Woźniak, Challenges of human and intellectual capital development and depreciation in Poland, [w:] J. Teczke (red.), Transformation process in Poland and Ukraine, Cracow University of Economics Publisher, Cracow 2006, s. 213-225.*

i komercyjnymi, natomiast dotyczące projektowania systemów z inwestycjami publicznymi.

Inwestycje indywidualne są nastawione na możliwość czerpania korzyści z racji wykorzystywania nabytych kompetencji przedsiębiorczych, a inwestycje komercyjne są podyktowane możliwością osiągnięcia korzyści przez zewnętrzne podmioty inwestujące. Można przyjąć, że taki wyłącznie wolnorynkowy mechanizm (bez wsparcia państwa) inwestowania w rozwój kompetencji przedsiębiorczych był do czasu, gdy nie zaczęły powstawać publiczne strategie rozwoju edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Zwolennicy wolnego rynku, mogą być przeciwni ingerencji państwa, chociaż trzeba zaznaczyć, że działania publiczne powinny wspierać, a nie ograniczać prywatne inwestycje. Niemniej w rzeczywistości może być inaczej, jeśli model inwestycji publicznych zostanie niewłaściwie opracowany. A to przemawiałoby za stwierdzeniem, iż w rozwiązywaniu problemów alokacji niedoskonałe rynki są lepsze od niedoskonałych rządów²⁵⁵.

Celem inwestycji publicznych powinno być wypełnienie luk w procesie kształcenia kompetencji przedsiębiorczych, aby przyczynić się do efektywnego rozwoju postaw, wiedzy i umiejętności. Państwo w ramach polityki edukacyjnej może wzmacniać procesy wychowawcze i zapewniać powszechną edukacji przynajmniej do okresu pełnoletniości, kiedy to w interesie prywatnych podmiotów pożądane będzie dalsze kształcenie kompetencji przedsiębiorczych. Bez wsparcia państwa proces ten może być nieefektywny, bowiem jeśli w młodości nie wykształcą się podstawowe kompetencje przedsiębiorcze, ich rozwój w dorosłym życiu może być znacznie trudniejszy lub w dużym stopniu nie skuteczny.

Zaangażowanie państwa w finansowanie oświaty jest zjawiskiem powszechnym, u którego podstaw leży przekonanie, że prawo do edukacji jest podstawowym prawem człowieka. Finansowanie ze środków publicznych, przede wszystkim oświaty podstawowej i średniej, dotyczy nawet tych krajów, w których aktywność gospodarcza państwa jest stosunkowo niewielka²⁵⁶. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości także może być elementem systemu oświaty. Długo jednak nie zwracano na to uwagi, gdyż trudna do zdefiniowania rola przedsiębiorczości w rozwoju społeczno-gospodarczym była pomijana. Przedsiębiorczość postrzegano jako wrodzoną

²⁵⁵ K. Meredyk, J. Tomaszewski, *Gospodarka narodowa jako podmiot*, [w:] K. Meredyk (red.), *Teoria ekonomii, Makroekonomia, Tom II*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1998, s. 17.

²⁵⁶ M. Korolewska, *Rola państwa w finansowaniu oświaty*, [w:] M. Korolewska, J. Osiecka-Chojnacka (red.), *Polityka oświatowa*, Studia BAS, Nr 2(22) 2010, Warszawa 2010, s. 153.

predyspozycję, a ponadto system oświaty był głównie utożsamiany z funkcją społeczną, kulturową i poznawczą. Marginalizowanie ekonomicznej funkcji systemu oświaty wiązało się też z tym, że do czasów rozwoju teorii kapitału ludzkiego nie traktowano edukacji, jako celowej inwestycji w podnoszenie wartości człowieka.

W XXI wieku coraz bardziej docenia się rolę edukacji w rozwoju społeczno-gospodarczym. Jednym z efektów tych zmian są rozwijające się w wielu krajach strategie edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Bez wątpienia w przyszłości proces inwestowania w edukację będzie dalej ewoluował i być może rola państwa będzie zastępowana przez inne podmioty. Niemniej, pomimo różnych sposobów postrzegania roli państwa w gospodarce, inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości można uznać za uzasadnione, jeśli przynoszą one korzyści, które nie mogą być wypracowane wyłącznie przez prywatne podmioty.

Reasumując, proces inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinien być długotrwały i składać się z różnych działań, gdyż w różnych okresach życia i przy zastosowaniu innych form najbardziej efektywne jest rozwijanie poszczególne kompetencje przedsiębiorcze. Należy zaznaczyć, że wszystkie inwestycje w edukację jednego człowieka wpływają na powiększanie tego samego kapitału ludzkiego. Przynoszą one wspólne korzyści, które trudno przypisać do konkretnej inwestycji w edukację. Bardzo istotne jest to, że długotrwały i wielowymiarowy proces kształcenia kompetencji przedsiębiorczych stwarza przestrzeń do podejmowania w tym zakresie wzajemnie uzupełniających się inwestycji indywidualnych, komercyjnych i publicznych.

3.3. Specyfika inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Jak zauważył G.S. Becker inwestycja w kapitał ludzki jest alokacją zasobów, która wpływa na przyszły pieniężny i fizyczny dochód²⁵⁷. Formą pomnażania kapitału ludzkiego, poprzez rozwijanie kompetencji są inwestycje w edukację. Jest to jednak bardzo specyficzny rodzaj inwestycji, bowiem kapitał ludzki jest ucieleśniony w konkretnych osobach, które nim dysponują. Wykorzystanie kapitału ludzkiego w gospodarce wiąże się z bezpośrednim zaangażowaniem człowieka, który dany kapitał posiada i może nim swobodnie dysponować²⁵⁸. Oczywiście, może tak się zdarzyć, że w wyniku zawarcia kontraktu, swobodne podejmowanie decyzje będzie obarczone karą niedotrzymania umowy, niemniej to osoba posiadająca dane kompetencje decyduje, czy zostaną one wykorzystane. J.B. Say zwrócił uwagę również na to, iż kapitał zdobyty w trakcie nauki ulokowany jest bezzwrotnie i nie trwa dłużej od życia ludzkiego²⁵⁹.

Kompetencje ludzkie, choć są nierozłącznie związane z człowiekiem, to mogą przynosić korzyści innym podmiotom. Komercyjne inwestycje w edukację prowadzą do powiększenia zasobów, którymi nie może dysponować swobodnie podmiot inwestujący, niemniej wiele przedsiębiorstw inwestuje w kształcenie pracowników mając na uwadze własne korzyści. Wynika to z tego, że wraz z rozwojem koncepcji zarządzania zasobami ludzkimi powstają skuteczne sposoby wykorzystywania kompetencji innych osób w celu osiągnięcia własnych korzyści.

Cechą specyficzną inwestycji w edukację jest również to, że kapitał ludzki jest czynnikiem ekonomicznym, który może się doskonalić i powiększać z czasem w trakcie jego użytkowania²⁶⁰. W. Petty dostrzegał, że zasoby zawarte w człowieku są możliwe do rozwijania i niewyczerpywane, jak to jest z czynnikami materialnymi²⁶¹. Zależność ta jest prawdziwa również w przypadku kompetencji przedsiębiorczych, które doskonali

²⁵⁷ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 31, [za:] G.S. Becker, *Human Capital. A Theoretical Analysis with special Reference to Education*, National Bureau of Economic Research, New York 1964.

²⁵⁸ G. Wronowska, *Koncepcja kapitału ludzkiego – ujęcie historyczne*, [w:] D. Kopycińska (red.), *Teoretyczne...*, op. cit., s. 121.

²⁵⁹ J.B. Say, *Traktat...*, op. cit., s. 544.

²⁶⁰ M. Juchnowicz, Ł. Sienkiewicz, *Jak...*, op. cit., s. 121.

²⁶¹ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 20, [za:] W. Petty, *Traktat o podatkach i daninach, Anatomia polityczna Irlandii*, [w:] *Merkantylizm i początek szkoły klasycznej, Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII w.*, PWN, Warszawa 1958, s. 563-573.

się z każdym kolejnym doświadczeniem. Wobec tego należy przyjąć, że efektywność inwestycji w edukację zależy nie tylko od jakości procesu kształcenia, ale również od tego jak później będzie wykorzystywany kapitał ludzki.

W przypadku publicznych i komercyjnych inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości podmiot inwestujący może odpowiadać za proces kształcenia. Jednak to od osób, które będą nabywać kompetencje przedsiębiorcze, będzie przede wszystkim zależeć, czy podjęte inwestycje w ich edukację przeniosą oczekiwane korzyści. Trzeba przy tym zaznaczyć, że do efektywnego wykorzystania kompetencji mogą przyczynić się również inne podmioty, które stworzą odpowiednie warunki do pełnego wykorzystania potencjału człowieka. Pracodawcy mogą przydzielać odpowiednie zadania – nie chodzi tu o wykorzystanie człowieka na granicy ludzkich możliwości, lecz o dobranie zadań tak, aby jak najpełniej wykorzystał kompetencje, które posiada dana osoba. Instytucje mogą ułatwiać i wspierać w podejmowaniu działań przedsiębiorczych, natomiast podmioty gospodarcze (koniunktura) mogą sprzyjać w tworzeniu okazji do komercyjnego wykorzystania kompetencji przedsiębiorczych. Wnioski z badań Global Entrepreneurship Monitor potwierdzają zależność między intencjami przedsiębiorczymi a sytuacją gospodarczą danego kraju. W innowacyjnych gospodarkach, w których jest dużo opcji zapewniających dochody do życia, dostrzegana jest jednak mniejsza chęć prowadzenia własnej działalności gospodarczej²⁶².

Podobnie jak rozróżnia się kompetencje ogólne i unikatowe (specyficzne) można dokonać podziału inwestycji w edukację na te o znaczeniu ogólnym i celowym. Proces kształcenia dzieci i młodzieży można uznać za inwestycje o znaczeniu ogólnym, bowiem nie wiadomo, jak będą wykorzystywane ich kompetencje w przyszłości. Również w przypadku ogólnego kształcenia osób w starszym wieku trudno jest wskazać, komu i jakie przyniesie to korzyści. Tego rodzaju inwestycje w edukację generują korzyści dla osoby kształcącej się, ale też jej otoczenie. Natomiast za celowe inwestycje w edukację, można uznać rozwijanie unikatowych (specyficznych) kompetencji mających wartość i znaczenie tylko dla podmiotu, który potrafi je wykorzystać. Komercyjne inwestycje w edukację są najczęściej celowe, gdyż dla inwestora bardziej dostrzegalne są korzyści z kształcenia kompetencji, które tylko on będzie mógł wykorzystać. Przedsiębiorstwo może sobie pozwolić na opłacenie

²⁶² S. Singer, J. E. Amorós, D. Moska, *Global Entrepreneurship Monitor, 2014 Global Report*, 2015, s. 34.

szkolenia pracownika w zakresie specyficznych umiejętności, które zwiększają jego wydajność, gdy pracuje on w danym przedsiębiorstwie, a które są niemal całkowicie bezwartościowe dla innych. Natomiast oferując szkolenie ogólne dające uniwersalne umiejętności, przedsiębiorstwo będzie starało się wymóc zapłatę za naukę. Przykładem mogą być praktyki, za które pracownik otrzymuje niższe wynagrodzenie²⁶³.

Inwestycje w rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości można porównać do działalności badawczo-rozwojowej, gdyż jest to rodzaj przedsięwzięć inwestycyjnych o wysokim stopniu ryzyka, na które trzeba wydać pieniądze, zanim jeszcze (o ile w ogóle) pojawią się jakiegokolwiek efekty. Są to specyficzne inwestycje, bowiem gdy wynik badań staje się powszechnie dostępny, korzyści odnosi społeczeństwo, a nie sam wynalazca; powstaje *efekt zewnętrzny*. Korzyści indywidualne i społeczne nie pokrywają się, a mechanizm cenowy nie zapewnia w tym przypadku właściwych bodźców. Tę zawodność rynku próbuje się wyeliminować właśnie poprzez państwowe subsydia na badania²⁶⁴.

Inwestycje w edukację wydają się opłacalne, jeśli dostrzegalna jest perspektywa osiągnięcia zysku. W przypadku kształcenia dzieci, brak możliwości szybkiego osiągnięcia korzyści w mniejszym stopniu skłania prywatnych inwestorów do podejmowania tego typu inwestycji. Ponadto fakt, że w przypadku komercyjnych inwestycji w edukację, podmiot inwestujący nie może swobodnie dysponować kapitałem ludzkim, także nie pobudza mechanizmu rynkowego do sprawnego działania w tym obszarze. Wobec tego państwu powinno zależeć na rozwoju skutecznych metod i form edukacji na rzecz przedsiębiorczości, jak też powszechnym kształceniu dzieci w tym zakresie, zarówno z uwagi na znaczenie przedsiębiorczości dla rozwoju społeczno-gospodarczego, ale też ze względu na to, że skuteczny proces kształcenia kompetencji przedsiębiorczych powinien zaczynać się od małości, a z tym nie radzi sobie wolny rynek.

Jak można zauważyć w oparciu o mechanizm rynkowy nie rozwijają się skierowane do dzieci prywatne inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Być może zmieniłoby się to, gdyby była powszechna świadomość korzyści wynikających z kształcenia z tym zakresie. Najpierw jednak ktoś musi zainicjować ten proces, dlatego wsparcie państwa wydaje się potrzebne, co najmniej w okresie początkowym,

²⁶³ D. Begg, S. Fischer, R. Dornbusch, *Mikroekonomia*, Wydanie IV zmienione, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2007, s. 342-342.

²⁶⁴ D. Begg, S. Fischer, R. Dornbusch, *Ekonomia. Makroekonomia*, Wydanie III zmienione, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003, s. 318.

aby mogły powstać i upowszechnić się skuteczne programy edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Działania w tym obszarze można zaliczyć do inwestycji rządowych dotyczących nakładów na badania i rozwój, szkolnictwo wyższe, oświatę jak też nakładów ponoszonych na tworzenie warunków instytucjonalnych sprzyjających tworzeniu wiedzy i edukacji²⁶⁵. Poprzez inwestycje publiczne w edukację można uleczyć niedoskonałości rynku. Podkreślić przy tym trzeba, że państwo ma za zadanie nie zastępować mechanizmu rynkowego, lecz go usprawniać i uzupełniać²⁶⁶.

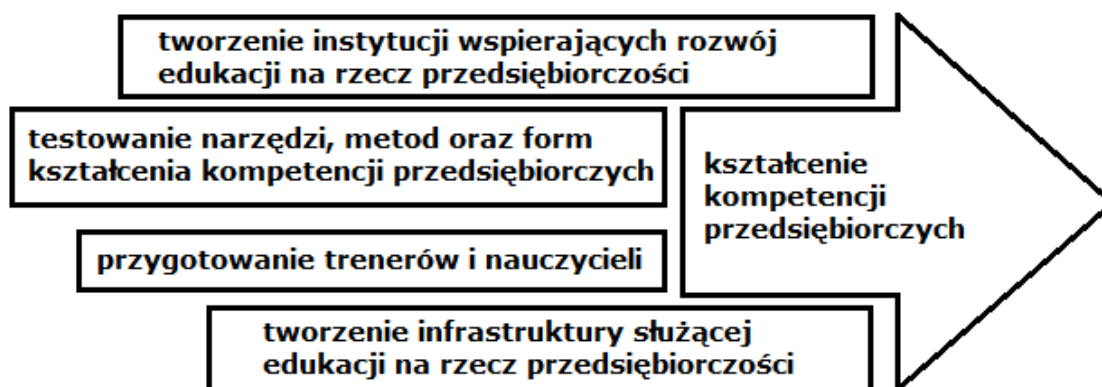
Uświadamiając społeczeństwo o tym, że można i warto inwestować w kształcenie kompetencji przedsiębiorczych, państwo może pobudzić mechanizm prywatnego inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości. W tym celu należałoby zainteresować społeczeństwo ideą przedsiębiorczości oraz pokazać, jakie efekty przynosi edukacja na rzecz przedsiębiorczości. Dzięki temu ludzie powinni zacząć dostrzegać korzyści i potrzebę rozwijania kompetencji przedsiębiorczych. Powinno to również przełożyć się na rozwój kultury sprzyjającej przedsiębiorczości. Najpierw jednak potrzebne są odpowiednie badania naukowe w celu opracowania skutecznych programów i metod nauczania, zaprojektowania mechanizmów finansowania edukacji i procesu włączania edukacji na rzecz przedsiębiorczości do systemu kształcenia. Potrzebni są też odpowiednio wykształceni trenerzy i nauczyciele, właściwe narzędzia i infrastruktura. Do efektywnego działania mechanizmu inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości niezbędne są także sprawnie funkcjonujące instytucje odpowiedzialne przede wszystkim za rozwój i finansowanie edukacji oraz zapewnienie wysokiej jakości kształcenia.

Na rysunku 7. przedstawiono różne rodzaje inwestycji, które służą rozwojowi edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Podejmowanie inwestycji zobrazowanych w prostokątnych ramkach jest podstawą efektywnego kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Zainicjowanie działań badawczo-rozwojowych w obszarze edukacji na rzecz przedsiębiorczości można utożsamiać z inkubacją nowego systemu, który z czasem mógłby samodzielnie się rozwijać.

²⁶⁵ D. Makulska, *Kluczowe czynniki rozwoju w gospodarce opartej na wiedzy*, [w:] J. Stacewicz (red.), *Pomiędzy polityką stabilizacyjną i polityką rozwoju*. Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH, Warszawa 2012, s. 180.

²⁶⁶ K. Meredyk, J. Tomaszewski, *Gospodarka...*, op. cit., s. 24-25.

Rysunek 7. Rodzaje inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Źródło: opracowanie własne.

D. Makulska zwraca uwagę na jeszcze jedną skłaniającą do dyskusji kwestię związaną z działaniem mechanizmu rynkowego. Jej zdaniem kapitał ludzki jest specyficznym rodzajem kapitału, który nie posiada własnego rynku i nie może być przedmiotem obrotu. Dotyczy to kwalifikacji, wiedzy i umiejętności²⁶⁷. Patrząc jednak na rynek branży sportowej (piłki nożnej), na którym dokonywane są transfery handlowe sportowców, można stwierdzić, iż kapitał ludzki także bywa przedmiotem obrotu, przy czym zawsze pozostaje związany z człowiekiem. Dobrze skonstruowane kontrakty, które opiewają na wielkie kwoty, powodują, że kompetencje ludzkie stają się elementem wymiany handlowej. Podobne spektakularne transakcje występują w przypadku menadżerów i specjalistów pracujących w wielkich korporacjach, czy w branży medialnej. Cechą charakterystyczną takich transakcji jest zawarcie kontraktu z osobą posiadającą unikatowe kompetencje. Zatem na podstawie tych przykładów można wnioskować, że rynek, na których handluje się kapitałem ludzkim rozwija się wraz z rosnącym zapotrzebowaniem na unikatowe kompetencje, dzięki którym można wypracować ponadprzeciętne korzyści.

Reasumując, specyfika inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości wynika przede wszystkim z tego, że jej rezultatem jest rozwijanie kompetencji ucieleśnionych w człowieku, który nimi dysponuje, przy czym korzyści mogą czerpać także inne podmioty rynku. Do inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości należy zaliczać działania badawczo-rozwojowe służące wypracowaniu właściwych podstaw do efektywnego kształcenia kompetencji przedsiębiorcze. Wolny rynek nie stwarza wystarczających bodźców do podejmowania tego typu prywatnych inwestycji,

²⁶⁷ D. Makulska, *Kluczowe...*, op. cit., s.182.

gdyż potencjalne, rozproszone i odległe do osiągnięcia korzyści są mało atrakcyjne dla prywatnych inwestorów. Dlatego zasadne jest podejmowanie inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości, które pobudzałyby i wspierałyby prywatne inwestycje.

3.4. Motywy i cele inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Istotnym aspektem inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości są motywy i cele podejmowania takich działań. Niewątpliwie są one inne w przypadku inwestycji indywidualnych, komercyjnych czy publicznych. Przeanalizowanie i uwzględnienie motywów wszystkich grup może pomóc w podejmowaniu bardziej racjonalnych inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości, jako że te same kompetencje mogą przynosić korzyści dla wszystkich, a dzięki skorelowanym działaniom proces kształcenia może być mniej kosztowny i bardziej efektywny.

Inwestowanie rodziców w edukację dzieci jest głównie umotywowane chęcią wyposażenia podopiecznych w kompetencje, które pomogą im sprawnie funkcjonować w dorosłym życiu. Zdaniem A. Marshalla motyw akumulowania kapitału ludzkiego w dzieciach, przez inwestycje w ich wychowanie i naukę, jest podobny do zbierania środków materialnych na przyszłość dzieci²⁶⁸. Jednak w przypadku kształcenia kompetencji przedsiębiorczych dzieci, rodzice najczęściej tylko pośrednio doceniają taką potrzebę, a w związku z tym nie rozwijają się prywatne formy kształcenia na rzecz przedsiębiorczości, które mogłyby działać podobnie jak kursy językowe, warsztaty artystyczne, czy treningi sportowe.

Indywidualne inwestycje w rozwijanie kompetencji przedsiębiorczych najczęściej mogą być podyktowane chęcią prowadzenia własnej działalności gospodarczej oraz chęcią osiągania wyższych korzyści finansowych (dochodów, zysków kapitałowych lub nawet w postaci nagród i innych korzyści). Z badań wynika,

²⁶⁸ A. Marshall, *Zasady ekonomii*, t. I, rozdz. 4.2., Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928, [za:] W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 22.

że osoby o wysokiej deklarowanej wiedzy w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej są bardziej zainteresowane jej dalszym podnoszeniem²⁶⁹. Wszystkim jednak powinno zależeć na rozwijaniu postaw przedsiębiorczych niezależnie od kierunku kształcenia i zdobywanych kwalifikacji zawodowych. Zawsze warto podejmować decyzje na podstawie reguł efektywności ekonomicznej, które pozwalają na zdobywanie środków finansowych i kapitałowych, ich wykorzystanie oraz racjonalną alokacją zysków²⁷⁰.

R.M. Borkowski twierdzi, że młodzi ludzie chcą chłonąć to, co nowe, co przyniesie im korzyści ekonomiczne. Zauważa on, że wiedza jest bardzo cennym zasobem, ponieważ przybywa jej zawsze w miarę rozwijania i używania, a w dodatku nie zużywa się. Jest przede wszystkim zasobem unikalnym, dlatego studenci i absolwenci szkół wyższych zdają sobie z tego sprawę, że należy rozwijać i w nią inwestować²⁷¹. Osobom prowadzącym działalność gospodarczą lub pracującym – zwłaszcza zatrudnionym na samodzielnym stanowisku – także może zależeć na byciu przedsiębiorczym. Potrzeba rozwijania kompetencji przedsiębiorczych może ujawniać się też w przypadku wykonywania działalności społecznej lub politycznej. Kształcenie bywa podejmowane również z powodów pozaekonomicznych, np. satysfakcji z poszerzenia wiedzy, osiągnięcia prestiżu czy chęci rozwoju osobowości²⁷². Na uzupełnienie wiedzy i rozwijanie nowych umiejętności decydują się nawet osoby bardzo wykształcone i przedsiębiorcze. Jako przykład można podać polskiego biznesmena Leszka Czarneckiego, który mimo posiadania tytułu doktora nauk ekonomicznych, podjął edukację na Harvarda Business School w ramach programu Advanced Management Program. Są to studia przeznaczone dla menedżerów, biznesmenów czy polityków – pozwalają nabyć umiejętności potrzebne do zarządzania firmami i organizacjami, zarówno strategiczne, jak i analityczne, uczą także skutecznego podejmowania decyzji. Dodać można, że koszt tych studiów to 75 tys. dolarów²⁷³. Zatem motywy indywidualnego inwestowania w edukację mogą być różne i ulegać zmianie, choć głównie będą podyktowane zamiarem osiągnięcia korzyści w przyszłości lub chęcią zaspokojenia potrzeb wyższego rzędu.

²⁶⁹ A. Wilmańska (kier.), *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2008–2009*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2010, s. 186.

²⁷⁰ Z. Ziolo, *Miejsce...*, op. cit., s. 13.

²⁷¹ R.M. Borkowski, *Akademickie ...*, op. cit., s. 119.

²⁷² M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza...*, op. cit., s.55, [za:] Jarecki W., *Koncepcja...*, op. cit., s. 29-37.

²⁷³ *Polscy milionerzy kształcą się za granicą*, <http://m.onet.pl/biznes/branze/edukacja,7j3hj>, [10.08.2014].

Próbie wyjaśnienia pogoni za wyższym wykształceniem przedstawił L. Thurow w swoim modelu konkurencji o pracę. Jego zdaniem, wydajność i wynagrodzenie są bardziej związane z cechami stanowiska pracy niż poziomem wykształcenia pracownika, który umiejętności zawodowe zdobywa w toku pracy na swoim stanowisku, formalnie lub nieformalnie, po tym jak już znajdzie wstępnie zatrudnienie. Cały mechanizm oparty jest na istnieniu dwóch kolejek: jedną tworzą pracodawcy szukający pracowników – to jest kolejka stanowisk; drugą stanowią poszukujący pracy kandydaci. Kolejka stanowisk jest uporządkowana według wymaganych kompetencji, a kolejka kandydatów według kwalifikacji, które posiadają. Pracodawcy starają się dopasować do stanowiska osobę o najwyższych kwalifikacjach, gdyż to zmniejszy im przyszłe koszty szkolenia. Zamiast konkurować przy pomocy płac, kandydaci konkurują swoim przygotowaniem edukacyjnym. W ramach tego modelu jednostki mają tendencję do inwestowania w swoje wykształcenie więcej niż wymaga tego stanowisko, które przyjdzie im zajmować, a to prowadzi do niepełnego wykorzystania zasobów i zmniejszenia przychodów z wykształcenia. J. Górniak dodaje, że ten efekt może być w Polsce wzmacniany przez ciągle jeszcze względnie znaczącą sygnałną funkcję dyplomu, który ma rangę dokumentu państwowego i jest traktowany jako pewna wstępna, ogólna informacja o możliwościach kandydata do pracy. Jednak rynek pracy będzie coraz lepiej rozróżniał rangę i rodzaj dyplomów, i sięgał po sprawdziany kompetencji²⁷⁴. Przypuszczać można, że w podobny sposób będzie się umacniać motywacja osób do prywatnego inwestowania w kształcenie kompetencji przedsiębiorczych, które byłyby bardziej użyteczne od formalnie zdobywanych kwalifikacji.

Motywy podejmowania komercyjnych inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości jest przede wszystkim chęć osiągnięcia korzyści przez inwestora. Pracodawcy inwestują w kształcenie kompetencji przedsiębiorczych swoich pracowników, aby wykazywali się oni w pracy własną inicjatywą, pomysłowością jak też skutecznością w samodzielnym realizowaniu przedsięwzięć. Przedsiębiorcom może też zależeć na pozyskaniu nowych kompetentnych pracowników, dlatego mogą inwestować w edukację potencjalnych kandydatów i praktykantów. G.S. Becker zauważył, że ogólne szkolenie zwiększa produktywność człowieka w wielu firmach –

²⁷⁴ J. Górniak, *Kapitał...*, op. cit., s. 20, [za:] N. Zaqqa, *Economic Development and Export of Human Capital A Contradiction? The Impact of Human Capital Migration on the Economy of Sending Countries. A Case Study of Jordan*, Kassel University Press, Kassel 2006.

również tych, które go nie zapewniają. Dlatego jego zdaniem, to nie firmy będą inwestować w ogólne umiejętności swoich pracowników, lecz ci sami będą ponosić pełen koszt ogólnego szkolenia. Natomiast zwroty ze specyficznego szkolenia mogą być realizowane jedynie w firmie szkolącej i właśnie w ten typ szkoleń będą inwestować pracodawcy²⁷⁵. Oznacza to, że przedsiębiorstwa raczej świadomie ograniczają ryzyko inwestowania w kształcenie kompetencji, wobec których nie ma pewności, że są potrzebne pracownikom wyłącznie do wykonywania ich pracy. Warto jednak zauważyć, że wraz z rozwojem koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR) przedsiębiorstwom zaczyna zależeć na wsparciu powszechnej edukacji, co może stanowić formę komercyjnego finansowania lub współfinansowania inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości.

Ciekawą formą inwestycji sprzyjającą kształceniu kompetencji przedsiębiorczych są wsparcia finansowe typu: aniołowie biznesu czy crowdfunding. Głównym motywem takich działań jest chęć osiągnięcia przez inwestorów zysku w wyniku rozwoju dofinansowanego przedsięwzięcia. Jednocześnie osoby, które realizują te projekty, rozwijają i doskonalą w ten sposób swoje kompetencje przedsiębiorcze. Tego typu inwestycje są bardzo ryzykowne dla inwestorów, bowiem są to najczęściej nowatorskie przedsięwzięcia, często dopiero w fazie pomysłu. Jednak jest to doskonała forma „symbiozy” – połączenia motywów i korzyści działań osób ponoszących nakłady finansowe z tymi, którzy chcą doskonalić swoje kompetencje przedsiębiorcze. Autorami przedsięwzięcia najczęściej są osoby, które już wykazują się kompetencjami przedsiębiorczymi, ale brakuje im doświadczenia i środków finansowych. Najczęściej wspierane finansowo są projekty, które kuszą inwestora potencjalnym zyskiem. Dlatego raczej nie rozwinię się taka forma komercyjnych inwestycji w przypadku przedsięwzięć mało dochodowych i pozabiznesowych, chyba że z uwagi na społeczne lub wizerunkowe motywy działania inwestora.

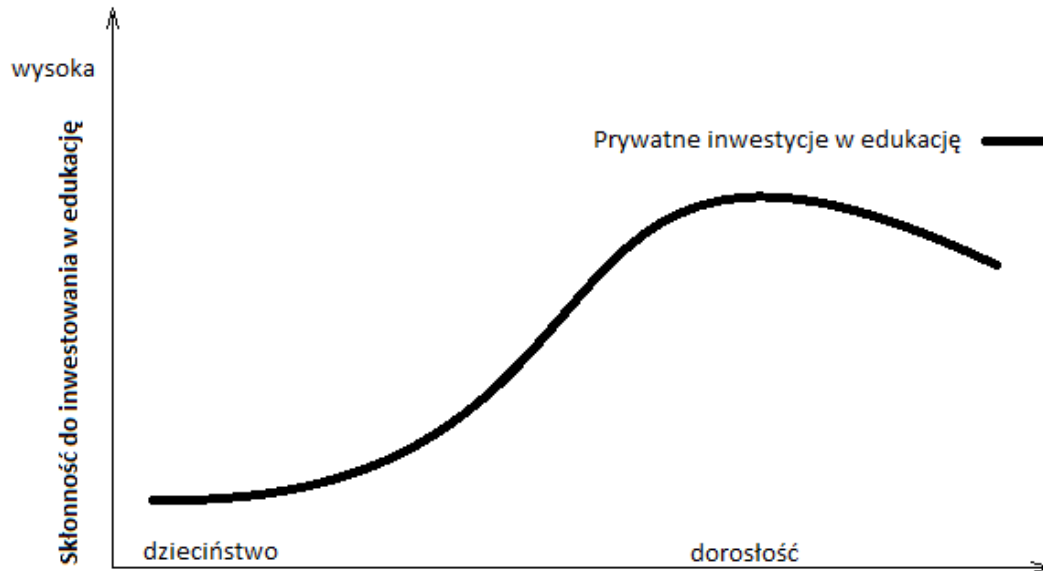
Prywatne (indywidualne i komercyjne) inwestycje w edukację mają tendencję do nasilania się im bliższa jest perspektywa osiągnięcia korzyści dzięki nabyciu nowych kompetencji. Widoczne jest też to, że z wiekiem człowieka zaczyna spadać skłonność do inwestowania w jego kompetencje, bowiem skraca się potencjalny okres ich wykorzystania²⁷⁶. Na rysunku 8. za pomocą krzywej przedstawiona jest skłonność do

²⁷⁵ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza...*, op. cit., s. 52.

²⁷⁶ Y. Ben-Porath, *The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings*, [w:] *The Journal of Political Economy*, Vol. 75, No. 4, Part 1, University of Chicago Press, Chicago 1967, s. 352.

prywatnego inwestowania w edukację osób w różnym okresie życia – jest to jedynie ogólny zarys przebiegu krzywej.

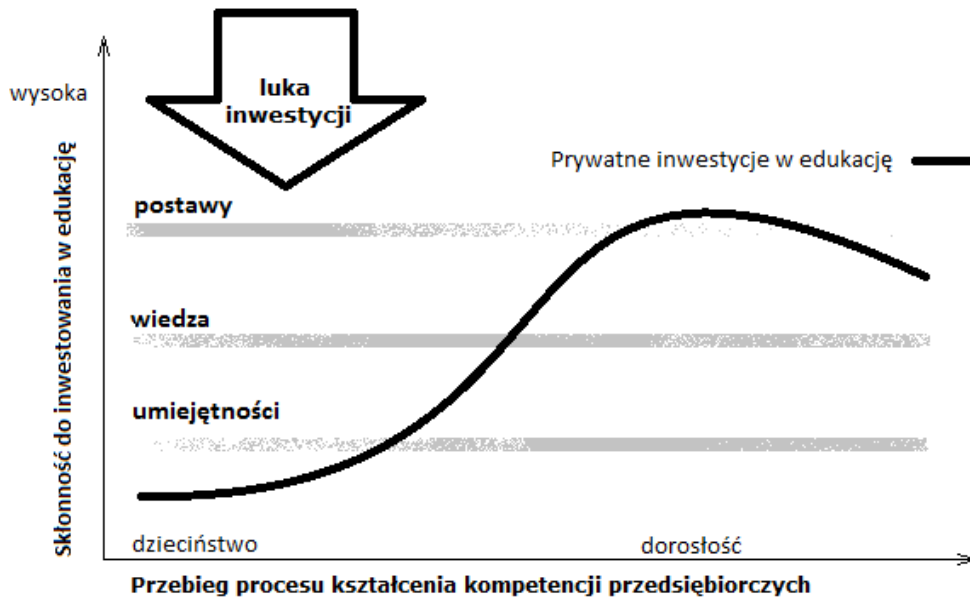
Rysunek 8. Skłonność do prywatnego inwestowania w edukację

Źródło: opracowanie własne.

Porównując zobrazowany na rysunku 9. przebieg procesu kształcenia kompetencji przedsiębiorczych ze skłonnością do prywatnego inwestowania w edukację dostrzegalna jest luka inwestycji w okresie wczesnego rozwoju człowieka, w którym to głównie kształtują się postawy przedsiębiorcze. Wobec tego zasadne jest, aby państwo wspierało inwestycje w początkowym okresie rozwoju człowieka w celu zapewnienia realizacji pełnego i efektywnego proces kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Przemawia za tym również powszechnie unormowana zasada, że edukacja dzieci i młodzieży należy do zadań publicznych, gdyż przynosi korzyści wspólne.

Rysunek 9. Luka inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Źródło: opracowanie własne.

Motyw publicznego inwestowania w edukację można ogólnie określić, jako chęć osiągnięcia wspólnego dobra. D. Ricardo twierdził, że w krajach, w których ciemnota, lenistwo i barbarzyństwo mieszkańców sprowadzają na nich klęski nędzy i głodu (...) należy dać im tylko lepszy rząd i więcej oświaty, a niezawodnie nastąpi tam wzrost kapitału szybszy od przyrostu ludności²⁷⁷. Ekonomista ten nie wskazywał na konkretne korzyści, bowiem edukacja oddziałuje na wszechstronny rozwój ludzi, którzy z kolei wpływają na rozwój społeczno-gospodarczy. Inny znany ekonomista J.B. Say zaliczał nagromadzone umiejętności człowieka do majątku narodowego jako część niematerialnych funduszy zdolności przemysłowych, które określają losy kraju²⁷⁸. Twierdził też, że czynnikiem bogactwa narodów i przyszłych ich losów są postęp wiedzy i rozwój oświaty²⁷⁹. J.S Mill podkreśla, iż kraj bogaty to taki, którego ludność obdarzona jest talentami i umiejętnościami²⁸⁰. Z kolei F. List zaznaczał,

²⁷⁷ W. Miś, *Kapitał ludzki w gospodarce rynkowej. Podstawy koncepcji kapitału ludzkiego w historii myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Prawa im. Heleny Chodorkowskiej w Warszawie, Warszawa 2007, s. 17, [za:] D. Ricardo, *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*, PWN, Warszawa 1957, s. 322–323.

²⁷⁸ J.B. Say, *Traktat...*, op. cit., s. 867.

²⁷⁹ W. Jareczki, *Szacowanie ...*, op. cit., s. 21, [za:] J.B. Say, *Traktat...*, op. cit., s. 426-429.

²⁸⁰ W. Miś, *Kapitał...*, op. cit., s. 17.

że nagromadzone umiejętności i zdolności ludzi są składnikiem narodowego zasobu kapitału, którego wagi pomijać nie wolno²⁸¹.

Motywy finansowania budżetowej edukacji należącej do podstawowych zadań państwa jest założenie o korzyściach płynących dla całego społeczeństwa. Stąd też w literaturze pojawiło się pojęcie społecznych efektów kształcenia, przy czym efekty te mogą mieć zarówno charakter ekonomiczny (wzrost gospodarczy) i pozaekonomiczny (np. spadek przestępczości)²⁸². Jednak pomimo tego, że edukacja jest postrzegana jako inwestycja publiczna, choć bywa też traktowana jako dobro konsumpcyjne, to nie ma na celu konkretnie zaplanowanych korzyści. Można użyć określenia, że edukacja publiczna jest inwestycją „w ciemno”, ponieważ jest bardzo długim procesem, którego efekty mają służyć społeczeństwu i gospodarce w przyszłości, która jest nieznaną w momencie inwestowania. Trudno jest zbadać wpływ wzrostu wykształcenia na rozwój gospodarczy z powodu konieczności przyjmowania zbyt daleko idących założeń²⁸³. Istnieje natomiast możliwość prognozowania przyszłych potrzeb i uwzględniania ich przy określaniu celów edukacji, co też warto czynić.

Jednym ze sposobów dopasowania celów kształcenia do aktualnych potrzeb i wyzwań cywilizacyjnych jest właśnie podejmowanie inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Motywem działań jest nie tylko wykształcenie osób przedsiębiorczych i zwiększenie liczby przedsiębiorstw, ale też dążenie do ogólnych korzyści takich jak: aktywizacja społeczeństwa i eliminacja bezrobocia, wzrost realnych dochodów i podniesienie poziomu życia, rozwój kultury przedsiębiorczej, czy też wsparcie osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Celem inwestycji publicznych jest pomoc przede wszystkim mniej zamożnemu społeczeństwu, które samo nie inwestowałoby w edukację.

A. Marshalla zwracał uwagę na to, że brak środków na dłuższą i lepszą edukację osób ubogich powoduje, że większość z nich nie może rozwinąć swoich uzdolnień, co ma negatywny wpływ na ich rozwój i produktywność, a w efekcie na wzrost gospodarczy kraju²⁸⁴. Von Thunen dostrzegał, że osoby słabo wykształcone nie

²⁸¹ I. Stalończyk, *Kapitał...*, op. cit., s. 32.

²⁸² W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 44.

²⁸³ Tamże, s. 57.

²⁸⁴ W. Jarecki, *Prekursorzy myśli ekonomicznej w kwestii kształcenia i kwalifikacji*, [w:] D. Kopycińska (red.), *Zarządzanie kapitałem ludzkim w gospodarce*, Print Group Daniel Krzanowski, Szczecin 2007, s. 23, [za:] A. Marshall, *Zasady ekonomii*, tom II, Wydawnictwo, M. Arcta, Warszawa 1928, s. 57.

mają świadomości potrzeby edukacji swojej i swoich dzieci. Dlatego też postulował za finansowaniem edukacji ze środków publicznych, co miało sprzyjać kształceniu tych dzieci, których rodzice nie mają świadomości wagi edukacji²⁸⁵. Według J.S. Milla kształcenie przyniesie korzyści także w postaci większej możliwości rozumienia nowych rodzajów pracy, szybszego pojmowania myśli pracodawcy, wyższego poziomu moralności, uczciwości, kultury, większej skłonności do oszczędzania i przezorności wpływania na lepszą sytuację materialną gospodarstw domowych²⁸⁶.

W interesie państwa powinno być stwarzania warunków do rozwoju. Nowa ekonomia bazująca na wiedzy, informacji, innowacjach, postępie technologicznym tworzy nowe wyzwania edukacyjne, społeczne, gospodarcze i polityczne²⁸⁷. Rozwój gospodarki opartej na wiedzy musi opierać się na systemie edukacyjno-szkoleniowym²⁸⁸. Zdaniem P.F. Druckera w gospodarce postkapitalistycznej czynnikiem napędzającym rozwój gospodarczy jest uczące się społeczeństwo²⁸⁹. Społeczeństwo wiedzy to społeczeństwo charakteryzujące się otwartością i odwagą intelektualną, społeczeństwo, które jest przekonane o swoich dużych możliwościach i aktywnie, w sposób innowacyjny je wykorzystuje²⁹⁰. Jest to społeczeństwo wykazujące się przedsiębiorczością w różnych sferach życia.

W gospodarce industrialnej w sferze kształcenia najważniejsze było przygotowanie siły roboczej, a więc ludzi posiadających zdolność rozumienia procesów wytwórczych i posiadających umiejętność wykonywania określonych czynności na danym stanowisku pracy. Obecnie w gospodarce opartej na wiedzy dostęp do informacji i jej znaczenie w postępie technicznym kształtuje nowy paradygmat rozwoju, opierający się na potencjale intelektualnym. Twórcze myślenie i kształcenie się przez całe życie stały się elementem koniecznym, warunkującym sprawne działanie w społeczeństwie²⁹¹. Współczesna edukacja powinna pobudzać wyobraźnię,

²⁸⁵ W. Jarecki, *Prekursorzy...*, op. cit., s. 25, [za:] J.H. Thuenen, *Der isolierte Staat*, Hamper i Parey, Berlin 1875, s. 45-46.

²⁸⁶ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 26, [za:] J.S. Mill, *Zasady ekonomii politycznej*, PNW, Warszawa 1965, s. 180-184.

²⁸⁷ I. Stalończyk, *Edukacja formalna i pozaformalna w procesie kształtowania społeczeństwa wiedzy*, *Nierówności społeczne a zrost gospodarczy*, nr 37 (1/2014), Rzeszów 2014, s. 322.

²⁸⁸ W. M. Grudzewski, I. K. Hejduk, *Systemy zarządzania wiedzą – nowy paradygmat czy wyzwanie*, [w:] I. Hejduk (red.), *Przedsiębiorstwo przyszłości – fikcja czy rzeczywistość*, Instytut Organizacji i Zarządzania w Przemysle ORGMASZ, Warszawa 2007, s. 10.

²⁸⁹ P.F. Drucker, *Post-Capitalist Society*, Harper Business, New York 1993, s. 8.

²⁹⁰ W. Wróblewska, *Autoedukacja maturzystów wobec wymagań społeczeństwa wiedzy*, *E-mentor* nr 4 (31), Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2009, s. 27.

²⁹¹ I. Stalończyk, *Edukacja...*, op. cit., s. 320-321.

kształtować zdolność do intelektualnej autonomii i do nieustannej edukacji²⁹². Kreatywne myślenie, odwaga w podejmowaniu działań związanych z samorealizacją i własnym rozwojem twórczym jest kluczowym elementem w procesie budowania wysokiej jakości kapitału ludzkiego²⁹³. Wobec tego są wyraźne przesłanki, aby stwierdzić, że państwo inwestując w edukację powinno kłaść nacisk na wykształcenie w społeczeństwie kompetencji przedsiębiorczych. Takie społeczeństwo będzie zdolne do kreowania innowacyjnych rozwiązań i absorpcji postępu technicznego. B. Weisbrod trafnie stwierdził, że wzrost gospodarczy to nie tylko zmiany w maszynach, ale także w ludziach oraz, że inwestowanie w ludzi umożliwia wykorzystanie postępu technicznego i dalszy postęp²⁹⁴.

Z. Ziolo zauważa, że współcześnie preferowana jest osobowość człowieka innowacyjnego o postawie przedsiębiorczej, który potrafi rozwijać swoją działalność na polu gospodarki, edukacji, badań naukowych czy kultury. Postawa ta pozwala na podnoszenie jakości i poziomu życia. Gospodarkę innowacyjną mogą kreować tylko wykształceni i odpowiednio przygotowani pracownicy mający wpojone nawyki myślenia innowacyjnego i umiejętności wdrażania nowych rozwiązań w produkcji, usługach, pracach naukowych, badawczych, technicznych oraz w zakresie organizacji i zarządzania²⁹⁵. Jeśli zatem państwu zależy na rozwoju innowacyjnej gospodarki, to jednym z kluczowych celów inwestycji w edukację powinno być wspieranie procesu kształcenia kompetencji przedsiębiorczych.

Przy publicznym inwestowaniu w edukację na rzecz przedsiębiorczości istotne jest uwzględnienie potrzeb rynku i lokalnych warunków gospodarczych. W XXI wieku kapitał ludzki jest jednym z najważniejszych czynników rozwoju przedsiębiorstw oraz wzrostu konkurencyjności regionalnej. Efekty inwestycji w oświatę i kształcenie przejawiają się w jakości zasobów pracy²⁹⁶. Z kolei jakość kapitału ludzkiego w coraz większym stopniu determinuje sukces rynkowy przedsiębiorstw. Osoby wykształcone i przedsiębiorcze tworzą zespoły ludzkie trwale związane z firmą i z jej misją, umiające współpracować, o kreatywnych postawach i kwalifikacjach. Stanowią one motor i serce firmy, bez których nie może dokonywać się jej rozwój w różnych uwarunkowaniach

²⁹² B. Kołaczek, *Dostęp młodzieży do edukacji. Zróżnicowania. Uwarunkowania. Wyrównanie szans*, IPiSS, Warszawa 2004, s. 16.

²⁹³ I. Stalończyk, *Edukacja...*, op. cit., s. 325.

²⁹⁴ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 24.

²⁹⁵ Z. Ziolo, *Miejsce...*, op. cit., s. 12.

²⁹⁶ T. Michalczyk, S. Musioł, *Kapitał...*, op. cit., s. 62.

gospodarczych otoczenia²⁹⁷. Zatem ważne jest, aby publiczne inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości mogły być elastycznie dopasowywane do potrzeb lokalnych i regionalnych. Podobne zróżnicowanie systemu kształcenia jest uzasadnione w przypadku szkolnictwa zawodowego.

Podjmując decyzje inwestycyjne dokonuje się wyboru wariantu uważanego za najbardziej korzystny. Nie sposób podjąć się realizacji wszystkich potencjalnych inwestycji ze względu na ograniczone zasoby i możliwości. Także w przypadku edukacji na rzecz przedsiębiorczości wiele różnych inicjatyw mogłoby przynieść korzyści. Niemniej najbardziej zasadne wydaje się podejmowanie takich inwestycji publicznych, które uzupełniałyby i korelowały z inwestycjami indywidualnymi i komercyjnymi, a jednocześnie nie obciążałyby w nadmierny sposób budżetu publicznego. Warto mieć na uwadze także to, że śmiałe i nowatorskie inwestycje w edukację mogą przynieść ponadprzeciętne i przełomowe korzyści.

Na podstawie przeprowadzonej analizy motywów i celów inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości, wysuwa się wniosek, że publiczne inwestycje powinny być nastawione przede wszystkim na okres edukacji szkolnej, gdyż komercyjne inwestycje w tym przypadku są postrzegane jako mało opłacalne, a jednocześnie to właśnie w początkowym okresie rozwoju kształtują się postawy człowieka. Wyrównywałoby to szanse zwłaszcza tych dzieci, których rodzice nie przywiązują wagi do edukacji oraz negują wzorce przedsiębiorcze. Pozytywnym aspektem przemawiającym za publicznym inwestowaniem w powszechną edukację na rzecz przedsiębiorczości jest także brak wyraźnego oporu wobec kształcenia się w tym zakresie, który bywa widoczny np. w przypadku nauk ścisłych. Jest to o tyle istotne, że dzięki temu powszechny proces kształcenia kompetencji przedsiębiorczych może być bardziej skuteczny.

Według B. Weisbroda z uwagi na zwiększenie średniej długości życia dzięki rozwojowi medycyny, inwestowanie w edukację stało się bardziej opłacalne²⁹⁸. W efekcie wzrasta zainteresowanie inwestowaniem w edukację coraz starszych osób. Z tego też względu ważnym elementem kształcenia ustawicznego może stać się edukacja w zakresie przedsiębiorczości mająca na celu wsparcie osób prowadzących lub chcących prowadzić własne przedsięwzięcie. Chęć i motywacja tych osób do rozwijania

²⁹⁷ I. Stalończyk, *Kapitał...*, op. cit., s. 34, [za:] M. Żemigala, *Jakość w systemie zarządzania przedsiębiorstwem*, Placet, Warszawa 2008, s. 155.

²⁹⁸ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 24.

kompetencji byłaby przejawem postawy przedsiębiorczej, dlatego proces kształcenia powinien być nastawiony głównie na wzmocnienie ich motywacji oraz przekazywanie potrzebnej im wiedzy i umiejętności. Osoby dorosłe wolą uczyć się tego, co uznają za potrzebne, co pomoże im radzić sobie z wymaganiami stawianymi przez życie. W andragogice istotne jest to, że osoby uczące się przywiązują większą uwagę do tego, czego doświadczają, niż do tego, czego są nauczane za pomocą przekazu informacji i wykładu²⁹⁹. Wobec tego formą rozwijania kompetencji przedsiębiorczych osób dorosłych może być stworzenie warunków do uczenia się od siebie nawzajem poprzez wymianę doświadczeń, wiadomości i umiejętności. Bardzo dobrze służyć temu mogą inkubatory przedsiębiorczości i centra coworkingowe, w który nie prowadzi się formalnych zajęć, a mimo to rozwija się przedsiębiorczość.

Analizując motyw inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości warto przedstawić stanowisko Komisji Europejskiej. W jej strukturach opracowany został *Plan działań na rzecz przedsiębiorczości do 2020 r. – Pobudzenie ducha przedsiębiorczości w Europie*. Za punkt wyjścia przyjęte zostało założenie, że to państwa członkowskie i instytucje UE są wspólnie odpowiedzialne za naprawienie błędów przeszłości i skierowanie UE na ścieżkę bardziej zrównoważonego rozwoju w przyszłości. Wspólne wyzwanie brzmi „Więcej przedsiębiorców w Europie”, gdyż przedsiębiorca jest potężnym czynnikiem wpływającym na wzrost gospodarczy: przyczynia się do powstawania nowych przedsiębiorstw i miejsc pracy, otwiera nowe rynki oraz wspomaga rozwój nowych umiejętności i zdolności. Przedsiębiorczość sprawia, że gospodarka jest bardziej konkurencyjna i innowacyjna, a także kluczowa dla realizacji celów szeregu europejskich polityk sektorowych. Komercjalizacja nowych pomysłów prowadzi do zwiększenia wydajności i dobrobytu. Bez tworzenia miejsc pracy w nowych przedsiębiorstwach średni wzrost zatrudnienia netto byłby ujemny. Nowe przedsiębiorstwa, zwłaszcza MŚP, stanowią najważniejsze źródło nowych miejsc pracy: w Europie powstają w nich rocznie ponad 4 miliony nowych miejsc pracy. Jednak mechanizm tej naprawy gospodarczej zaczyna się: od 2004 r. w 23 spośród 27 państw członkowskich UE zmalał odsetek osób, które wolą samozatrudnienie od etatu. Tylko 37 % Europejczyków na pierwszym miejscu wybrałoby samozatrudnienie, natomiast w Stanach Zjednoczonych i w Chinach jest znacznie wyższy: wynosi odpowiednio 51 % i 56 %. Ponadto nowo powstałe przedsiębiorstwa rozwijają się w UE

²⁹⁹ A. Kozak, M. Łaguna, *Metody prowadzenia szkoleń*, GWP, Gdańsk 2009, s. 10-11.

wolniej niż w Stanach Zjednoczonych lub krajach o gospodarkach wschodzących, a także mniejsza ich liczba zalicza się do grona największych firm świata³⁰⁰.

Komisja Europejska zauważa, że edukacja nie zapewnia odpowiednich podstaw dla kariery w przedsiębiorczości. Jednocześnie twierdzi, że inwestowanie w kształcenie w zakresie przedsiębiorczości jest jedną z najbardziej opłacalnych inwestycji, jakie Europa może poczynić. Niezależnie od tego, czy młodzież założy firmy lub przedsiębiorstwa społeczne, młodzi ludzie korzystający z nauki przedsiębiorczości rozwijają swoją wiedzę biznesową oraz kluczowe umiejętności i postawy, w tym kreatywność, inicjatywę, wytrwałość, pracę zespołową, rozumienie ryzyka oraz poczucie odpowiedzialności. Zwrócono uwagę na to, że praktyczne doświadczenia w dziedzinie przedsiębiorczości można uzyskać również poza systemem edukacji. Młodzież należy zachęcać do rozwijania umiejętności w zakresie przedsiębiorczości poprzez uczenie się nieformalne i pozaformalne, np. wolontariat. Partnerstwa z przedsiębiorstwami mogą zapewnić powiązanie programów kształcenia i szkolenia z rzeczywistością. Zalecane jest też, aby uczelnie wyższe włączyły się w działania na rzecz przedsiębiorczości i innowacyjności głównie w odniesieniu do branży zaawansowanych technologii. Ponadto wskazane jest, aby państwa członkowskie stymulowały szkolenia w zakresie przedsiębiorczości w systemie edukacji młodzieży i dorosłych przy wykorzystaniu zasobów z funduszy strukturalnych. Komisja Europejska wyraźnie zaznacza, że obecną sytuację można zmienić wyłącznie dzięki śmiałości i skoordynowanemu działaniu wszystkich administracji na szczeblu europejskim, krajowym i regionalnym³⁰¹.

Oczywiste jest, że nikt tak do końca nie ma pewności, jakie korzyści przyniesie inwestycja w edukację. Większość działań podejmowanych jest na podstawie rozumowania intuicyjnego. Zawsze będzie wiązać się to z podjęciem ryzyka. Niemniej to właśnie śmiałe inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości mogą przynieść niebywałe efekty.

Reasumując, inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości składają się z wielu działań, które mogą przynosić korzyści trudne do skomercjalizowania. Przykłada się to na niską skłonność prywatnych podmiotów do podejmowania tego typu

³⁰⁰ *Plan działania na rzecz przedsiębiorczości do 2020 r., Pobudzanie ducha przedsiębiorczości w Europie*, Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-społecznego i Komitetu Regionów, Komisja Europejska, Bruksela COM(2012) 795 wersja ostateczna, s. 3.

³⁰¹ Tamże, s. 4-7.

inwestycji. Kształcenia kompetencji przedsiębiorczych jest jednak bardzo ważne z perspektywy rozwoju innowacyjnego społeczeństwa i gospodarki. Dlatego w celu zapewnienia wszystkim możliwości rozwijania kompetencji przedsiębiorczych od najmłodszych lat oraz z uwagi na społeczne efekty kształcenia zasadne jest finansowanie tych inwestycji ze środków publicznych. Wobec tego pozytywnie należy zweryfikować drugą hipotezę szczegółową, która brzmi: *„Inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinny należeć do zadań publicznych, gdyż przynoszą rozproszone i odległe korzyści mało atrakcyjne dla prywatnych inwestorów”*.

ROZDZIAŁ IV

EKONOMIKA INWESTOWANIA W EDUKACJĘ NA RZECZ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI

4.1. Metody oceny inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Zjawiska i prawidłowości ekonomiczne dotyczące inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości są nową kategorią zainteresowań naukowych, niewyjaśnianą dotąd w literaturze przedmiotu. Opracowanie koncepcji ekonomiki inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości jest potrzebne do podejmowanie w przyszłości szczegółowych badań i wyjaśnień. W wymiarze praktycznym ma to służyć bardziej świadomemu podejmowaniu decyzji inwestycyjnych.

J.B. Say był prawdopodobnie pierwszym ekonomistą, który policzył dochód osób wykształconych, aby zobrazować korzyści wynikające z podejmowania wydatków na kształcenie³⁰². Prowadząc swoje badania doszedł on jednak do wniosku, że nie można obliczyć wielkości samego kapitału ludzkiego, gdyż zbyt wiele elementów ma wymiar jakościowy, a przez to niepoliczalny³⁰³. W tamtych czasach także D. Ricardo zwracał uwagę na to, że trudno jest znaleźć dokładną miarę zarówno dla wkładu pracy pracownika, jak i dla jego uzdolnień³⁰⁴. Podejmowane próby badawcze świadczą, że od dawna na gruncie nauk ekonomicznych dostrzegane były korzyści wynikające z posiadanych przez ludzi umiejętności, przy czym zawsze trudno było je ująć w kategoriach mierzalnych.

T.W. Schultz, który jako jeden z pierwszych ekonomistów prowadził bardziej zaawansowane próby dokonania oceny inwestycji w edukację, uważał, że przyjęta praktyka szacowania wielkości nowo powstałego kapitału fizycznego z uwzględnieniem wydatków na produkcję dóbr kapitałowych, powinna także wystarczyć w przypadku

³⁰² I. Stalończyk, *Kapitał...*, op. cit., s. 30.

³⁰³ W. Jarecki, *Prekursorzy...*, op. cit., s. 22.

³⁰⁴ D. Ricardo, *Zasady...*, op. cit., s. 18.

tworzenia kapitału ludzkiego. Dostrzegał jednak problem w odróżnieniu wydatków produkcyjnych od wydatków konsumpcyjnych. Trudności te zauważał zarówno na poziomie teoretycznym, jak i praktycznym³⁰⁵.

Obecnie po ponad pół wieku od rozpoczęcia badań przez T.W. Schultza kwestie oceniania kapitału ludzkiego są nadal bardzo dyskusyjne. Kolejni ekonomiści poszukując rozwiązań opracowywali własne metody, odbiegając tym samym do wypracowania powszechnie stosowanych zasad. Niewątpliwie wiąże się to z tym, że niematerialny wymiar kapitału ludzkiego przekłada się na trudności w zdefiniowaniu, wyodrębnieniu, jak też szacowaniu jego wartości. Zwraca na to uwagę G. Kozuń-Cieślak, według której jest to przyczyną trudności w utworzeniu uniwersalnego zestawu miar odzwierciedlających potencjał kapitału ludzkiego. Autorka powołuje się przy tym na stwierdzenie, iż kapitał ludzi jest kategorią niejednorodną, przez co obszar definiowania jest wielowymiarowy, a znaczna część jego komponentów tj.: umiejętności ogólne i specjalistyczne, nagromadzona wiedza jako rezultat kształcenia formalnego i na stanowisku pracy, cechy psychologiczne i fizyczne (zdrowie i witalność), jest trudna do mierzenia³⁰⁶.

T.W. Schultz w swojej pracy *Ekonomika kapitału ludzkiego* zwrócił uwagę także na alternatywną metodę szacowania inwestycji w ludzi, nie za pomocą kosztów, lecz poprzez wyniki. Zdaniem ekonomisty każda zdolność uzyskana przez inwestycje w ludzi staje się wewnętrzną częścią czynnika ludzkiego i nie można jej sprzedać, niemniej jest w kontekście z rynkiem wpływając na wysokość zarobków możliwych do osiągnięcia przez ten czynnik ludzki³⁰⁷. Ten sposób oceny inwestycji w edukację poprzez szacowanie osiągniętych efektów na rynku odnosi się do wartości użytkowej kapitału ludzkiego. Warto przy tym dodać, że według przedstawicieli szkoły austriackiej cechy wrodzone i nabyte przez człowieka mają znaczenie na rynku, lecz wynika to ze zbiegu okoliczności zależnych od tego, czy w danej sytuacji rynkowej ten rodzaj pracy, którą potrafi wykonać jednostka, jest hojnie wynagradzany³⁰⁸. Wobec tego dyskusyjną kwestią pozostaje określenie przedziału czasowego, który będzie uwzględniany przy analizowaniu zapotrzebowania i ocenianiu użyteczności

³⁰⁵ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 102.

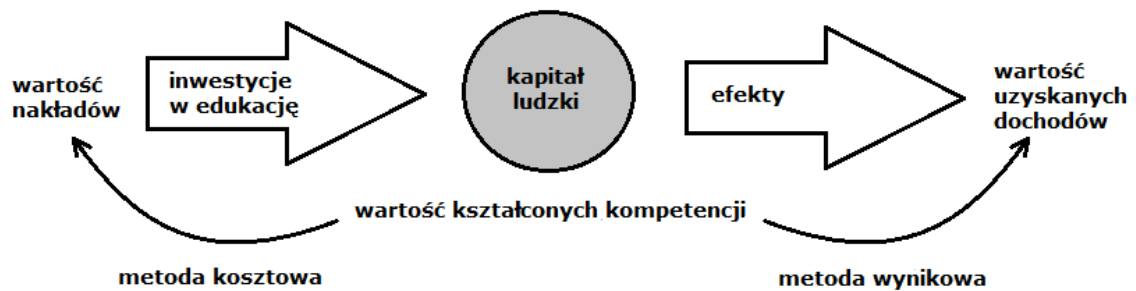
³⁰⁶ G. Kozuń-Cieślak, *Efektywność inwestycji publicznych w kapitał ludzki*, *Ekonomista* 3/2013, s. 321, [za:] Ł. Jabłoński, *Kapitał ludzki a konwergencja gospodarcza*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012, s. 108.

³⁰⁷ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 102.

³⁰⁸ P. Drobny, *Kapitał ludzki – ujęcie teorii neoklasycznej i szkoły austriackiej*, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, nr 819, Kraków 2010, s. 37.

kompetencji rozwijanych w procesie inwestowania w edukację. Znaczenie kompetencji może zmieniać się również w zależności od analizowanego rynku, a to także utrudnia jednoznaczną ocenę inwestycji w edukację.

Rysunek 10. Metody identyfikowania wartości kapitału ludzkiego

Źródło: opracowanie własne.

Na rysunku 10. zobrazowane są dwie podstawowe metody identyfikowania wartości kapitału ludzkiego. W metodzie kosztowej (retrospektywnej) obiektem zainteresowania jest ustalenie „kosztu wytworzenia” kapitału ludzkiego. Metoda wynikowa (prospektywna) opiera szacunek zasobu kapitału ludzkiego o zdyskontowany strumień przyszłych przychodów pracowników danej gospodarki³⁰⁹. Trzeba zauważyć, że w przypadku określania wartości poprzez poniesione nakłady kapitał ludzki może wydawać się cenny, lecz na rynku może być bezużyteczny i nie stanowić wartości. W innym przypadku kompetencje ludzkie mogą być ukrytym potencjałem nabierającym wartości dopiero wraz z pojawieniem się nowych potrzeb na rynku, które najczęściej ujawniają się w wyniku rozwoju społeczno-gospodarczego. Wartość kapitału ludzkiego będzie zależeć też od relacji liczby osób posiadających dane kompetencje w stosunku do zgłaszanego na nie zapotrzebowania. Wobec tego należy mieć świadomość, że skala opłacalności inwestycji w edukację konkretnych kompetencji zmienia się w zależności od koniunktury występującej na danym rynku.

Jedną z pierwszych metod oceny inwestycji w edukację było badanie korzyści z wydłużania okresu edukacji. Wiązało się to z zaobserwowanymi przez J. Mincera i analizowanymi także przez T.W. Schultza zależnościami pomiędzy poziomem

³⁰⁹ Z. Czajkowski, *Kapitał ludzki – pojęcie i miary*, Instytut Gospodarki światowej, nr 312, Warszawa 2012, s. 5-6.

wykształcenia (latami edukacji) a wynagrodzeniami. Okres kształcenia formalnego traktowano jako wygodne, operacyjne przybliżenie poziomu kompetencji. Było to dogodne także z tego względu, że ułatwiało policzenie rozmaitych składników kosztów ponoszonych przez jednostkę w procesie kształcenia – nie tylko bezpośrednich, ale także alternatywnych, związanych z zarobkami utraconymi na skutek niewykonywania pracy zarobkowej w okresie kształcenia. Korzyści wyceniane były na podstawie terażniejszej wartości przyszłych dochodów. To samo dotyczyło obliczania społecznych kosztów i korzyści³¹⁰.

Przy analizie zależność między poziomem wykształcenia (latami edukacji) a wynagrodzeniem, nie była uwzględniana efektywność procesu kształcenia. Nie były też uwzględniane kwestie jakości i zróżnicowania kapitału ludzkiego, na które zaczął zwracać uwagę R. Lukas. Przyjmował on, że kapitałem ludzkim jest zdolność jednostki użyteczna w produkcji danego dobra. Dlatego w swoich modelach brał pod uwagę tylko wyspecjalizowany kapitał ludzki. Zdaniem R. Lukasa wysoka produktywność pracowników wyspecjalizowanych w produkcji i -tego dobra $h_i(t)$ nie przekłada się na ich zdolności do produkcji dobra j -tego $h_j(t)$ ³¹¹. Można przez to rozumieć, że nie każde obszary edukacji przyczyniają się do wykształcenia kompetencji o takiej samej wartości użytkowej. Efekty edukacji mogą być nawet bezużyteczne w przypadku, gdyby rynek nie zgłaszał zapotrzebowania na danego rodzaju kompetencje. Wobec tego chcąc inwestować efektywnie w edukację należy zwracać uwagę na wybór właściwych obszarów kształcenia, zamiast przyjmować proste założenie, że ogólny wzrost poziomu inwestycji w edukację mierzony ilościowo (np. liczba lat nauki) przyniesie zadawalające korzyści.

Bardzo krytyczne uwagi, co do metod oceny inwestycji w edukację wyraża J. Górniak. Twierdzi on, że „zainteresowanie kapitałem ludzkim, jako czynnikiem wzrostu, przejawiało się w postaci rozmaitych modeli, w których miernikiem społecznego zasobu kapitału ludzkiego była zwykle proporcja (lub przyrost) osób z określonym poziomem wykształcenia, pełnym średnim lub wyższym, lub średnia liczba lat edukacji. Ten wygodny, chociaż wprowadzany z rozmaitymi zastrzeżeniami, sposób pomiaru kapitału ludzkiego przerodził się w popularnym wydaniu w skrajne uproszczenie: im wyższy przeciętny poziom wykształcenia, tym wyższe długookresowe przeciętne tempo wzrostu, co odczytywano jako receptę na bogactwo społeczne.

³¹⁰ J. Górniak, *Kapitał...*, op. cit., s. 16.

³¹¹ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 29.

Jak wiadomo, korelacje można interpretować także odwrotnie: im wyższy poziom zamożności, tym większe możliwości, a w konsekwencji wyższy poziom wykształcenia. Jednak teoria kapitału ludzkiego przemawiała bardziej za pierwszą opcją. Przekonanie o znaczeniu formalnego poziomu wykształcenia było wzmocnione publikowaniem statystyk dotyczących zatrudnienia i wynagrodzeń. Na ogół im wyższy poziom wykształcenia, tym mniejsza stopa bezrobocia, co jest interpretowane jako mniejsze ryzyko utraty pracy i większa łatwość jej znalezienia, gdy dysponuje się dyplomem. Jest to generalnie zdanie prawdziwe, jeśli nie wnikamy w złożone kwestie nadmiernych kwalifikacji formalnych czy zgodności wykonywanej pracy z aspiracjami wynikającymi z inwestycji w wykształcenie”³¹².

M. Niklewicz-Pijaczyńska i M. Wachowska do najczęściej stosowanych zmiennych ilościowych stanowiących uproszczone przybliżenie dla kapitału ludzkiego zaliczają m.in.³¹³:

- odsetek populacji z umiejętnościami czytania i pisania;
- średnią liczbę lat uczęszczania do szkoły;
- długość trwania roku szkolnego;
- relacje między liczbą nauczycieli i uczniów;
- udział nakładów na edukację w PKB;
- sumę nakładów inwestycyjnych na edukację;
- odsetek populacji w wieku 25-64 z wykształceniem wyższym;
- stosunek płacy pracownika z określonym poziomem wykształcenia do płacy pracownika bez formalnego wykształcenia;
- liczba patentów, udział wydatków na B+R w PKB;
- liczbę badaczy, liczbę publikacji naukowych.

Wybór sposobu utożsamiania kapitału zawartego w jednostkach ludzkich ma swoje odzwierciedlenie w tworzonych metodach oceny inwestycji w edukację. Opracowywane metody opierają się najczęściej na ocenie zrealizowanych inwestycji. W przypadku nowych inwestycji, wymienione powyżej zmienne, można wykorzystać do oszacowania nakładów lub liczby osób mających skorzystać z edukacji. W celu dokonania wyboru nowych inwestycji w obszarze edukacji, których realizacja mogłaby być najbardziej efektywna, warto jednak kierować się oceną użyteczności kształconych

³¹² J. Górniak, *Kapitał...*, op. cit., s. 16.

³¹³ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza...*, op. cit., s.55-56.

kompetencji, co wymaga zidentyfikowania nowych zmiennych jakościowych. Określając wartość kapitału ludzkiego poprzez jego potencjalną użyteczność, oczywiście nie zostanie oszacowana autentyczna korzyść z inwestycji w edukację, ale może to pomóc w wyborze niepewnych inwestycji, których realizacja ma szansę przyczynić się do osiągnięcia ponadprzeciętnych korzyści. Ponosząc nakłady na edukację trzeba przyjąć, że są to inwestycje długoterminowe, których efekty mogą ujawniać się stopniowo w czasie, a co najważniejsze, stanowić różną wartość użytkową w zależności od rynku i poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Należy również mieć świadomość, że osiągnięte korzyści mogą mieć charakter pieniężny i niepieniężny, co dodatkowo komplikuje jednoznaczne szacowanie efektów inwestycji w edukację. Wobec tego zasadne wydaje się odejście od oceniania nowych inwestycji w obszarze edukacji jedynie na podstawie dotychczas wykorzystywanych przybliżonych zmiennych ilościowych charakteryzujących kapitał ludzki.

Porównując stosowane metody oceny inwestycji w edukację, można zauważyć, że sposób szacowania zależy także od dostępności danych. Do weryfikacji problemów badawczych często wykorzystuje się analizę okresu zwrotu z inwestycji lub też szacuje się stopę zwrotu, jaką można osiągnąć z inwestycji w danym okresie. Jak zauważył T.W. Schultz, aby obliczyć stopę zwrotu, należy mieć oszacowania nie tylko przychodów z edukacji, ale też jej kosztów. Ekonomista ten zwracał przy tym uwagę na zarobki utracone przez uczniów, które również stanowią koszty edukacji. Ponadto zalecał uwzględnienie wielu czynników określających koszty edukacji dla różnych regionów i etapów edukacji. Jego niepokój wzbudzały nie tyle szacowania (łączych) kosztów na poziomie krajowym, ile raczej sposób przydzielania tych kosztów krajowych do różnych podgrup. Był też przekonany, że na wszystkich poziomach w obrębie regionów – między obszarami rolniczymi i miejskimi oraz między białą i czarną ludnością – istnieją znaczne różnice jakości edukacji niezwiązane z jej kosztami³¹⁴. Zwracając uwagę na jakościowe aspekty inwestycji w edukację T.W. Schultz uwzględniał fakt, iż efekty edukacji zależą nie tylko od nakładów, lecz również od sposobu i warunków kształcenia. Zatem stosowanie stopy zwrotu z poprzednich inwestycji w edukację do oceny przyszłych inwestycji może mieć niewiele wspólnego z rzeczywistą skalą efektów, jeśli mimo zbliżonych nakładów inwestycyjnych jakość i warunki edukacji będą znacznie się różniły.

³¹⁴ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 143.

Według W. Jareckiego szacowanie okresu i stopy zwrotu nakładów na kształcenie wiąże się również z problemem metodologicznym polegającym na braku możliwości ujęcia bezpośrednio kosztów studiowania i efektów (wynagrodzenia) dla tych samych osób. Teoretycznie jest to możliwe, ale wówczas trzeba byłoby badać koszty studiowania, a następnie badać w kolejnych latach kształtowanie się wynagrodzeń tych osób³¹⁵. Zastosowanie takiej metody wymagałoby najpierw podjęcia niepewnych inwestycji w edukację, aby dopiero z czasem móc je oceniać.

W przypadku oceny inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości trudno analizować jest stopę zwrotu na podstawie danych historycznych, gdyż kształcenie w tym zakresie rozwija się dopiero od przełomu XX i XIX wieku. Działania pilotażowe są często prowadzone metoda prób i błędów, a to dodatkowo może przekładać się na niewłaściwą (mylną) ocenę takich inwestycji z uwagą na ich niższą jakość. Pomimo przedstawionych trudności wymiernego i rzetelnego oceniania inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości, istotną kwestią, którą warto wyjaśnić jest wskazanie zasadności alokowania środków publicznych na ten cel.

Przyjmując, że nakłady na edukację stanowią znaczącą kategorię wydatków publicznych, poprzez porównanie różnych obszarów kształcenia z uwagi na użyteczność rozwijanych kompetencji można ocenić to, czy inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości są bardziej przydatne od innych form alokacji w obrębie tego sektora. W ten sposób ocenilibyśmy, który obszar kształcenia powinien zaliczać się do bardziej priorytetowych inwestycji publicznych. Porównując użyteczność kształconych kompetencji nie można jednak stwierdzić, do jakiej wielkości warto ponosić nakłady, aby efekty przewyższały koszty.

Wyboru najbardziej opłacalnych obszarów kształcenia można dokonać na podstawie analizy potrzeb rynku. Stosunkowo łatwiej przeprowadzić jest takie porównanie, gdy przyjmie się założenie, że koszty edukacji w różnych obszarach są porównywalne. Zdecydowanie trudniej jest natomiast odpowiedzieć na pytanie, czy inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinny zastępować inne inwestycje publiczne (np. infrastrukturalne). Niemniej w tym przypadku również możliwe jest opracowanie rankingu zapotrzebowania, w którym bez określania stopy zwrotu oceniona byłaby użyteczność różnych inwestycji publicznych. Służyć temu może stosowana metoda dokonywania wyboru inwestycji publicznych w oparciu o budżet

³¹⁵ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 144-145.

partycypacyjny lub sondaż deliberatywny. Warto przy tym zaznaczyć, że to właśnie wraz ze wzrostem znaczenia kapitału ludzkiego w nowoczesnej gospodarce, T.W. Schultz zaczął zwracać uwagę na nieadekwatność tradycyjnej koncepcji kapitału, która wystartowała po drodze kapitałowej homogeniczności, drodze dalekiej od wszechogarniającej koncepcji kapitału z właściwą mu heterogenicznością³¹⁶. Zdaniem tego ekonomisty jakkolwiek myślenie w kategoriach stopy zwrotu ma podstawowe znaczenie, to pozostaje podejściem nieefektywnym w planowaniu rozwoju gospodarczego, jeśli przynajmniej nie zidentyfikuje się ważniejszych form kapitału, które są źródłem dochodów i wzrostu gospodarczego³¹⁷.

M. Foltyn-Zarychta postuluje, aby inwestycji publicznych nie oceniać tak samo jak inwestycji komercyjnych na podstawie stopy zwrotu lub innych kryteriów efektywności finansowej, bowiem z perspektywy prywatnego inwestora koszty i korzyści społeczne są mało istotne – tym samym są pomijane w analizie. Poza tym wiele kosztów i efektów społecznych nie podlega wymianie na rynku, dlatego nie można wskazać ich wartości finansowej³¹⁸. Zdaniem G. Jasińskiego, M. Dykiel i B. Ślusarczyk konsekwencją występowania nakładów i efektów wymiernych i niewymiernych lub trudno wymiernych jest konieczność traktowania rachunku efektywności jako czegoś węższego od oceny efektywności. W przypadku efektów niewymiernych istotna jest ocena opisowa realizowana głównie poprzez ocenę jakościową opartą na opinii ekspertów i doświadczeń zagranicznych³¹⁹.

Zgodnie z teorią ekonomii wartość rynkowa nie musi odzwierciedlać wartości użytkowej. Do skwantyfikowania i oszacowania wartości rynkowej wykorzystywana jest jednostka pieniężna, która podlega presji inflacyjnej i działaniom spekulacyjnym, wobec tego miernik ten trzeba dyskontować w czasie. Ocenianie wartości użytkowej może natomiast mierzyć poprzez badanie poziomu zapotrzebowania. Jest to prostsza metoda z uwagi na możliwość zastosowania miary punktowej. Niemniej trudno byłoby w ten sposób wskazać jak bardzo różnią się poszczególne użyteczności. Dlatego metoda

³¹⁶ T.W. Schultz, *Investment...*, op.cit., s. 6.

³¹⁷ T.W. Schultz, *Ekonomia kapitału ludzkiego*, Wolters Kluwer SA, Warszawa 2014, s. 137.

³¹⁸ M. Foltyn-Zarychta, *Kryterium efektywności inwestycji generujących oddziaływania pozarynkowe w świetle teoretycznych możliwości stosowania metod oceny projektów*, [w:] K. Marcinek (red.), *Inwestycje i nieruchomości. Wybrane zagadnienia*, Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2011, s. 84.

³¹⁹ G. Jasiński, M. Dykiel, B. Ślusarczyk, *Ocena efektywności ekonomicznej przedsięwzięć inwestycyjnych*, [w:] P. Lenik (red.), *Efektywność zarządzania zasobami organizacyjnymi*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Pigionia, Krosno 2015, s. 59.

oceny wartości użytkowej kompetencji może być adekwatna do dokonywania wyboru nowych inwestycji w obszarze edukacji (*ocena ex-ante*), które należałoby podejmować pomimo braku doświadczeń w ich powodzeniu. W zmieniających się warunkach rynkowych, to właśnie nowatorskie inwestycje mogą okazać się zdecydowanie bardziej efektywne. Decydując się na realizację śmiałych inwestycji warto jednak kierować się potrzebami rynku, aby nie podejmować takich eksperymentów zupełnie bez rozeznania.

Przy ocenianiu użyteczności inwestycji w edukację trudną kwestią jest właściwe uwzględnienie przedziału czasowego, gdyż niektóre kompetencje mogą być bardziej użyteczne od innych, ale tylko w początkowym okresie, inne zaś dopiero w odległej przyszłości. Przede wszystkim nowe i niepowtarzalne kompetencje mogą wydawać się dla wielu bezużyteczne do póki nie zostaną upowszechnione na rynku. Wobec tego jedną z metod oceny prospektywnej w celu wyboru niestandardowych inwestycji w obszarze edukacji może być analiza potrzeb, opinii i doświadczeń pionierów, na co zwracał uwagę E. M. Rogers w swojej pracy dotyczącej dyfuzji innowacji³²⁰.

Argumentem za tym, aby nie oceniać inwestycji w edukację poprzez mierzenie formalnego poziomu wykształcenia, lecz poprzez analizę użyteczności kształconych kompetencji, wydają się także spostrzeżenia niektórych ekonomistów. Po pierwsze T.W. Schultz dostrzegł, że zasoby ludzkie posiadają nie tylko ilościowe, ale i jakościowe aspekty³²¹. M. Dobija w swoich pracach przyjmuje natomiast, że kapitał jest wartością potencjalną – ważne jest działanie i praca, czyli transfer kapitału do obiektów pracy. Jest to dynamiczna strona kapitału i to praca wyznacza naturalną jednostkę miary kapitału. Przykładowo przedsiębiorca nie płaci zatrudnionemu za posiadanie wyższego wykształcenia, lecz za wykonywaną pracę³²². Z kolei E. Hanushek, który specjalizuje się w zakresie wpływu jakości edukacji na dochody jednostek (w skali mikro) oraz wzrost gospodarczy (w skali makro) wykazuje, że na osiągnięte dochody silniejszy wpływ mają rzeczywiste umiejętności pracownika (mierzone za pomocą testów) niż wpływ formalnego

³²⁰ E. M. Rogers, *Diffusion of Innovations*, The Free Press, New York 1995, s. 62-64.

³²¹ T.W. Schultz, *Investing...*, op. cit., s. 21.

³²² M. Dobija, *Kategoria kapitału i fundamentalne zasady kształtujące rzeczywistość ekonomiczną*, [w:] M. Dobija, (red.), *Teoria rachunkowości. Podstawy nauk ekonomicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2014, s. 30.

wykształcenia³²³. M. Herbst konkluduje spostrzeżenia innych naukowców stwierdzeniem, że lepiej byłoby mierzyć bezpośrednio poziom przydatnych umiejętności pracowników, zamiast tylko odnotowywać fakt ukończenia przez nich określonych szczebli formalnej edukacji³²⁴.

Szacowanie zasobów kapitału ludzkiego w gospodarce na podstawie wskaźnika skolaryzacji lub informacji o przeciętnej liczbie lat nauki wskazuje na dodatnią korelację tych wskaźników z dochodem *per capita* w różnych krajach. Jednak dla wielu ekonomistów implikacje te są mało oczywiste³²⁵. L. Mauro i G. Carmeci zauważają, że różne formy kapitału ludzkiego nie są w stosunku do siebie substytutami. Wiedza akademicka ma inne znaczenie niż praktyczne umiejętności. Dlatego przeciętna długość szkolnej edukacji nie powinna być wykorzystywana jako zmienna przybliżająca ogólny zasób kapitału ludzkiego³²⁶. Lepszym sposobem może być szacowanie wartości kapitału ludzkiego na podstawie zdolności jednostki do wykonywania pracy. Mając na uwadze jakość kształcenia, a nie tylko wskaźniki ilościowe, można efektywniej inwestować w edukację. W wielu przypadkach ponoszenie wydatków na edukację jest argumentowane chęcią podniesienia przeciętnego poziomu wykształcenia społeczeństwa, co może przekładać się na mniejszą skalę realnych korzyści z takich inwestycji, w porównaniu do korzyści, jakie można byłoby osiągnąć ze zróżnicowanych inwestycji ukierunkowanych na cele jakościowe.

Niewątpliwie istotny jest fakt, że wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym wzrasta poziom zapotrzebowania na bardziej unikatowe i specjalistyczne kompetencje. W czasach, gdy zapoczątkowane zostały badania dotyczące opłacalności inwestowania w edukację, ważną kwestią było zmniejszenie poziomu analfabetyzmu i przygotowanie ludzi do wykonywania prostych rutynowych prac. Wobec tego podniesienie wskaźnika skolaryzacji można było dawniej identyfikować ze zwiększeniem wśród społeczeństwa podstawowych kompetencji, dzięki którym pracownicy wykazywali się większą efektywnością przy wykonywaniu przydzielanych im zadań. Obecnie nabycie przez ludzi podstawowych kompetencji jest również niezbędne, jednak ze względu na postęp techniczny i cywilizacyjny ujawnia się zapotrzebowanie na niespotykaną dotąd wiedzę

³²³ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 42, [za:] E. A. Hanushek, L. Woessmann, „The role of school improvement in economic development”, *Program on Education Policy and Governance*, research paper 07-01.

³²⁴ Tamże, s. 41.

³²⁵ M. Herbst, *Kapitał ludzki, dochód i wzrost gospodarczy w badaniach empirycznych*. [w:] M. Herbst (red.), *Kapitał...*, op. cit., s. 98-101.

³²⁶ Tamże, s. 111.

i umiejętności. Jak zauważa M. Herbst „likwidacja analfabetyzmu lub wzrost odsetka osób z wykształceniem średnim w społeczeństwie prawdopodobnie przyczynia się do poprawy przeciętnej produktywności czynników produkcji, co może wpłynąć dodatnio na stopę wzrostu gospodarczego. Jest jednak prawdopodobne, że zdolność do wytwarzania lub importu innowacyjnych technologii pozostanie niewrażliwa na te kategorie wykształcenia”³²⁷. Przemawia to za tym, aby cele inwestycji publicznych w edukację były ukierunkowane nie na poprawę wskaźników statystycznych dotyczących okresu kształcenia przeciętnej osoby, lecz na poprawę jakości kształcenia, czyli rozwijanie kompetencji, na które rynek zgłasza zapotrzebowanie. Wyniki badań opartych na regresjach wzrostu wykorzystujących miary jakości kapitału ludzkiego wskazują, że to właśnie jakość, a nie zasób mierzony długością nauki szkolnej, może mieć bardzo istotny wpływ na tempo wzrostu gospodarczego krajów i różnice w poziomie dochodu³²⁸.

T.W. Schultz zauważył, że pewne nowe formy kapitału są komplementarne wobec innych form kapitału wykorzystywanego w produkcji. Konsekwencją takiej komplementarności jest to, że konkretne nowe formy kapitału rzeczowego przyczyniają się do wzrostu popytu na określone kwalifikacje ludzi (przykładem wskazanym na początku drugiej połowy XX wieku był komputer)³²⁹. Przytoczone spostrzeżenie także przemawia za tym, aby podejmując decyzje o alokacji nakładów na edukację kierować się zmieniającą użytecznością kształconych kompetencji. Nie jest to oczywiście proste, gdyż inwestycje w edukację mają odpowiadać przyszłym, często nieprzewidywalnym potrzebom rynku. Długi proces kształcenia zwiększa niepewność takich decyzji. Należy jednak przyjąć za warunek konieczny to, że nowatorskie inwestycje w edukację opierają się na uniwersalnej zasadzie, zgodnie z którą szanse wypracowania ponadprzeciętnych korzyści muszą wiązać się z podejmowaniem większego ryzyka.

M. Balug w swojej pracy poświęconej metodologii ekonomii stwierdził, że badanie kapitału ludzkiego w oderwaniu od dwóch pozostałych wskaźników triady pojęciowej (kapitał–praca–pieniądz) spowodowało, że koncepcje te ograniczały się do wyjaśnienia najważniejszych mechanizmów rozwoju gospodarczego oraz ekonomiki rodziny³³⁰. W przypadku podejmowania inwestycji publicznych w edukację niewątpliwie istotne jest ocenianie oddziaływania na rozwój gospodarczy, łatwiej

³²⁷ Tamże, s. 120.

³²⁸ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 42-43.

³²⁹ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 346.

³³⁰ M. Balug, *Metodologie ekonomii*, PWN, Warszawa 1995, s. 303.

jednak jest ocenić czy kształcone kompetencje mają szanse być użytecznie wykorzystywane na rynku. Wobec tego przyjmując, że skoro liczne badania przeprowadzone do tej pory dowodzą, iż wzrost kapitału ludzkiego jest skorelowany ze wzrostem gospodarczym, zasadne wydaje się skoncentrowanie uwagi na poprawie jakości kształcenia, aby jak najefektywniej wydatkować środki publiczne przeznaczone na edukację.

Ocenianie nowych inwestycji w edukację na podstawie analizy użyteczności kształconych kompetencji, można określić jako odejście od metod klasycznych w kierunku metod subiektywno-marginalistycznych. Wyjście z istniejących schematów metodologicznych analizy kapitału ludzkiego może pomóc w szybszym podejmowaniu nowych, bardziej adekwatnych do współczesnych potrzeb inwestycji w obszarze edukacji. M. Dobija stwierdził, że „ekonomia i ekonomiści są uwięzieni we wszechogarniającej rozbieżności ze względu na brak precyzyjnego zdefiniowania kluczowych pojęć, w szczególności kapitału i kategorii pokrewnych, których jest wiele. (...) Z kapitałem wiąże się także kategoria pracy, która stanowi dynamiczną wersję kapitału i jej pełne rozumienie oraz umiejętności pomiaru są nieodzowne dla dobrej teorii ekonomii³³¹. Ekonomista ten w swoich rozważaniach wychodzi od spostrzeżeń A. Smitha, który pisał, że „(...) Praca była pierwszą ceną, oryginalnym pieniądzem, którym się płaci za wszystkie rzeczy (...)”³³². Można przez to rozumieć, że wartość kapitału ludzkiego jest adekwatna do wartości pracy wykonywanej przy jej użyciu. Tym samym rzeczywista użyteczność kompetencji stanowi o wartości kapitału ludzkiego.

Na przestrzeni wieków forma pracy uległa bardzo dużym przeobrażeniom, dlatego obecnie wartość kapitału ludzkiego powinna być identyfikowana nie tylko na podstawie ilości przepracowanych godziny i poniesionych nakładów na zdobycie kompetencji, lecz również z uwagi na jakość i efektywność wykonywanych zadań. Zdaniem T.W. Schultza „w społeczeństwach, w których wynagrodzenia, pensje, zarobki osób samozatrudnionych i zyski przedsiębiorców stanowią trzy czwarte lub więcej dochodów osobistych, w ostatnich dziesięcioleciach zaszły ważne zmiany instytucjonalne korzystne dla praw własności do kapitału ludzkiego³³³”. Współczesne

³³¹ M. Dobija, *Rachunkowość pracy jako podstawa organizacji gospodarki*, [w:] M. Dobija, red., *Teoria...*, op. cit., s. 274.

³³² Tamże, s. 274, [za:] A. Smith, *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, London 1776, księga I, rozdział V.

³³³ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 247.

warunki gospodarcze sprawiają, że za posługiwanie się odpowiednimi kompetencjami można otrzymywać hojne wynagrodzenie, choć trudno wskazać, w jakim czasie są one wykorzystywane. Dotyczy to coraz większej liczby osób, które nie pracują w zamian za wynagrodzenie proporcjonalne do liczby przepracowanych godzin. Jako przykład można podać osoby zawierające kontrakty, w których zobowiązują się wykonywać zadania używając swoich kompetencji, lub chociażby osoby zarabiające na własnej działalności gospodarczej, które dzięki wykorzystaniu swoich kompetencji świadczą usługi lub też oferują produkty na potrzeby rynku.

A. Marshall żyjąc na przełomie XIX i XX wieku uznawał teoretyczną użyteczność koncepcji szacowania kapitałowej wartości człowieka, lecz ją odrzucał ze względów pragmatycznych, gdyż nie była wystarczająco związana z praktyką gospodarczą (mechanizmem rynkowym)³³⁴. Uważał, że choć ludzie z abstrakcyjnego i matematycznego punktu widzenia niezaprzeczalnie są kapitałem, to jednak traktowanie ich jako kapitału w praktycznych analizach nie było zgodne z realiami rynku³³⁵. T.W. Schultz zaznaczał, że w naszym systemie instytucjonalnym kapitału ludzkiego nie można sprzedać ani kupić lub traktować jako majątku³³⁶. Nowe uwarunkowania gospodarcze i instytucjonalne zmieniają jednak relacje między triadą pojęciową (kapitał–praca–pieniądz) do tego stopnia, że zaczynają funkcjonować niespotykane dotąd mechanizmy wynagradzania ludzi za ich unikatowe kompetencje. Niekonwencjonalne formy zarabiania niewątpliwie powinny być brane pod uwagę przy ocenianiu inwestycji w edukację, gdyż bez tego wiele niestandardowych kompetencji będzie niedowartościowanych w stosunku do podstawowych kompetencji, których oczekuje się od pracowników zatrudnianych w tradycyjny sposób. Analizując użyteczność różnych kompetencji należy wobec tego uwzględniać potrzeby nie tylko pracodawców, lecz także osób prowadzących własne działalności gospodarcze, wykonujących wolne zawody, pracowników oraz osób niezatrudnionych formalnie, a aktywnych i legalnie zarabiających na rynku (np. udziałowców).

Ocena użyteczności kompetencji lub zestawu określonych kompetencji, które w połączeniu stanowią wartość powinna opierać się na analizie subiektywnych potrzeb podmiotów działających na rynku. Klasyczny sposób oceniania wartości kapitału ludzkiego w oparciu o kryteria kwalifikacyjne nie wyjaśniają jednostkowych zachowań

³³⁴ S.R. Domański, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, PWN, Warszawa 1993, s. 32, 40.

³³⁵ T.W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 95.

³³⁶ Tamże, s. 113.

pracowników, bowiem skupiają się na posiadanych przez pracownika dyplomach, poziomie wykształcenia, ukończonych kursach, szkoleniach i wynikających z nich uprawnieniach. Kompetencje pozwalają natomiast na dokładniejsze i bardziej trafne wyjaśnianie powodów osiągnięcia przez poszczególnych osoby ponadprzeciętnych wyników. Na osiągnięte wyniki wpływ mają nie tylko potwierdzone formalnie kwalifikacje, ale też inne czynniki, chociażby takie jak określone postawy³³⁷. Zdaniem M. Juchnowicz, Ł Sienkiewicza kryteria kompetencji okazały się zdecydowanie lepszą miarą jakościową kapitału ludzkiego niż kryteria kwalifikacji. Modele kompetencyjne, które są zbiorami wszystkich kompetencji wymaganych od pracownika, określają przede wszystkim jakie umiejętności, wiedza i charakterystyki są potrzebne oraz jakie zachowania mają najważniejszy wpływ na wyniki i sukces w danej pracy³³⁸.

Ocenianie inwestycji w edukację w oparciu o analizę kryteriów kompetencji może pomóc lepiej dostosować system kształcenia do współczesnych potrzeb rynku. Przyjęty powszechnie model kształcenia oparty o kryteria kwalifikacyjne traci na znaczeniu wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym. Podejmowanie decyzji dotyczących wyboru obszarów i form kształcenia na podstawie dotychczasowej efektywności takich inwestycji nie prowadzi do wdrażania nowatorskich i bardziej efektywnych rozwiązań w obszarze edukacji.

M. Herbst zaznacza, że gospodarcze korzyści z edukacji ujawniają się w dłuższym okresie i dlatego nawet brak jednoznacznej, statystycznej relacji między wysiłkiem edukacyjnym a stopą wzrostu regionu nie powinien być argumentem przeciwko inwestowaniu w wiedzę³³⁹. Zasadne wydaje się, aby finansowane ze środków publicznych nowatorskie działania w obszarze edukacji były traktowane jako inwestycje niepewne, które powinny być podejmowane na podstawie analizy zapotrzebowania rynku na dane kompetencje, a nie w oparciu o próbę oceny ich efektywności. Warto przy tym zaznaczyć, że pojęcie kompetencji bywa często zbyt abstrakcyjne³⁴⁰. Z tego względu analizując zapotrzebowanie na poszczególne kompetencje, w tym także te związane z przedsiębiorczością, należy mieć na uwadze, że ograniczony zasób słów może uniemożliwiać precyzyjne ich określenie, co w efekcie może prowadzić do błędnych wniosków i podejmowania jedynie pozornie właściwych (niewłaściwych) inwestycji w obszarze edukacji.

³³⁷ M. Juchnowicz, Ł Sienkiewicz, *Jak...*, op. cit., s. 122.

³³⁸ Tamże, s. 122-123.

³³⁹ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 202.

³⁴⁰ M. Juchnowicz, Ł Sienkiewicz, *Jak...*, op. cit., s. 123.

Metody oceny inwestycji w edukację oparte na analizy kosztów i korzyści skwantyfikowanych w jednostce pieniężnej pierwotnie były wykorzystywane do potwierdzenia zasadności ponoszenia nakładów na edukację. Następnie wyniki te zaczęto traktować jako kryteria, którymi kierowano się przy wyborze nowych inwestycji w obszarze edukacji. Trzeba jednak pamiętać, że relacja ponoszonych nakładów na edukację do uzyskiwanych korzyści nie jest stałym współczynnikiem. Efekty inwestycji w edukację w dużej mierze zależą od koniunktury. Dalszy rozwój społeczno-gospodarczy będzie przekładał się na kolejne zmiany w zapotrzebowaniu na kompetencje, tym samym inwestycje w edukację, które są długotrwałym procesem, zawsze będą niepewnym działaniem. Dokonywanie wyborów obszarów kształcenia na podstawie oceny użyteczności kompetencji także nie gwarantuje, że podejmowane inwestycje będą po latach postrzegane jako te najważniejsze. Kryterium oparte na ocenie użyteczności daje jednak możliwość dostrzeżenia potencjału w nowych inwestycjach w obszarze edukacji, które nie były podejmowane, ze względu na brak oceny ich efektywności finansowej. W tabeli 7. zestawione zostały mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia, jakie mogą wynikać z kierowania się omawianymi metodami oceny przy podejmowaniu nowych inwestycji w edukację.

Tabela 7. Analiza SWOT metod oceny inwestycji w edukację

Metody oceny inwestycji w edukację oparte na analizie kosztów i korzyści skwantyfikowanych w jednostce pieniężnej			
Mocne strony	Wykorzystanie ilościowych danych statystycznych; Wyniki w jednostce pieniężnej;	Słabe strony	Pracochłonność zliczenie kosztów i korzyści; Pomijanie wpływu nieformalnej edukacji na rozwój kapitału ludzkiego;
Szanse	Zaplanowanie okresu zwrotu lub stopy zwrotu z inwestycji; Określenia optymalnego poziomu nakładów na inwestycje w edukację;	Zagrożenia	Powielenia inwestycji, które były opłacalne w innych realiach społeczno-gospodarczych; Podejmowanie inwestycji nastawionych na wskaźniki ilościowe a nie jakościowe;

Metody oceny inwestycji w edukację oparte na analizie użyteczności kształconych kompetencji			
Mocne strony	Docenienie form kapitału i korzyści, które trudno wyrazić w jednostce pieniężnej;	Słabe strony	Konieczność wstępnego przyjęcia poziomu nakładów na inwestycje w edukację;
Szanse	Dostosowanie jakości kształcenia do potrzeb rynku; Rozwijanie w społeczeństwie nowych i różnorodnych kompetencji; Postęp w edukacji;	Zagrożenia	Nieprecyzyjne zdefiniowanie kompetencji; Kształcenie kompetencji na zbyt dużą skalę;

Zródło: opracowanie własne.

Dokonując wyboru inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości na podstawie oceny użyteczności kształconych kompetencji, ważną kwestią pozostaje rozpoznanie kosztów i korzyści inwestowania na poziomie jednostki (rodziny), podmiotów gospodarczych oraz państwa (gospodarki i społeczeństwa). Dzięki temu łatwiej będzie można określić poziom, na jakim podmioty prywatne są w stanie samodzielnie inwestować. Ze względu na ograniczone środki budżetowe powinno to pomóc przede wszystkim w wyodrębnieniu obszarów, w których najbardziej racjonalne byłyby inwestycje publiczne.

Reasumując, ocenianie inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości na podstawie autentycznie osiągniętych korzyści jest ograniczone ze względu na krótką historię działań podejmowanych w tym obszarze. Z tego też względu kształcenie kompetencji przedsiębiorczych kojarzy się z większą niepewnością powodzenia w porównaniu do sprawdzonych obszarów kształcenia. Śmiałe inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości mogą jednak przynosić znacznie większe korzyści, jeśli będą lepiej odpowiadać potrzebom społeczno-gospodarczym. Wobec tego istnieją przesłanki, aby część środków publicznych wydatkowanych na edukację przeznaczać na finansowanie nowych inwestycji w obszarze edukacji, które byłyby wybierane na podstawie oceny użyteczności kształconych kompetencji.

4.2. Kategorie kosztów inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Zgodnie z teorią i praktyką inwestycje w edukację wiążą się z poniesieniem nakładów i rezygnacją z innych korzyści, co można określić mianem kosztów inwestowania. A. Smitch, J.S. Mill, J.B. Say, A. Marshall, i J.H. von Thuenen traktowali koszty kształcenia jako wydatek o charakterze inwestycyjnym, który powinien przynosić zyski³⁴¹. Zidentyfikowanie tych kosztów jest pomocne w ocenianiu planowanych i zrealizowanych inwestycji.

Dokonując próby oszacowania najczęściej zwraca się uwagę na koszty bezpośrednie i pośrednie oraz koszty alternatywne, czyli utracone korzyści i możliwości. Najłatwiej dostrzegalne są koszty bezpośrednie mające z reguły wymiar finansowy lub rzeczowy, wobec tego w ich przypadku można określić wymierną wartość wyrażoną w jednostce pieniężnej. Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) zalicza do kosztów bezpośrednich kształcenia wydatki na zakup podręczników i materiałów biurowych, wydatki na korepetycje oraz czesne³⁴². Zdecydowanie trudniej jest zidentyfikować wszystkie koszty pośrednie, które nie muszą być ponoszone w celu finansowania samego procesu kształcenia. Dyskusyjną kwestią jest też określenie kosztów alternatywnych, gdyż za ich wartość przyjmuje się najlepszą z utraconych możliwości, która jednak zależy od subiektywnego sposobu dostrzegania okazji i oceniania utraconych korzyści. Osoby mniej świadome mogą nie kalkulować z jak wielu możliwości rezygnują inwestując w edukację, wobec tego w ich ocenie koszty alternatywne mogą być znacznie niższe.

Koszty inwestowania w edukację ujmowane są w różnych kategoriach w zależności od wyboru podmiotu zaangażowanego w proces kształcenia. Z punktu widzenia osób, które korzystają z gotowej oferty kształcenia, kosztem bezpośrednim jest przede wszystkim poniesienie opłaty za edukację (np. finansowanie czesnego), czy też finansowanie materiałów umożliwiających samodzielne kształcenie. Prywatne inwestycje w edukację przeważnie polegają na finansowaniu gotowych form kształcenia, dlatego w tym przypadku łatwo jest zidentyfikować bezpośrednie koszty inwestycji.

³⁴¹ W. Jarecki, *Prekursorzy...*, op. cit., s. 25.

³⁴² *Education at a Glance 2009*, OECD 2009, s. 197.

Z perspektywy podmiotów odpowiedzialnych za przygotowanie całego procesu kształcenia do podstawowych nakładów można zaliczyć m.in.:

- koszty stworzenia i utrzymania infrastruktury potrzebnej do kształcenia;
- koszty narzędzi i materiałów dydaktycznych;
- koszty wynagrodzeń dla osób odpowiedzialnych za obsługę i realizację procesu kształcenia;
- koszty opracowania, testowania i udoskonalania programów kształcenia;
- koszty wykształcenia i doskonalenia osób odpowiedzialnych za realizację procesu kształcenia.

Poza wymienionym kosztami kształcenia, często ponoszone są jeszcze dodatkowe nakłady w celu osiągnięcia lepszych efektów – mogą to być różnego rodzaju formy wsparcia umożliwiające korzystanie z edukacji (transport, zakwaterowanie, odpowiedni sprzęt) lub zachęty motywujące do nauki (stypendia, nagrody, ulgi). Do kosztów inwestycji w edukację należy też zaliczyć nakłady ponoszone na zapewnienie odpowiedniego poziomu kształcenia, w tym: koszty rekrutacja i doboru kandydatów, koszty ewaluacji prowadzonych działań, czy też koszty promocji edukacji.

W odniesieniu do inwestycji w edukację bardzo istotne są koszty alternatywne. W. Jarecki zwraca uwagę, że w literaturze przedmiotu dotyczącej inwestycji w edukację, zwłaszcza na poziomie studiów wyższych, koszty alternatywne są uważane za najważniejszy koszt związany z podnoszeniem poziomu wykształcenia³⁴³. Koszty alternatywne ujmowane w kategoriach ilościowych określają wartość utraconych korzyści. W przypadku inwestowania w edukację do kosztów tych najczęściej zalicza się utracone zyski, jakie można byłoby osiągnąć z nakładów przeznaczanych na finansowanie kształcenia oraz korzyści, które można byłoby osiągnąć w czasie przeznaczonym na kształcenie. Wielu ekonomistów zwraca uwagę na uzyskiwanie mniejszych wynagrodzeń, lub nie uzyskiwanie ich zupełnie w okresie kształcenia. W ten sposób dostrzegają oni poza wydatkami bezpośrednimi na edukację – istnienie kosztu alternatywnego kształcenia, który ma postać utraconych wynagrodzeń w okresie nauki³⁴⁴. W oparciu o takie spostrzeżenie J. Mincer opracował model inwestowania w edukację, w którym jednostka, decydująca się na zdobycie dodatkowego wykształcenia, ponosi koszty związane z utraconymi zarobkami, ponieważ wchodzi na

³⁴³ W. Jarecki, *Szacowanie ...*, op. cit., s. 53.

³⁴⁴ Tamże, s. 9.

rynek pracy później niż osoba o niższym wykształceniu³⁴⁵. Rzadko dostrzegalnym, ale istotnym kosztem alternatywnym jest także rezygnacja z kształcenie innych kompetencji, które mogłyby w przyszłości przynosić większe korzyści, stanowiąc cenniejszy zasób kapitału ludzkiego. Zaznaczyć należy, że wartość utraconych możliwości zależy jednak od sytuacji społeczno-gospodarczej, w tym koniunktury na rynku pracy. Dlatego osiągnięcie korzyści z tytułu wyboru alternatywnych rozwiązań jest często równie niepewne jak uzyskanie korzyści z podejmowanych inwestycji w edukację.

Przedstawione kategorie kosztów inwestowania w edukację z reguły rozpatruje się oddzielnie w odniesieniu do inwestycji prywatnych i inwestycji publicznych. O wiele bardziej złożone koszty ponoszone są, gdy przygotowany jest cały proces kształcenia, a dotyczy to przede wszystkim inwestycji publicznych. Wiele kosztów alternatywnych bywa zauważalnych tylko w skali makroekonomicznej, podczas gdy w skali mikroekonomicznej wydają się one nieistotne. W. Jarecki do takich publicznych kosztów kształcenia zalicza utracone różnego rodzaju podatki, które płaciłyby osoby gdyby nie podejmowały nauki, oraz straty wynikające z niewykonywania pracy przez osoby uczące się, co wpływa na niższą wysokość PKB. Autor zaznacza jednak, że są to wielkości w zasadzie niemożliwe do oszacowania³⁴⁶. Niemniej już sama świadomość istnienia takich kosztów powinna prowadzić do wniosku, aby nie podejmować zbyt lekkomyślnie inwestycji publicznych w edukację.

Zarówno w przypadku inwestycji indywidualnych, komercyjnych czy publicznych stosunkowo łatwo jest określić łączną wartość bezpośrednich kosztów ponoszonych na edukację w formie tradycyjnych zajęć w systemie oświaty, studiów, kursów czy szkoleń. Jednak w przypadku inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości utożsamianie kosztów wyłącznie z finansowaniem wydzielonych zajęć z przedsiębiorczości byłoby zbyt połowiczne, bowiem nie powinien to być zupełnie odrębny procesy kształcenia. Pamiętać trzeba, że przedsiębiorczość jest sposobem działania opartym na wykorzystywaniu wielu różnych kompetencji, które należy rozwijane już od najmłodszych lat w trakcie realizacji różnych zajęć oraz poprzez zdobywanie praktycznych doświadczeń.

W skali makroekonomicznej koszty publicznych inwestycji w edukację utożsamiane są głównie z wydatkami budżetowymi na oświatę i szkolnictwo wyższe.

³⁴⁵ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 21.

³⁴⁶ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 53.

Jednak w przypadku kształceniu kompetencji przedsiębiorczych ogromnie ważne jest także zdobywanie doświadczeń, dlatego publiczne inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinny wiązać się również z zupełnie niestandardowymi wydatkami. Do takich publicznych form wspierających zdobywanie doświadczeń przedsiębiorczych można zaliczyć finansowanie edukacji nieformalnej, przeznaczanie środków budżetowych na dotacje i kredyty preferencyjne umożliwiające rozwój własnych przedsiębiorstw, płatne praktyki i staże, jak również dotowanie instytucji sprzyjających inicjowaniu działań przedsiębiorczych, w tym m.in.: inkubatorów przedsiębiorczości, centrów coworkingowych, czy parków naukowo-technologicznych.

W celu oszacowania nakładów finansowych ponoszonych przez państwo na inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości można próbować wyodrębnić wydatki budżetowe ponoszone na oświatę i szkolnictwo wyższe w odniesieniu do tych form kształcenia, które są w głównej mierze ukierunkowane na kształcenie kompetencji przedsiębiorczych. Jednym ze sposobów może być określenie kosztów wynagrodzeń nauczycieli, za ich pracę bezpośrednio związaną z prowadzeniem zajęcia z zakresu edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Pozostałe koszty trudno jest wyodrębnić, bowiem w planach i sprawozdaniach budżetowych nie są ujmowane wydatki z podziałem na obszary kształcenia, poza tym wiele nakładów inwestycyjnych służy kształceniu różnych obszarów nauczania (infrastruktura, wyposażenie, pomoce dydaktyczne). Wydatki te najprościej jest ujmować w kategorii łącznych kosztów finansowania edukacji, co jest najczęściej czynione. Stwarza to trudności w wyodrębnieniu ogółu kosztów ponoszonych na inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie powinno pomijać się nakładów ponoszonych na zapewnienia odpowiednich warunków kształcenia, bowiem to one również wpływają na efektywności nauczania.

Nakłady ponoszone na poprawę jakości kształcenia są ważną kategorią kosztów, choć nie zawsze zwraca się na nie uwagę analizując inwestycje w edukację. Doskonalenie nauczycieli, przygotowanie właściwej bazy dydaktycznej, badanie skuteczności nowych metod kształcenia, to przykłady takich działań realizowanych przez różne podmioty, w tym: uczelnie wyższe, szkoły i ośrodki doskonalenia nauczycieli. Wydatki tej kategorii powinny dotyczyć zwłaszcza nowych obszarów kształcenia, do których bez wątpienia zaliczyć można edukację na rzecz przedsiębiorczości. Efektywne rozwijanie kompetencji przedsiębiorczych powinno być poprzedzone przede wszystkim opracowaniem i przetestowaniem właściwych metod

i form kształcenia oraz przygotowaniem kompetentnych trenerów i nauczycieli. Należy zaznaczyć, że nie jest to proces jednorazowy, jednak w przypadku upowszechnionych obszarów kształcenia wydatki na ten cel nie mają tak fundamentalnego znaczenia. Podkreślić też trzeba, że ta kategoria kosztów ma bardzo inwestycyjny charakter, bowiem służy do wytworzenia narzędzi wykorzystywanych w procesie kształcenia, jeśli potraktuje się edukację jako usługę, a warsztat nauczyciela jako jego narzędzie pracy. W ten sposób inwestuje się początkowo w rozwój kompetencji nauczyciela, a następnie jego uczniów. W wyniku opracowania skutecznych metody i formy kształcenia tworzy się natomiast narzędzie o niematerialnej postaci, które ze względu na swoją ulotność stają się w dyspozycji wszystkich mających okazję je poznać. Tego typu inwestycje tworzą dobra publiczne, ale nie o znaczeniu konsumpcyjnym, lecz inwestycyjnym, dlatego za zasadne należy uznać ich finansowanie ze środków publicznych.

Patrząc na dane statystyczne dotyczące relacji publicznych nakładów na edukację do PKB, które przykładowo w 2012 r. w Stanach Zjednoczonych wynosiły 6,7%, w Wielkiej Brytanii stanowiły 6%, a w Polsce 4,8% PKB, co odpowiada średniej dla krajów OECD³⁴⁷, można stwierdzić, że finansowanie edukacji ze środków publicznych jest powszechnie przyjętą praktyką w rozwiniętych krajach. Jednak nie dotyczy to wszystkich obszarów kształcenia, zwłaszcza tych nowych. Z przykładowych wyliczeń wynika, że w Stanach Zjednoczonych 1/3 wydatków edukacyjnych pochodzi ze źródeł prywatnych, a w Polsce jest to ok. 10%³⁴⁸. Finansowanie edukacji ze środków prywatnych zależy często od kultury, tradycji i sytuacji społeczno-gospodarczej w danym kraju. W Polsce powszechną praktyką jest finansowanie ze środków prywatnych kursów językowych, korepetycji, zajęć sportowych i artystycznych, a w przypadku firm szkoleń zawodowych. Przez wiele lat powszechną zasadą było także finansowanie studiów ze środków prywatnych, lecz uległo to sporej zmianie.

Y. Ben-Porath twierdził, że jednostka inwestuje w kapitał ludzki dokładnie tyle, ile potrzebuje do osiągnięcia jak najwyższego dochodu w ciągu całego swojego życia³⁴⁹. Wiąże się to z założeniem, że człowiek powinien kierować się zasadą racjonalności. Na tej podstawie można przypuszczać, że jednostka bez uwzględnienia dodatkowych korzyści nie będzie kierować własnych środków na wydatki, w których

³⁴⁷ M. Herbst, *Edukacja jako czynnik i wynik rozwoju regionalnego, Doświadczenia Polski z perspektywy międzynarodowej*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012, s. 17-18.

³⁴⁸ Tamże, s. 17-18.

³⁴⁹ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 26.

państwo może ją wyręczyć. Wobec tego koszty inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinny być ponoszone rozsądnie również przez państwo, aby bez uzasadnienia nie wyręczać podmiotów prywatnych. Ponosząc nakłady publiczne na edukację warto kierować się rozważą również ze względu na to, że z perspektywy podmiotów prywatnych korzystanie z publicznego wsparcia nie musi być podejmowane wyłącznie w celach inwestycyjnych, lecz również w celach konsumpcyjnych związanych przykładowo z: podjęciem nauki w celu posiadania przywilejów socjalnych, czy organizowaniem szkoleń wyłącznie w celu uzyskania źródła dochodów.

T.W. Schultz zauważył, że w ramach wydatków na edukację można wyodrębnić trzy następujące kategorie³⁵⁰:

- wydatki konsumpcyjne – nie zwiększają kapitału ludzkiego, stanowią czystą konsumpcję;
- wydatki inwestycyjne – zwiększają zasób kapitału ludzkiego, brak wpływu na konsumpcję;
- wydatki mieszane – mają cechy i konsumpcji i inwestycji.

Koszty ponoszone na edukację w celach inwestycyjnych wiążą się z dążeniem do osiągnięcia efektów w przyszłości, często w postaci długookresowych korzyści. Edukacja podejmowana w celach konsumpcyjnych wiąże się natomiast z chęcią osiągnięcia pewnych przywilejów w postaci ulg, stypendiów, ucieczki od obowiązku podjęcia się pracy, czy nawet korzyści materialnych, którymi kuszą szkoły konkurując o ucznia lub studenta. W przypadku kształcenia kompetencji przedsiębiorczych poprzez edukację nieformalną niektóre kategorie kosztów takie jak wsparcie finansowe na realizację własnego przedsięwzięcia może służyć nie tylko celem edukacyjnym. Niemniej nakłady ponoszone z myślą o inwestowaniu w edukację na rzecz przedsiębiorczości, mimo generowania dodatkowych korzyści, tylko ogółem mogą służyć rozwojowi kompetencji przedsiębiorczych, wobec tego tak powinny być ujmowane. Czym innym jest natomiast chęć wyodrębnienia osób, które korzystają z publicznych form wsparcia dla celów inwestycyjnych i celów konsumpcyjnych. Zidentyfikowanie takiej struktury beneficjentów zobrazowałoby, jaka część środków publicznych służy autentycznie finansowaniu inwestycji w edukację.

Dokonanie pełnego zastawienia kosztów inwestowania w edukację jest praktycznie niemożliwe, dlatego ekonomiści w prowadzonych badaniach ograniczają

³⁵⁰ G. Łukasiewicz. *Kapitał ludzki organizacji. Pomiar i sprawozdawczość*, Warszawa 2009, s. 24, [za:] T.W. Schultz, *Investment in Human Capital*.

się do analizy tylko kilku wybranych lub jednej kategorii kosztów. Przykładowo J. Mincer rozważał sytuację, gdy koszty związane z odroczeniem zarabiania są jedynymi kosztami ponoszonymi przez poszczególne osoby. Następnie na podstawie opracowanego modelu wnioskował, że zawody wymagające dłuższej nauki zapewniają wyższą płacę³⁵¹. Zasadniczym problemem jest także możliwość pozyskania danych dotyczących poszczególnych kosztów, dlatego w badaniach najczęściej uwzględnia się wskaźniki statystyczne, którą są uśrednionymi wielkościami, co w rezultacie ogranicza dokładne oszacowanie kosztów konkretnej inwestycji w edukację.

Reasumując, inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości wymagają poniesienia kosztów związanych nie tylko z finansowaniem samego procesu kształcenia. Fundamentalne znaczenie mają nakłady ponoszone w celu stworzenia narzędzi (opracowanie metod kształcenia, przygotowanie nauczycieli itp.), dzięki którym możliwe jest podejmowanie inwestycji służących bezpośrednio kształceniu kompetencji przedsiębiorczych. W analizie ekonomicznej istotną kategorią są również koszty alternatywne, na które warto jednak patrzeć nie tylko z perspektywy jednostki, ale też całego społeczeństwa i gospodarki. Nieinwestowanie w edukację nowych, bardziej użytecznych na rynku kompetencji skutkuje ponoszeniem kosztów utraconych możliwości. Zatem na zaniechanie inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości należy patrzeć także jako na potencjalnie możliwe koszty alternatywne wynikające z niewykorzystania szans osiągnięcia korzyści, jakie przynosiłoby bardziej przedsiębiorcze społeczeństwo.

³⁵¹ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 20.

4.3. Efekty inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Podstawową cechą inwestycji w edukację jest to, że poniesione nakłady przynoszą efekty rozłożone w czasie. Jeśli odnosimy się do inwestycji w kapitał ludzki danej jednostki, to najczęściej przyjmuje się, że efekty z inwestycji generowane są do końca kariery zawodowej lub przez cały okres jej życia. J.B. Say twierdził, że wartość kapitału ludzkiego można oszacować jedynie poprzez dochody. Jego zdaniem „talent artysty, adwokata, stanowi część ich majątku, ale ponieważ nie może być przedmiotem wymiany, można go oszacować tylko na podstawie dochodu dożywotniego, jaki z tego talentu otrzymują”³⁵². W. Jarecki stwierdza wręcz, że w zasadzie nie można ich ująć i w pełni oszacować³⁵³.

Inwestycje w edukację mogą też polegać na tworzeniu niematerialnych narzędzi edukacyjnych (programów, form i metod kształcenia), które mogą przynosić efekty tak długo, do póki będą użyteczne, nie zaś do czasu materialnego zużycia. To także powoduje, że ocena efektywności inwestycji w edukację staje się kwestią dyskusyjną. Niemniej warto przeanalizować jak wiele korzyści mogą przynosić inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości, aby mieć przynajmniej połowiczną świadomość efektywności takich działań.

Najbardziej dostrzegalnym i najczęściej analizowanym efektem inwestycji w edukację jest osiągnięte przez beneficjentów wyższe wynagrodzenie. Podnoszenie kwalifikacji poprzez kształcenie oraz poprzez nabywanie nowych umiejętności przekłada się na wysokość wynagrodzenia za pracę³⁵⁴. Przyjmuje się, że wzrost wynagrodzenia jest wymiernym odzwierciedleniem podniesienia poziomu kapitału ludzkiego. Czasami jednak wyższe płace lub zyski mogą wynikać z poprawy koniunktury lub z innych uwarunkowań ekonomicznych.

Beneficjenci edukacji dzięki zdobyciu dodatkowych kompetencji i poprawie warunków pracy uzyskują także korzyści niewymiernym m.in. w formie doznań, poczucia bezpieczeństwa czy satysfakcji. Zaspokojenie potrzeb niematerialnych często przekłada się na większą efektywność wykonywanych działań. W wyniku synergii (przy odpowiednim zarządzaniu) efekty pozaekonomiczne mogą wzmacniać efekty

³⁵² J.B. Say, *Traktat...*, op. cit., s. 867.

³⁵³ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 77.

³⁵⁴ I. Stalończyk, *Kapitał...*, op. cit., s. 30.

ekonomiczne i odwrotne, a to z czasem może prowadzić do jeszcze większej skali korzyści. Im wyższa jest jakość kapitału ludzkiego, tym wykonywana praca może być bardziej wydajna i złożona. Determinuje to wartość dodaną i w efekcie wzrost bogactwa kraju³⁵⁵.

Inwestycje w edukację charakteryzują się tym, że generują korzyści nie tylko dla osób, które poprzez kształcenie zwiększają swój kapitał ludzki, ale też dla przedsiębiorstw, w których pracują te osoby oraz dla całej gospodarki i społeczeństwa. A. Smith zwracał uwagę na to, że należy oddzielnie traktować człowieka i kapitał w nim zawarty w postaci nagromadzonych umiejętności, gdyż umiejętności stanowiące część majątku jednostki, stają się jednocześnie elementem majątku społeczeństwa, do którego należy człowiek³⁵⁶. Szczególnie w przypadku edukacji na rzecz przedsiębiorczości jest to istotne, bowiem ten obszar kształcenia znacząco służy realizacji funkcji ekonomicznej dotyczącej przygotowania osób do wykonywania pracy i podnoszenia jej wydajności, co jest pożyteczne również dla innych. W. Jarecki na podstawie analizy literatury przedmiotu do społeczny (zewnątrzny) efektów edukacji zalicza to, że osoby lepiej wykształcone częściej są właścicielami przedsiębiorstw zatrudniającymi inne osoby (w tym słabo wykształcone), co wpływa na polepszenie sytuacji na rynku pracy³⁵⁷.

Kompetencje przedsiębiorcze są elementem kapitału ludzkiego, ale też służą lepszemu wykorzystaniu innych form kapitału, dlatego efekty inwestycji w tym zakresie należy rozpatrywać na poziomie jednostki, przedsiębiorstwa, całej gospodarki i społeczeństwa. Z jednej strony wiedza i wykształcenie są czynnikami decydującymi o przedsiębiorczości, o tym, czy będą zakładane przedsiębiorstwa – i w ten sposób będzie następował rozwój regionów. Z drugiej zaś strony są to elementy wpływające na sukces przedsiębiorstw i uzyskiwanie przez nich trwałych przewag konkurencyjnych³⁵⁸. W skali indywidualnej (rodziny) najistotniejszym efektem inwestycji w edukację jest wzrost dochodów i poprawa pozycji zawodowej, w skali mikroekonomicznej (przedsiębiorstwa, organizacji) wzrost efektywności i konkurencyjności, a w skali makroekonomicznej (państwa, społeczeństwa) rozwój społeczno-gospodarczy. Zdaniem B. Weisbroda nie można ograniczyć wpływu inwestycji w kapitał ludzki jedynie

³⁵⁵ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 9.

³⁵⁶ A. Wieczorek-Szymańska, *Koncepcja...*, op. cit., s. 159, [za:] A. Smith, *Bogactwo...*, op. cit., s. 348.

³⁵⁷ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 68, [za:] S.C. Wolter, *Bildungsfinanzierung zwischen Markt Und Staat*, 1. Auflage, Zurich 2001, s. 16.

³⁵⁸ T. Michalczyk, S. Musioł, *Kapitał...*, op. cit., s. 62.

do zarobków³⁵⁹. Ekonomista ten wskazywał, że "efekty zewnętrzne działań związanych z edukacją są bardzo istotne – zyskują na nich nie tylko studenci, ale też na przykład ich przyszłe dzieci, czy nawet sąsiedzi"³⁶⁰.

Efekty zewnętrzne to dodatkowe korzyści społeczne lub dodatkowe koszty społeczne spoza procesu rynkowego (zewnętrzne do tego procesu)³⁶¹. Są to koszty lub korzyści powstające w wyniku działalności, które nie przypadają osobie czy organizacji zajmującej się tą działalnością³⁶². W przypadku inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości korzyści z procesu kształcenia odnoszą nie tylko bezpośredni beneficjenci. Przykładowe efekty, jakie potencjalnie mogą wynikać z inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości, można podzielić na następujące kategorie:

1. Efekty na poziomie jednostki (rodziny):

- Wzrost dochodów;
- Lepsza pozycja na rynku pracy;
- Większe kompetencje do prowadzenia własnej działalności gospodarczej;
- Satysfakcja, poczucie bezpieczeństwa, uznanie, doznania emocjonalne.

2. Efekty na poziomie przedsiębiorstw/organizacji:

- Zwiększenie konkurencyjności;
- Wzrost wydajności pracy;
- Leprze dopasowanie do zmian;
- Lepsze wykorzystanie innych zasobów;
- Obniżenie kosztów produkcji;
- Poprawa jakości,
- Rozwój i innowacyjność;
- Lepsze wyniki finansowe;
- Większa świadomość pracowników na temat funkcjonowania przedsiębiorstw i akceptacja podejmowanych w nich zmian;
- Większa skłonność zespołu do dalszego rozwoju kompetencji przedsiębiorczych i podejmowania nowych przedsięwzięć;
- Wzrost aktywności zawodowej pracowników.

³⁵⁹ P. Drobny, *Kapitał...*, op. cit., s. 29.

³⁶⁰ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 25.

³⁶¹ E.V. Bowden, J.H. Bowden, *Ekonomia. Nauka zdrowego rozsądku*, Fundacja Innowacji, Warszawa 2002, s. 509.

³⁶² J. Black, N. Hashimzade, G. Myles, *Dictionary of Economics*, Oxford University Press, 2009, s. 160.

3. Efekty gospodarcze w skali państwa:

- Rozwój przedsiębiorczości;
- Zwiększenie liczby przedsiębiorstw innowacyjnych, nastawionych na rozwój, a nie tylko na przetrwanie;
- Zdobywanie nowych rynków;
- Zmniejszenie szarej strefy;
- Zmniejszenie bezrobocia;
- Wzrost dochodów publicznych z podatków;
- Wzrost zamożności społeczeństwa;
- Wyższy poziom konsumpcji i inwestycji prywatnych;
- Większa samodzielność i mobilność pracowników;
- Większa niezależność finansowa ludzi i mniejsze oczekiwania pomocy publicznej;
- Poprawa konkurencyjności gospodarki, większa innowacyjność i potęgę techniczną;
- Mniejsze wydatki publiczne na pomoc socjalną;
- Wzrost wartości kapitału ludzkiego;
- Rozwój rynku edukacyjnego związanego z kształceniem kompetencji przedsiębiorczych.

4. Efekty społeczne:

- Rozwój umiejętności samodzielnego zadbania o swój byt i przetrwania w kryzysowych sytuacjach;
- Większe przekonanie społeczeństwa do wolnorynkowych mechanizmów gospodarowania;
- Mniejsze uzależnienie społeczeństwa od opieki państwa;
- Poprawa wiary we własne możliwości, większe ambicje społeczeństwa;
- Poprawa statusu społecznego;
- Rozwój umiejętności współpracy;
- Rozwój niekomercyjnych usług dzięki przedsiębiorczości społecznej;
- Wychowanie jednego pokolenia, powinno wpływać pozytywnie na edukację przedsiębiorczą przyszłego pokolenia (rozwój inwestycji prywatnych, większa świadomość i chęć inwestowania, wychowanie i socjalizacja w duch przedsiębiorczości).

Zbadanie skali każdego z wymienionych efektów inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości wymagałoby przeprowadzenia oddzielnych i dogłębnych badań. Podkreślić trzeba, że efekty zewnętrzne są rozproszone i trudniej dostrzegalne. Otrzymane wyniki najprawdopodobniej ujawniłyby również występowanie niekorzystnych efektów, co w pewnym sensie wydaje się oczywiste, bowiem jak zauważył J. Schumpeter każda zmiana związana z przedsiębiorczością jest twórczą destrukcją.

Początkowo efektywność edukacji była badana tylko poprzez analizę zmiennych, które można było ująć ilościowo. E.F. Denison przeprowadzając wiele własnych badań uważał za niemożliwe jednoznaczne porównanie jakości formalnego kształcenia w różnych okresach i skutków tego kształcenia. Twierdził, że w badaniach trzeba ograniczyć się do liczby dni lub lat kształcenia, a nie do jakości³⁶³. Kierując się efektywnością inwestycji w edukację nie należy kłaść nacisku jedynie na poprawę wskaźników ilościowych. Mierzenie efektów wymiernych nie powinno prowadzić do tego, aby inwestując środki publiczne w edukację nie przywiązywać kluczowej uwagi do jakości i obszarów kształcenia. Brak wymiernych wskaźników efektywności nie może być barierą powstrzymującą przed podejmowaniem nowych inwestycji reformujących proces i cele edukacji. W czasach, gdy nakłady publiczne ponoszone na inwestycje w edukację wynoszą średnio w krajach OECD około 5% PKB³⁶⁴, wypada zastanowić się, czy zwiększenie efektów należy utożsamiać jedynie ze wzrostem wydatków, czy także z lepszym wykorzystaniem środków w wyniku poprawy jakości i dostosowania struktury kształcenia do współczesnych i przyszłych potrzeb rynku.

Do podstawowych ilościowych mierników analizy inwestycji w edukację zalicza się m.in.: ilość uczniów, liczba godzin nauki, okres kształcenia, formalny poziom wykształcenia, odsetek osób uczących się. Wskaźniki te obrazują skalę i efekty inwestycji w edukację, lecz nie muszą świadczyć o efektywności. Przykładowo wykształcenie danej osoby jest efektem inwestycji w edukację, ale może być mało efektywne, jeśli osoba ta nie będzie użytecznie wykorzystywała nabytych kompetencji.

Wszystkie badania dotyczące inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości można w pewnym sensie uznać za jakościowe z tego względu,

³⁶³ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 56, [za:] E.F. Denison, *Measuring the Contribution of Education to Economic Growth*, [w:] E.E. Robinson, J.E. Vaizey, *The Economics of Education*, New York 1966, s. 216.

³⁶⁴ M. Herbst, *Edukacja...*, op. ci., , s. 18.

że odnoszą się do konkretnego celu i programu kształcenia, a nie tylko analizy wpływu dodatkowego okresu nauki lub poziomu wykształcenia, co jest najczęściej praktykowane. Do mierzalnych, lecz trudniej policzalnych efektów inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości można zaliczyć m.in.: liczbę nowych przedsiębiorstw, dochody przedsiębiorstw, ilość patentów, długość życia firmy, czas poszukiwania pracy, poziom bezrobocia, dochody beneficjentów edukacji. Na podstawie wymienionych wskaźników próbuje się ocenić poziom przedsiębiorczości.

Z danych społeczno-demograficznych na poziomie Unii Europejskiej wynika, że w 2012 roku 34% osób, które uważają samozatrudnienie jako wykonalną perspektywę w ciągu najbliższych pięciu lat brało udział w kursie przedsiębiorczości, dotyczącym zamiany pomysłu w czyn i rozwoju własnego projektu. Natomiast wśród osób, które nie widzą możliwości samozatrudnienia, tylko 18% brało udział w taki kursie. Bardziej istotne jest jedna to, że 44% respondentów, którzy podejmują kroki, aby rozpocząć działalność brało udział w kursie przedsiębiorczości, podczas gdy jedynie 20% osób, które nie mają żadnych planów rozpoczęcia działalności gospodarczej uczestniczyło w tego typu kursie³⁶⁵. Wskaźniki przedstawione w tabeli 8. układają się we współzależność przejawiania większej przedsiębiorczości z wyższym prawdopodobieństwem uczestniczenia w formach edukacji na rzecz przedsiębiorczości.

Tabela 8. Postawy przedsiębiorcze a uczestniczenie w kursach przedsiębiorczości

	Udział respondentów, którzy brali udział w kursie przedsiębiorczości
Osoby, które uważają samozatrudnienie jako wykonalną perspektywę w ciągu najbliższych pięciu lat	34%
Osób, które nie widzą możliwości samozatrudnienia	18%
Osoby, które podejmują kroki, aby rozpocząć działalność	44%
Osoby, które nie mają żadnych planów rozpoczęcia działalności gospodarczej	20%

Zródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań zawartych w raporcie *Entrepreneurship in the EU and beyond*, Flash Eurobarometr 354, European Commission, 2012, s. 118.

³⁶⁵ *Entrepreneurship in the EU and beyond*, Flash Eurobarometr 354, European Commission, 2012, s. 118.

Pozytywnym wynikiem badań społeczeństwa krajów Unii Europejskiej jest także zauważalny wzrost liczby młodych osób uczestniczących w edukacji na rzecz przedsiębiorczości i poprawa oceny wpływu edukacji na postawy i aktywność przedsiębiorczą społeczeństwa. W roku 2012 na pytanie dotyczące uczestniczenia w kursach przedsiębiorczość pozytywnie odpowiedziało 34% osób w grupie wiekowej 15-24, 28% osób z przedziału wiekowego 25-39, 22% osób w wieku 40-54 i 17% wśród osób mających przynajmniej 55 lat³⁶⁶. W przyszłości te wyniki przesuną się na starsze grupy wiekowe, co jeszcze bardziej powinno przekładać się na leprze postrzeganie korzyści z edukacji na rzecz przedsiębiorczości. W tabeli 9. przedstawiona jest ocena wpływu edukacji na przejawianie przedsiębiorczości z uwzględnienie odpowiedzi udzielanych w roku 2009 i 2012.

Tabela 9. Postrzegany wpływ edukacji na przedsiębiorczość

Odpowiedzi udzielone w roku:	2009	2015
Udział osób, które zgadzają się, że ich edukacja szkolna pomogła im rozwinąć zmysł inicjatywy i postawy przedsiębiorcze	49%	50%
Udział osób, które zgadzają się, że ich edukacja szkolna pomogła im lepiej rozumieć rolę przedsiębiorców w społeczeństwie	45%	47%
Udział osób, które zgadzają się, że ich edukacja szkolna dała im umiejętności i wiedzę umożliwiającą prowadzenie działalności gospodarczej	39%	41%
Udział osób, które zgadzają się, że ich edukacja szkolna wpłynęła na zainteresowanie się byciem przedsiębiorcą	25%	28%

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań zawartych w raporcie *Entrepreneurship in...*, op. cit., s. 120.

Jak już zostało zauważone, inwestycje w edukację generują wiele efektów trudnych do zidentyfikowania i zmierzenia. Są to m.in.: niepieniężne korzyści z kształcenia w postaci zadowolenia z pracy, wpływ poziomu wiedzy na kulturę, wychowanie dzieci³⁶⁷. M. Nasiłowski zwraca uwagę na to, że można mieć niską płacę i równocześnie uzyskiwać wysokie korzyści niewyrażone w ekwiwalencie pieniężnym, ale wysoko cenione przez jednostkę. Przy wysokich płacach mogą natomiast nie występować korzyści niepieniężne (stosunki międzyludzkie, samorealizacja)³⁶⁸. Efekty niemierzalne mogą być bardzo subiektywnie oceniane. Z reguły nie są

³⁶⁶ *Entrepreneurship in...*, op. cit., s. 118.

³⁶⁷ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 9.

³⁶⁸ M. Nasiłowski, *System rynkowy, Podstawy mikro- i makroekonomii*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1998, s. 111.

uwzględniane przy ocenie inwestycji w edukację, bowiem nie mogą być precyzyjnym argumentem przy szacowaniu skali korzyści. Warto zauważyć, że do subiektywnie ocenianych korzyści najczęściej nie przywiązują się dużej wagi, przy czym to właśnie one wpływają na motywację, chęć rozwoju i inicjowanie nowych przedsięwzięć. Efekty zewnętrzne także trudno oszacować, bowiem występują, gdy postępowanie jednej jednostki oddziałuje na poziom dobrobytu innych, a nie znajduje to żadnego odbicia w transakcjach pieniężnych na rynku³⁶⁹. Wobec tego chcąc poznać pełną skalę efektów inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości zasadne jest stosowanie metod sondażowych. Dotyczyć powinno to zwłaszcza publicznych inwestycji, których celem jest alokacja w obszarach niedziałających na wolnym rynku, a mających przynosić korzyści wspólne.

W opracowanym przez Komisję Europejską raporcie *Entrepreneurship Education at School in Europe*³⁷⁰ podjęto próbę zastawienia dowodów wpływu konkretnych strategii i szerszych inicjatyw dotyczących edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Badania polegały na przeprowadzeniu wywiadów z odpowiednimi ekspertami (specjalistami edukacji przedsiębiorczości, naukowcami, decydentami odpowiedzialnymi za strategie i działania). Otrzymane wyniki są bardzo ogólne, wskazują jednak na istotne znaczenie aspektów jakościowych edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Odpowiednie programy kształcenia, innowacyjne podejście do nauczania, szkolenie nauczycieli, zaangażowanie interesariuszy, zasoby, strategie polityczne i szersze inicjatywy wpływają na: wyniki kształcenia w zakresie przedsiębiorczości, wzrost zainteresowania, zmianę postaw, lepsze zarobki, wzrost zaangażowania w projekty biznesowe i młodzieżowe, zwiększenie motywacji pracowników, zdolność do samodzielnej pracy, większą szybkość uruchamiania przedsięwzięć, czy też bardziej wydajne i innowacyjne firmy³⁷¹. Tego typu badania analizują przekonania i oceny respondentów. Wyniki przedstawione w tabeli 10. wydawać mogą się mało reprezentatywne, jednak warto się nimi kierować, bowiem odpowiedzi specjalistów z wielu krajów potwierdzają podobną wiedzę, doświadczenia i spostrzeżenia.

³⁶⁹ P.A. Samuelson, W.D. Nordhaus, *Ekonomia 2*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 236.

³⁷⁰ *Entrepreneurship Education: A road to success, A compilation of evidence on the impact of entrepreneurship education strategies and measures*, European Commission, Luxembourg 2016.

³⁷¹ Tamże, s. 84-86.

Tabela 10. Grupy dowodów wpływu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości

Dane wejściowe: Co było mierzone?	Ilość pomiarów	Dane wyjściowe: Co było obserwowane?	Ilość pomiarów
Programy, moduły kursów	31 -50	Wyniki kształcenia w zakresie przedsiębiorczości	ponad 50
Strategie polityczne i szerokie inicjatywy	31-50	Wzrost zainteresowania/ zmiana postaw	31-50
		Zamiar rozpoczęcia działalności/ zainteresowanie młodych przedsiębiorstwem	31-50
Zaangażowanie interesariuszy	11-30	Większe szanse zatrudnienia	11-30
Innowacyjne podejście do nauczania	11-30	Zwiększenie motywacji pracowników	11-30
		Lepsze zarobki	11-30
Zmiany programowe, podejście horyzontalne	1-10	Zdolność do samodzielnej pracy/ uruchamiania niepewnych przedsięwzięć	11-30
		Bardziej wydajne i innowacyjne firmy	11-30
Szkolenia dla nauczycieli przedsiębiorczości	1-10	Wzmocnienie reputacji instytucji	11-30
Zasoby	1-10	Przedsiębiorczość pracowników	1-10

Zródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań zawartych w raporcie *Entrepreneurship Education: A road to success, A compilation of evidence on the impact of entrepreneurship education strategies and measures*, European Commission, Luxembourg 2016, s. 84-86.

Analizując efekty inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości trzeba także mieć świadomość, że kompetencje przedsiębiorcze mogą nie być jedynie efektem kształcenia, lecz wynikać z predyspozycji, czy też ze sposobu wychowania i socjalizacji. Na różnice w zdolnościach zwracał uwagę w swoich badaniach G.S. Becker. Zdaniem M. Herbsta możliwe, że dyplom ukończenia szkoły służy tylko formalnemu potwierdzeniu cech, które w istocie są od szkolnej edukacji niezależne³⁷². Niestety problemem spotykanym w każdym badaniu dotyczącym szacowania skali korzyści z inwestycji w edukację pozostaje brak możliwości wyodrębnienia efektów

³⁷² M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 25.

kształcenia, które są ściśle związane z samym tylko kształceniem³⁷³. Inne predyspozycje ucznia i doświadczenia prywatne mają znaczący wpływ na skalę efektów. Uwzględnienie indywidualnych cech jednostki przy ocenie efektywności inwestycji w edukację jest przesłanką do tego, aby nie bazować wyłącznie na metodach ilościowych opartych na danych przekrojowych. Z tego też względu nie należy kierować do wszystkich jednakowej oferty kształcenia. Chcąc zwiększyć efektywność inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości warto je dostosować do potrzeb poszczególnych beneficjentów, ich predyspozycji i gotowości (chęć) do kształcenia.

Efekty inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinno rozpatrywać się nie tylko w odniesieniu do kapitału ludzkiego, ale także innych form kapitału tj.:

- kapitału społecznego w postaci obowiązujących norm postępowania, zaufania i zaangażowania, które wspierając współpracę i wymianę wiedzy, przyczyniają się do wzrostu (jego) dobrostanu³⁷⁴;
- kapitału strukturalnego obejmującego infrastrukturę społeczną i techniczną w tym oprogramowania, bazy danych, patenty, znaki handlowe, strukturę organizacyjną oraz wszystko to, co jest zdolnością przedsiębiorstwa i wspiera produktywność pracowników (kapitał organizacyjny) oraz relacje z klientami (kapitał klienta). Warto zaznaczyć, że kapitał strukturalny może być własnością przedsiębiorstwa³⁷⁵;
- kapitału intelektualnego określającego sumę niematerialnych zasobów firmy, w tym własność intelektualną oraz skomplikowany splot procesów i kultury, połączony z siecią różnego rodzaju relacji i kapitałem ludzkim³⁷⁶.

Wymienione formy kapitału sprzyjają dodatkowo pomnażaniu innych form kapitału materialnego i niematerialnego. Jednostkowy wzrost poziomu kapitału ludzkiego wpływa przykładowo nie tylko na wydajność konkretnego pracownika, ale również na innych pracowników³⁷⁷.

³⁷³ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 157.

³⁷⁴ *Raport o kapitale intelektualnym Polski*, Zespół Doradców Strategicznych Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2008, s. 6.

³⁷⁵ L. Edvinson, M.S. Malone, *Kapitał...*, op. cit., s. 45.

³⁷⁶ J. Fitz-Enz, *Rentowność inwestycji w kapitał ludzki*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2001, s. 23-24.

³⁷⁷ M. Niklewicz-Pijaczyńska, M. Wachowska, *Wiedza...*, op. cit., s. 48.

Na wzrost łącznej produktywności czynników, w tym poprawę wydajności pracy, może mieć wpływ³⁷⁸:

- efekt pracowniczy (produktywności własnej): pracownik lepiej wykształcony jest bardziej efektywny, zwłaszcza w sytuacji złożonej techniki produkcji;
- efekt alokacyjny: wyższy poziom kapitału intelektualnego pozwala na trafniejsze podejmowanie decyzji, lepsze wykorzystanie informacji, a w konsekwencji na maksymalizację krańcowej wartości produkcji;
- efekt naukowo-badawczy: kapitał intelektualny jest źródłem postępu technicznego, który podnosi wydajność wszystkich czynników produkcji;
- efekt dyfuzji: wyższy poziom kapitału intelektualnego (wyższy poziom edukacji, „kultura zaufania”) podnosi akceptowalność w stosunku do zmian technologicznych czy organizacyjnych. Wyzwała postawy przedsiębiorcze, przyspiesza także wprowadzanie innowacji do procesów gospodarowania i rozpowszechnianie się nowych technologii. W ten sposób ułatwia absorpcję gotowych technologii i rozwiązań gospodarczych z zagranicy i tzw. import rozwoju.

Istotne efekty inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości wynikać mogą także z poprawy kapitału społecznego. Następować to może m.in. przez³⁷⁹:

- redukcję kosztów transakcyjnych – kapitał społeczny jest komplementarny w stosunku do formalnych rozwiązań, stwarza naturalną barierę dla biurokratyzowania gospodarki i chroni ją przed wysokimi kosztami zarządzania;
- optymalizację form współpracy rynkowej – zmniejszenie kosztów transakcyjnych sprzyja lepszej koordynacji zjawisk gospodarczych (w tym o charakterze inwestycyjnym), łatwiejszej wymianie zasobów, w tym dyfuzji wiedzy;

³⁷⁸ M. Wosiek, *Kapitał intelektualny jako wyznacznik procesów modernizacyjnych*, [w:] M.G. Woźniak (red.), *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Modernizacja dla spójności społeczno-ekonomicznej*, Zeszyt nr 18, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011, s.238. [za:] F. Coervers, *The Impact of Human Capital on Labor Productivity in Manufacturing Sectors of The European Union*, „Applied Economics”, no. 29, 1997, s. 975–987; A. Matysiak, *Wpływ kapitału społecznego na mechanizm rynkowy*, „Ekonomista” 2000, nr 4, s. 527.

³⁷⁹ M. Wosiek, *Kapitał...*, op. cit., s. 238-239, [za:] A. Matysiak, *Wpływ...*, op. cit., s. 527.

- kapitał społeczny będący substytutem formalnych struktur prawnych, który minimalizuje ciężar egzekwowania porządku, redukuje poczynania niepożądane dla wspólnoty (np. zjawiska *free-riding*, czyli efekt gapowicza i *rent-seeking*, czyli pogoń za rentą);
- podniesienie sprawności mechanizmu rynkowego – kapitał społeczny tworzy warunki, w których indywidualne działania motywowane interesem własnym przyczyniają się do maksymalizacji społecznego dobrobytu;
- sprawne funkcjonowanie lokalnych instytucji. Zgodnie z hipotezą rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, instytucje publiczne działają lepiej w sytuacji, w której więcej jest wzajemnego zaufania i współpracy między jednostkami i instytucjami w regionie, a mieszkańcy są bardziej zainteresowani sprawami publicznymi.

Kapitał społeczny jest zarazem zasobem prywatnym i dobrem społecznym³⁸⁰. Kapitał intelektualny stanowi istotną wartość przede wszystkim dla przedsiębiorstw i organizacji, choć także przynosi korzyści całemu społeczeństwu. Wyodrębnienie tych kategorii kapitału jest pomocne przy wyjaśnianiu przyczyn osiągnięcia różnych korzyściach przez poszczególne kraje czy podmioty gospodarcze. Zatem nie należy pomijać tych kategorii kapitału także przy analizie efektów inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości, gdyż może to pomóc dokładniej zobrazować skalę rozproszonych korzyści.

Ważną kwestią, na którą również warto zwrócić uwagę jest to, że kształcone kompetencje przedsiębiorcze mogą przyczyniać się do generowania znaczących korzyści tylko w powiązaniu z inni formami kapitału (materialnymi i niematerialnymi). Sprawia to dodatkową trudność w oddzieleniu efektów wynikające z kształcenia od innych czynników. Inwestycje w edukację, które można uznać za efektywne w krajach wysoko rozwiniętych, mogą nie przynosić korzyści w krajach słabiej rozwiniętych, ze względu na brak odpowiednich technologii, czy brak zapotrzebowania na tak specjalistyczne kompetencje. Istotne jest również to, że wyższy poziom rozwoju gospodarczego kraju i lepszy dostęp do atrakcyjnej pracy zmniejsza skłonność do prowadzenia działalności gospodarczej³⁸¹. Odmienne uwarunkowania gospodarcze,

³⁸⁰ J. Bartkowski, *Kapitał społeczny i jego oddziaływanie na rozwój w ujęciu socjologicznym*, [w:] M. Herbst (red.), *Kapitał ludzi i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, SCHOLAR, Warszawa 2007, s. 58.

³⁸¹ *Entrepreneurship Education at School in Europe*, Eurydice Report, European Commission, 2016, s. 29.

społeczne, kulturowe i instytucjonalne powodują, że w różnych systemach inne kompetencje są bardziej użyteczne. Podejmowanie nowych działań jest przejawem przedsiębiorczości, jednak to czy dana osoba będzie skłonna uaktywniać taką postawę zależy też od warunków zewnętrznych. Zdaniem M. Wosiek, aby przejawiać twórczą aktywności i aby przekładać ją na wyniki gospodarcze, ludzie muszą posiadać określone umiejętności, ale także muszą mieć możliwości zastosowania tych kompetencji w praktycznej działalności. Dysonans między posiadaną wiedzą a możliwościami jej wykorzystania przyczynia się do wymywania mobilnych zasobów na rzecz silniejszych ośrodków oraz przyczynia się do powstawania i narastania tzw. kosztowych efektów akumulacji wszelkich kategorii kapitału³⁸². Oznacza to, że inwestycje w edukację mogą przynosić efekty, nie tam gdzie są ponoszone nakłady na inwestycje, ale tam gdzie ludzie będą mieli odpowiednie warunki do wykorzystania nabytych kompetencji. Ponoszone nakłady na edukację mogą przynosić korzyści innym regionom, które będą stwarzały osobom przedsiębiorczym lepsze warunki do działania. Zatem zasadne wydaje się finansowanie inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości ze środków budżetu centralnego.

Jak już zostało zauważone, edukacja nie jest jedynym czynnikiem warunkującym podejmowanie działań przedsiębiorczych przez ludzi. Ważne lub może nawet ważniejsze mogą okazać się czynniki gospodarcze, kulturowe czy instytucjonalne. Ich wpływ jest zróżnicowany w zależności od tego, który region, kraj lub kontynent jest przedmiotem analizy. Badania dotyczące edukacji młodych Polaków w obszarze przedsiębiorczości pokazują, że potrzeby pod tym względem mogą być różne i tym samym różnie może być postrzegana rola i efektywność edukacji. W USA, kraju znanym z przyjaznego klimatu biznesowego, nie odnotowuje się zainteresowania dodatkowymi szkoleniami takimi jak w Polsce, gdzie ze względu na relatywnie skomplikowane procedury administracyjne, którym podlegają przedsiębiorcy, duża część potencjalnych właścicieli firm jest przekonana o potrzebie wcześniejszego przygotowania się do tej roli w formie szkoleń³⁸³. Oprócz edukacji wpływ na przejawianie przedsiębiorczych mają determinanty tj.: skłonność do ryzyka, dostęp do kapitału, warunki ekonomiczne i prawne, socjalizacja w środowisku biznesowym, rodzina, otoczenie. Mimo iż wykształcenie jest jedną z głównych determinant wyboru samozatrudnienia, to jednak nie każde musi sprzyjać przedsiębiorczości – edukacja

³⁸² M. Wosiek, *Kapitał...*, op. cit., s. 234.

³⁸³ D. Węclawska, P. Zadura-Lichota, *Wpływ...*, op. cit., s. 188.

może wzmacniać zdolności kierownicze, ale też stwarzać szansę na bardziej opłacalną pracę w formie zatrudnienia³⁸⁴.

Według T.W. Schultza popyt na przedsiębiorczość jest funkcją nierównowagi ekonomicznej, która wynika ze wzrostu gospodarczego, w tym głównie z rozwoju badań naukowych³⁸⁵. Wobec tego nie należy oczekiwać prostej zależności między inwestowaniem w edukację na rzecz przedsiębiorczości a przejawianiem przedsiębiorczości. Wielu ekonomistów zwraca uwagę na to, że współwystępowanie wysokiego poziomu PKB oraz wysokiego poziomu kapitału ludzkiego nie oznacza wcale przyczynowo-skutkowej zależności między nimi. Pozorny wpływ jednej wielkości na drugą może być wywołany przez dziesiątki innych czynników³⁸⁶. Relacja między edukacją a rozwojem gospodarczym działa w istocie w obu kierunkach – wiedza jest czynnikiem i efektem rozwoju³⁸⁷. R. Nelson i E. Phelps wykazali, że kapitał ludzki oddziałuje na wzrost gospodarczy danego obszaru nie tylko dzięki podnoszeniu produktywności pracowników, ile przez dyfuzję technologii – zasoby wiedzy prowadzą do opracowania własnych innowacji oraz pozwalają na lepsze absorbowanie rozwiązań wytwarzanych przez inne gospodarki³⁸⁸.

C. Azariadis i A. Drazen zwrócili uwagę na progowe efekty zewnętrzne w celu wyjaśnienia przyczyn ubóstwa i dynamicznego rozwoju poszczególnych państw. Zdaniem autorów, jeżeli jedna zmienna ekonomiczna osiągnie pewien próg, to wpływa to na bardzo wysoki wzrost innych wielkości. Przypuszczali oni, że w procesie akumulacji kapitału ludzkiego mogą się pojawiać tego typu efekty progowe³⁸⁹. Jednym z efektów progowych może być wykształcenie kultury przedsiębiorczej (pozytywnego nastawienia do wprowadzania zmian, chęci wykazywania własnej inicjatywy, gotowości do współpracy, akceptacja reguł gospodarki rynkowej) mającej przełożenie na wartości kapitału społecznego i intelektualnego. A. Francik uważa, że kulturę narodu określa system wartości preferowany w danym społeczeństwie, a z kolei system ten

³⁸⁴ J. vander Sluis, C.M. van Praag, W. Vijverberg, *Education and Entrepreneurship in Industrialized Countries: A Metaanalysis*, The institutional repository of the University of Amsterdam, 2004, s. 3, [za:] A.T. Le, *Empirical studies of self-employment*, *Journal of Economic Surveys* 13(4), 1999, s. 381-416.

³⁸⁵ T. W. Schultz, *Ekonomia...*, op. cit., s. 324-325.

³⁸⁶ M. Herbst, *Kapitał...*, s. 98-101.

³⁸⁷ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 9.

³⁸⁸ Tamże, s. 30-31, [za:] R. Nelson, E. Phelps, „Investment in humans, technological diffusion, and economic growth”, *American Economic Review: Papers and Proceedings*, t. 51(2), s. 69-75.

³⁸⁹ K. Cichy, K. Malaga, *Kapitał...*, op. cit., s. 34.

determinuje sposób reagowania na zmiany i charakter zachowań innowacyjnych³⁹⁰. Brak w społeczeństwie pozytywnego odbioru działań przedsiębiorczych stanowi ogromną barierę. Jak zauważa D. Makulski „resentymenty takie jak: niechęć, urazy, animozje, zawiść, szyderstwo mogą powodować, że społeczeństwo będzie utrudniać wprowadzenie działań innowacyjnych i blokować wszelkie zmiany prowadząc do ich zaniechania”³⁹¹. A. Potoczek także zwraca uwagę na efekt w postaci likwidacji bariery rozwoju wynikającej z niskiej przedsiębiorczości społeczności lokalnej i regionalnej oraz niechęci do reform³⁹². Eliminacja tych barier poprzez rozwój kultury przedsiębiorczej może przynieść wiele korzyści w postaci szybszego postępu technicznego, aktywizacji społeczeństwa i rozwoju gospodarki. Normy społeczne sprzyjające podejmowaniu działań przedsiębiorczych powinny przyczyniać się do efektywnej współpracy wielu podmiotów i instytucji, jak również ułatwiać podejmowanie niepewnych inicjatyw, gdyż opór społeczny mógłby uniemożliwić lub skutecznie utrudniać wprowadzanie nowatorskich rozwiązań. A. Zakrzewska-Półtorak zaznacza, że wprowadzenie w życie wizji rozwoju wymaga aprobaty i zaangażowania we współpracę wszystkich istotnych aktorów życia lokalnego, w tym szerokich grup mieszkańców³⁹³. M. Bratnicki dostrzega natomiast, że organizacje dysponujące dużą ilością kapitału społecznego są bardziej skłonne do przedsiębiorczego podejmowania ryzyka i wprowadzania nowych działalności. Dzieje się tak, gdyż kapitał społeczny jest formą struktury społecznej w przedsiębiorstwie i wzmacnia proaktywne zachowanie się ludzi wewnątrz tej struktury³⁹⁴. Z kolei J. Penc postrzega jako efekt likwidację następujących barier innowacji³⁹⁵:

1. niezrozumienie potrzeby innowacji ani jej sensu na skutek braku rzetelnej informacji;
2. brak pozytywnych doświadczeń w realizowaniu nowości;
3. obawę przed popełnieniem błędu;

³⁹⁰ A. Francik, *Innowacyjność społeczeństwa jako warunek kreowania gospodarki opartej na wiedzy*, Zeszyty Naukowe nr 671, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2005, s. 13.

³⁹¹ D. Makulski, *Kluczowe...*, op. cit., s. 184-185.

³⁹² A. Potoczek, *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*, Agencja TNOiK, Toruń 2003, s. 48.

³⁹³ A. Zakrzewska-Półtorak, *Rozwój lokalny – kierunki zmian w Polsce w latach 1990-2007*, Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego, Zeszyty Naukowe US nr 501, Szczecin 2008, s. 222.

³⁹⁴ M. Bratnicki, *Dylematy i pułapki współczesnego zarządzania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 44.

³⁹⁵ J. Penc, *Zarządzanie dla przyszłości. Twórcze kierowanie firmą*, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 1998, s. 278 – 279.

4. obawę przed obniżeniem prestiżu zawodowego i społecznego pracowników;
5. obawę przed niemożnością sprostania nowym wymaganiom;
6. obawę przed narażeniem innych osób na straty oraz narażenie się osobom przeciwnym innowacji;
7. skłonność do trwania przy wypróbowanych wzorcach;
8. arbitralność we wprowadzaniu zmian;
9. niewłaściwy sposób realizacji;
10. zbyt częste wprowadzanie zmian;
11. fakt nie uwzględniania utrwalonych w organizacji nieformalnych wzorów i norm postępowania.

Zdaniem J. Bartkowskiego właśnie takie aspekty cech jednostkowych jak przedsiębiorczość, mogą mieć społeczną genezę. Autor podkreśla przy tym, że kapitał społeczny jest czynnikiem rzeczywiście istniejącym, a jego działania w rozwoju gospodarczym nie można pominąć³⁹⁶. J. Bartkowski zauważa też, że „kapitał społeczny nie stanowi odrębnej formy kapitału. Nie jest kategorią samodzielną, ale wpływa na kapitał fizyczny i ludzki, a łącząc się z nimi, podnosi ich wydajność. Jest ich społecznym, międzyludzkim dopełnieniem, które umożliwia efektywniejsze działanie jednostek i grup”³⁹⁷. Przy okazji warto zaznaczyć, że w kontekście omawianego zjawiska związanego z rozwojem kultury przedsiębiorczej w środowisku naukowym ukształtowało się pojęcie „innowatywność” lub „proinnowatywność”. Terminem tym określa się zespół cech, właściwości psychicznych człowieka lub grup ludzi wyrażających się pozytywnym nastawieniem do nowości, zdolnością przyswajania nowości albo nawet zdolnością ich tworzenia³⁹⁸.

W odniesieniu do obecnych realiów panujących w Polsce inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości mogą pomóc w dokończeniu procesu transformacji zwłaszcza na poziomie zmian mentalnych. Rozwój kapitału ludzkiego pozostaje w Polsce pod silnym wpływem dziedzictwa dziesięcioleci gospodarki centralnie planowanej, czyli systemu, który przejawiał się brakiem funkcjonalnych

³⁹⁶ J. Bartkowski, *Kapitał...*, op. cit., s. 57, [za:] R. Domański, *Miasto innowacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000. J. Bartkowski, *Kapitał ...*, op. cit., s. 57.

³⁹⁷ Tamże, s. 57.

³⁹⁸ A. Surówka, M. Wierzińska, *Innowacyjność województw Polski wschodniej – wynik badań*, Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego, Zeszyty Naukowe US nr 501, Szczecin 2008, s. 311.

sprzężeń pomiędzy kluczowymi kategoriami ekonomicznymi, tj.: preferencjami konsumentów, efektywnym popytem i podażą³⁹⁹. W efekcie występowała niewłaściwa alokacja zasobów, niska zdolność do absorbowania innowacji poprzez hamowanie oddolnych inicjatyw i kreatywnych sił tkwiących w społeczeństwie oraz rozbudowana administracja gospodarcza⁴⁰⁰. Polityka ustroju socjalistycznego kształtowała negatywną mentalność społeczeństwa w stosunku do przedsiębiorczości i prywatnej działalności gospodarczej. Ponadto na pejoratywne zabarwienie znaczenia przedsiębiorczość w Polsce wpływały też negatywne zjawiska społeczno-gospodarcze związane już z transformacją⁴⁰¹. Postrzeganie bogactwa jako oznaki nieuczciwego działania, a przedsiębiorców jako nieetycznych wyzyskiwaczy przeciętnych obywateli było i jeszcze jest w Polsce zjawiskiem spotykanym.

T. Michalczyk i S. Musioł twierdzą, że warunkiem wysokiej wartości kapitału ludzkiego jest zdolność jego efektywnego wykorzystania. Brak umiejętności praktycznego zastosowania zasobów wiedzy i umiejętności, które posiada jednostka, oraz bierne postawy i brak zaangażowania w sprawy społeczne obniża jakość kapitału ludzkiego. Zdaniem autorów do działań mających na celu poprawkę jakości kapitału ludzkiego należałoby dołączyć działania na rzecz aktywizacji mieszkańców danego regionu⁴⁰². Przykładem takich działań służącym obu celom może być właśnie edukacja na rzecz przedsiębiorczości, która ma na celu nie tylko rozwijanie wiedzy i umiejętności przydatnych współcześnie, ale również rozwijanie postaw przedsiębiorczych takich jak motywacji do działania, czy pozytywne nastawienie do zmian.

Ukierunkowanie celów edukacji na kształcenie kompetencji przedsiębiorczych może także pomóc w zniwelowaniu w Polsce paradoksu rozwoju kapitału ludzkiego, jakim jest nadmierny rozwój ilościowy zasobów ludzi wykształconych na poziomie średnim i wyższym, przy równoczesnym niedostosowaniu struktury i jakości tych zasobów do potrzeb sektora rynkowego i publicznego. Następstwem tych paradoksów są: nadmierne koszty rozwoju ekonomicznego, trudności w zapewnieniu harmonijnego rozwoju sektorów gospodarki opartej na wiedzy i sektorów tradycyjnych, problemy instytucjonalnych dostosowań do wymagań kapitalizmu globalnego i deprecjacji

³⁹⁹ Ł. Jabłoński, *Rozwój...*, op. cit., s. 210, [za:] A. Lipowski, *Zmiany w strukturze tworzenia PKB w Polsce w okresie transformacji 1990-97/98. Analiza i ocena*, Ekonomista, 1999, nr 5, s. 567.

⁴⁰⁰ Ł. Jabłoński, *Rozwój...*, op. ci., s. 210, [za:] W. Jakubowski, *Gospodarka i polityka (wybrane zagadnienia ekonomiczno-społeczne współczesnej Polski)*, INP UW, Elipsa, Warszawa 1997, s. 17.

⁴⁰¹ K. Orzechowski, *Przedsiębiorczość...*, op. cit., s. 57.

⁴⁰² T. Michalczyk, S. Musioł, *Kapitał...*, op. cit., s. 62-63.

kapitału ludzkiego w odniesieniu do nadwyżek wysoko wykwalifikowanej siły roboczej. Ponadto towarzyszy im pojawianie się nowego obszaru nierówności frustrujących spowodowanych przez bezrobocie ludzi wykształconych⁴⁰³. Rozwój kapitału ludzkiego może nawet stanowić barierę w sytuacji, w której wzrost osób z wyższym wykształceniem powodowałby, że takie osoby nie chciałyby podejmować się pracy niezwiązanej z ich wykształceniem. Zatem kolejnym efektem właściwych inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości może być niwelowanie złych rozwiązań systemowych oraz lepsze wykorzystanie kapitału ludzkiego i zasobów pracy.

M. Herbst zauważa, że w Polsce dokonał się w krótkim czasie skok cywilizacyjny w kwestii edukacji. Jednak jego zdaniem wiele wskazuje, że pozytywna przemiana ma na razie wymiar bardziej ilościowy niż jakościowy⁴⁰⁴. M. G. Woźniak stwierdza wręcz, że mechanizm inwestowania w kapitał ludzki pozostaje w sprzeczności z wyzwaniem kapitalizmu globalnego i gospodarki opartej na wiedzy. Rezultatem tego są frustracje, zbędne koszty i straty społeczne spowodowane wydatkami na nieproduktywną edukację oraz dodatkowe koszty tych dysproporcji w postaci obciążenia podmiotów gospodarczych świadczeniami socjalnymi na rzecz bezrobotnych i zwalczania bezrobocia⁴⁰⁵. Niekorzystne skutki dotychczasowych inwestycji w edukację powinny niewątpliwie skłaniać do głębszego zastanowienia się nad zmianą działań, za czym postuluje M. G. Woźniak. Według tego ekonomisty przeciwdziałanie tym destruktywnym dla rozwoju kapitału ludzkiego i intelektualnego procesom jest możliwe poprzez zwiększenie różnorodności i możliwości wyboru szans edukacyjnych i sposobu ich realizacji. Szeroko rozumiany, nowoczesny system edukacyjny musi kształtować przedsiębiorczość i aktywne dostosowania. Ponadto musi przygotować ludzi do poruszania się i znajdowania swojego miejsca na światowym rynku pracy dostępnym przez sieć, do rozumienia ludzi innych kultur, z którymi przyjdzie im współpracować, do innowacji – dostrzegania szans i oceny ryzyka podejmowania nowych działań⁴⁰⁶. Przytoczone konkluzje przemawiają za ukierunkowaniem systemu edukacji na kształcenie kompetencji przedsiębiorczych,

⁴⁰³ M.G. Woźniak, *Współpraca transgraniczna w modernizacji refleksyjnej kapitału ludzkiego. Znaczenie dla kształtowania spójności społeczno-ekonomicznej*, [w:] M.G. Woźniak (red.), *Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja regionów transgranicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008, s. 209-210.

⁴⁰⁴ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 201.

⁴⁰⁵ M. G. Woźniak, *Współpraca...*, op. cit., s. 209-210.

⁴⁰⁶ Tamże, s. 212-213.

bowiem powinno to sprzyjać zmniejszeniu destruktywnych skutków błędnych inwestycji w kapitał ludzki.

Pomimo dostrzegania wielu potencjalnych efektów inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości, nie sposób jest w pełni zidentyfikować rzeczywistych skutków podejmowanych działań w tym obszarze. Nawet ze względu na to, że całkowita wartość kapitału ludzkiego może przewyższać sumę wartości jego komponentów, można oczekiwać silnych dodatnich efektów zewnętrznych⁴⁰⁷. Korzyści społeczne, nazywane efektami zewnętrznymi, są jednak z reguły pomijane w badaniach nad rentownością kształcenia z powodu problemu z ich ujęciem ilościowym⁴⁰⁸. Niemniej, to właśnie ze środków publicznych powinny być finansowane inwestycje w edukację, które przynoszą korzyści wspólne, trudne do wydzielenie. Wobec tego należy przyjąć, że brak możliwości skwantyfikowania wartości efektów nie może być argumentem wykorzystywanym do podważania zasadności traktowanie edukacji na rzecz przedsiębiorczości jako efektywnej inwestycji publicznej.

Reasumując, inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości mogą przynosić korzyści nie tylko osobom uczącym się, ale też całemu otoczeniu. Z uwagi na skalę potencjalnych efektów zewnętrznych w interesie publicznym powinno być rozwijanie kultury przedsiębiorczej poprzez edukację. Korzyści z kształcenia kompetencji przedsiębiorczych należy utożsamiać z lepszym wykorzystaniem innych form kapitału. Inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości mogą wpływać zarówno na wartość kapitału ludzkiego, kapitału intelektualnego i kapitału społecznego. Wycenienie tych form kapitału jest bardzo dyskusyjne, niemniej to właśnie w celu wyjaśnienia ponadprzeciętnych korzyści zaczęto w naukach ekonomicznych uwzględniać znaczenie niematerialnych aktywów, do których także zalicza się przedsiębiorczość.

⁴⁰⁷ Ł. Jabłoński, *Kapitał...*, op. cit., s. 109.

⁴⁰⁸ W. Jarecki, *Szacowanie...*, op. cit., s. 71.

4.4. Ryzyko inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Człowiek przedsiębiorczy jest istotą twórczą, dlatego trudno jest określić w ścisły sposób jego zdolności i możliwości wykorzystania kompetencji. Oczywiście można wyliczyć, ile statystycznie jedna osoba będzie pracować godzin w ciągu całego życia i w jakiej wysokości będzie łączny jej dochodu zdyskontowany na dany moment. Będą to jednak wyliczenia oparte na ludzkich przypuszczeniach, które mogą być zbyt ostrożne lub bardzo optymistyczne. Czy zatem inwestując w edukację na rzecz przedsiębiorczości konieczne jest wyliczanie wartości kapitału ludzkiego, który może się nie ujawnić, lub znacznie przekroczyć założenia? Określenie właściwej wartości kształconych kompetencji przedsiębiorczych wydaje się mało prawdopodobne. Wobec tego inwestycje służące rozwijaniu nowych kompetencji trzeba postrzegać jako bardziej niepewne, przy czym to właśnie z uwagi na ryzyko nowatorskiego inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości powstaje nieprzeciętna szansa osiągnięcia tak zwanej premii za pierwszeństwo.

Wszystkie inwestycje pociągają za sobą ryzyko, które wynika z rezygnacji z czegoś pewnego, czym się dysponuje, w zamian za szansę uzyskania czegoś w przyszłości. W przypadku inwestowania w edukację ryzykujemy, gdyż nie mamy pewności, czy wykształcone zostaną zamierzone kompetencje oraz czy będą one w przyszłości użyteczne i efektywnie wykorzystywane. Dodatkowo ten rodzaj inwestycji różni się od innych tym, że trudniej jest określić to, co poświęcamy – występuje tu wiele kategorii kosztów pośrednich i alternatywnych, a nie tylko nakłady finansowe. Zatem inwestując w edukację nieuniknione jest podjęcie ryzyka, niemniej warto starać się w przemyślany sposób je minimalizować.

S. Staszic twierdził, że „nabyte nauki są najważniejszym i najpewniejszym (...) dobrem, które wtedy będzie społecznie użyteczne, gdy się umie nabyte nauki i umiejętności zastosować do potrzeb krajowych, do wynalazków, kunsztów, do użytku publicznego”⁴⁰⁹. W spostrzeżeniu tym autor docenia znaczenie edukacji w aspekcie rozwoju gospodarczego. Zwraca również uwagę na bardzo uniwersalną zasadę, a mianowicie, że powodzenie inwestycji w kapitał ludzki zależy od dopasowania obszaru kształcenia do potrzeb społeczno-gospodarczych, poziomu rozwoju techniki

⁴⁰⁹ S.R. Domański, *Kapitał ludzki i wzrost...*, op. cit., s. 39.

i innych nauk oraz warunków cywilizacyjnych. Oznacza to, że inwestycje w edukację nie mogą opierać się na nieulegającym zmianie kanonie kształcenia, gdyż podejmowanie sprawdzonych i rutynowych inwestycji nie gwarantuje ciągłego utrzymania ich efektywności. Wprawdzie nie świadczy to, że inwestycje ukierunkowane na kształcenie nowych kompetencji z pewnością będą bardziej efektywne, jednak to właśnie one stwarzają szansę dokonania modernizacji i postępu w edukacji.

Zapoczątkowane pod koniec XX wieku działania w zakresie edukacji na rzecz przedsiębiorczości są przykładem niestandardowych inwestycji w kapitał ludzki. Nadal są one na etapie testowania, doskonalenia i rozwoju, dlatego należy postrzegać je jako projekty badawczo-rozwojowe i inaczej podchodzić do oceny ich efektywności. Inwestycje dotyczące wypracowania nowych metod i form kształcenia oraz przygotowania kompetentnych trenerów i nauczycieli, tworzą pośrednie efekty, czyli swego rodzaju narzędzie niezbędne do właściwego inwestowania w kapitał ludzki – takie inwestycje na etapie rozwoju służą przede wszystkim dobru wspólnemu. Zatem zasadne jest, aby inwestycje służące rozwojowi i upowszechnianiu edukacji na rzecz przedsiębiorczości finansować ze środków publicznych.

Za wpieraniem edukacji przedsiębiorczości jako jednego z kluczowych czynników trwałego rozwoju społecznego i ożywienia gospodarczego postuluje K. Schwab założyciel i prezes wykonawczy Światowe Forum Ekonomiczne. Jego zdaniem edukacja musi wrócić do najwyższych priorytetów rządów i sektora prywatnego i być postrzegane jako podstawowy mechanizm dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju gospodarczego i postępu społecznego. Dodaje on, że świat potrzebuje silniejszych systemów edukacyjnych, które przygotowują obecne i przyszłe pokolenia przedsiębiorców, pracowników, nauczyciele, menedżerowie i osoby wyposażone w umiejętności niezbędne, aby odnieść sukces i pomagać innym⁴¹⁰.

Argumentem za tym, że tradycyjne inwestycje w edukację nie gwarantują stałej efektywności, są wnioski z badań porównawczych oraz analiz monograficznych z różnych krajów, według których inwestycje edukacyjne charakteryzują się malejącymi korzyściami krańcowymi. G. Psacharopoulos i H.A. Patrinos wykazali, że stopa zwrotu z edukacji jest wyższa w regionach świata cechujących się niższym

⁴¹⁰ *Educating the Next Wave of Entrepreneurs Unlocking entrepreneurial capabilities to meet the global challenges of the 21st Century, A Report of the Global Education Initiative, World Economic Forum, Switzerland 2009, s. 6.*

przeciętnym poziomem wykształcenia ludności i niższym dochodem *per capita*⁴¹¹. Niewątpliwie świadczy to, że w krajach z niższym poziomem edukacji większe znaczenie dla gospodarki przyniesie osoba z podstawowym wykształceniem, niż w kraju wysoko rozwiniętym, gdzie takie wykształcenie jest normą. Ponadto nasuwa się wniosek, że w celu dywersyfikacji ryzyka warto prowadzić zróżnicowane inwestycje w obszarze edukacji. Kształcenie wszystkich w jednolity sposób przyczynia się do malejących korzyści krańcowych inwestycji w edukację oraz może doprowadzić do nadwyżki tradycyjnych kompetencji, a niedoboru nowych kompetencji potrzebnych na dynamicznie zmieniającym się rynku. Niedostosowanie edukacji do uwarunkowań społeczno-gospodarczych może stwarzać ryzyko pojawienia się bezrobocia strukturalnego, a w efekcie wielu problemów społecznych i gospodarczych. Zatem istnieją przesłanki wskazujące na to, że podejmowanie nowych i bardziej niepewnych inwestycji w edukację może być w rezultacie efektywniejsze.

W. Jarecki zwraca uwagę, że inwestycje w obszarze edukacji powinny być spójne z potrzebami gospodarki, ale także z rozwojem zainteresowań poszczególnych osób⁴¹². Przemawia to za tym, aby nie narzucać wszystkim ścieżki przedsiębiorcy, gdyż w przypadku wielu osób kształcenie specjalistycznych kompetencji przedsiębiorczych może być mało efektywne i mniej korzystne niż kształcenie tych osób w innym zakresie, do którego mają większe predyspozycje. Jednocześnie należy stwierdzić, że inwestowanie środków publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości wydaje się najbardziej zasadne, a tym samym mniej ryzykowne, w przypadku rozwijania uniwersalnych postaw przedsiębiorczych zaliczanych do kluczowych kompetencji przydatnych do sprawnego funkcjonowania w życiu zawodowym i prywatnym oraz mających swoje przełożenie na kulturę ekonomiczną społeczeństwa. Bardziej ryzykowne wydaje się inwestowanie środków publicznych w kształcenie specjalistycznych kompetencji przedsiębiorczych, gdyż nie u wszystkich wypracowane mogą zostać zakładane efekty edukacji. Ponadto należy zauważyć, że podmioty prywatne są bardziej skłonne inwestować w edukację, gdy widzą w tym własne korzyści – a lepiej dostrzegalne są korzyści z rozwijania kompetencji u osób dorosłych. Wobec tego warto próbować przenosić na podmioty prywatne ryzyko inwestowania w rozwój specjalistycznych kompetencji przedsiębiorczych, gdyż w wyniku

⁴¹¹ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 25, [za:] G. Psacharopoulos, H.A. Patrinos, „Return to Investment in education: A further update”, *Education Economics*, t. 12(2), s. 111-134.

⁴¹² W. Jarecki, *Szacowanie ...*, op. cit., s. 64-65.

samodzielnie podejmowanych decyzji ponoszenie nakładów na edukację powinno być w mniejszym stopniu marnotrawione.

Z badań dotyczących rynku pracy w Polsce wynika, że osoby o niższym wykształceniu, które dzięki dodatkowym szkoleniom mogłyby poprawić swoją sytuację na rynku pracy nie są zainteresowane podnoszeniem kwalifikacji. Nie tłumaczą tego jedynie wysokimi kosztami kształcenia, lecz brakiem czasu, motywacji i po prostu niedostrzeganiem takiej potrzeby. W 2011 r. tylko 20% dorosłych Polaków dokończyło się w jakiegokolwiek formie. Najczęściej podnosili swoje kompetencje pracownicy w zawodach specjalistycznych oraz kierownicy wyższych szczebli w tym m.in. specjaliści z zakresu zarządzania i ekonomii. Ponad połowę kursów dofinansowywali pracodawcy, a 1/5 szkoleń finansowali sami respondenci⁴¹³. Otrzymane wyniki badań pośrednio wskazują, że prywatne inwestycje w kształcenie kompetencji, które sprzyjają efektywnym działaniom przedsiębiorczym są podejmowane, lecz tylko przez pewne grupy osób. Czy zatem uzasadnione są publiczne inwestycje w kształcenie specjalistycznych kompetencji przedsiębiorczych osób na niższych stanowiskach i mniej wykształconych? Prawdopodobne jest, że osoby, które są mniej skłonne do prywatnego inwestowania w rozwój własnych kompetencji, mogą mieć potencjał, dlatego poprzez inwestycje publiczne można próbować pobudzić ich do przedsiębiorczości. Trzeba jednak zauważyć, że efekty kształcenia osób, które byłyby niechętne do nauki mogą być jałowe, lub też nie przekładać się na wykorzystywanie przez nich nabytych kompetencji przedsiębiorczych.

J. Górniak zwraca uwagę, że ryzykowne jest odgórne, scentralizowane określanie struktury kierunków i specjalności kształcenia w oparciu o wycinkową, już historyczną w momencie powstania diagnozę. Zdaniem autora decyzje w tej dziedzinie muszą być podejmowane w oparciu o indywidualne rozeznanie możliwości, uzdolnień, życiowych scenariuszy i własną wycenę kosztów i korzyści. Takie decyzje można wspierać informacyjnie, ale nie należy ich centralizować⁴¹⁴. Zatem inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinny opierać się na bardzo elastycznym mechanizmie, który służyłby promowaniu postaw przedsiębiorczych i uświadamianiu społeczeństwa o korzyściach, które mogą wynikać z rozwijania kompetencji przedsiębiorczych, a jednocześnie dawałby osobom zainteresowanym możliwości

⁴¹³ A. Szczucka, K. Turek, B. Worek, *Kształcenie po szkole*. Bilans Kapitału Ludzkiego w Polsce, Najważniejsze wyniki drugiej edycji badań zrealizowanej w 2011 roku, PARP, Warszawa 2012, s. 21.

⁴¹⁴ J. Górniak, *Kapitał...*, op. cit., s. 21.

specjalistycznego kształcenia się w tym zakresie. J. Górniaka postuluje za tym, aby stworzyć możliwość budowania kompetencji pożądaných przez rynek pracy w krótszym okresie kształcenia formalnego, a także poprzez uzupełnianie i potwierdzanie kompetencji w toku pracy. System edukacyjny powinien dostarczać dobrych, przydatnych kompetencji ogólnych, takich, które pracodawcom rzeczywiście obniżą przyszłe koszty szkolenia⁴¹⁵. Stworzenie właściwego modelu inwestycji publicznych w edukację nie jest jednak proste – jest to wręcz zadanie, które musi polegać na doskonaleniu rozwiązań w toku podejmowanych działań. Dotychczasowe doświadczenia trzeba analizować, aby móc eliminować dostrzegane wady mechanizmu inwestowania środków publicznych w edukację i aby wyłaniać najlepsze praktyki, które powinny być upowszechniane i doskonalone.

Inwestowanie w nowe dziedziny i formy kształcenia narażone jest na duże ryzyko niepowodzenia, dlatego publiczne inwestycje w obszarze edukacji powinny wypełniać lukę w podejmowaniu nowatorskich działań, których nie chcą podejmować się prywatni inwestorzy. Miałyby to na celu rozłożenie ryzyka na całe społeczeństwo, ale co najważniejsze stwarzałyby to szansę wdrażania innowacyjnych rozwiązań w obszarze edukacji i efektywniejszego inwestowania w kapitał ludzki.

Zdaniem P. Niedzielskiego wejście na nieznane obszary, może przynieść wysoki zysk, ale wiąże się z dużym ryzykiem, stąd preferowane jest ocenianie tego typu projektów przy użyciu tzw. minimalnej stopy zwrotu⁴¹⁶. Wobec tego podejmując nowatorskie inwestycje publiczne w obszarze edukacji nie należy kierować się wyższą oceną ich efektywności w stosunku do innych inwestycji. Z uwagi na rozproszone i niewymierne efekty inwestycji w edukację, za tak zwaną minimalną stopę zwrotu można przyjąć osiągnięcie korzyści w postaci zbadania i upowszechnienia nowych możliwości kształcenia. Zbyt dużym uproszczeniem byłoby jednak przyjęcie założenia, iż każdy strumień nakładów na zbadanie i rozwój edukacji będzie przynosił taką minimalną stopę zwrotu. Dlatego, aby nie obciążać nadmiernie budżetu publicznego, należy w nierozrzutny sposób planować wydatki, a przede wszystkim wybierać inwestycje odpowiadające zapotrzebowaniu rynku na dane kompetencje.

Zgodnie z zauważalną tendencją wzrost poziomu wykształcenia powoduje wzrost inwestycji gospodarstw domowych w kapitał ludzki związany

⁴¹⁵ J. Górniak, *Kapitał...*, op. cit., s. 22.

⁴¹⁶ P. Niedzielski, *Podstawy teorii inwestycji*, [w:] P. Niedzielski, J. Markiewicz, T. Nowak, J. Rempała, M. Skweres-Kuchta (red.), *Jak oceniać inwestycje?*, Uniwersytet szczeciński, Szczecin 2009, s. 9.

z kwalifikacjami⁴¹⁷. Podobnie można przypuszczać, że zainicjowane przez państwo inwestycje w obszarze edukacji na rzecz przedsiębiorczość przyczynią się do podejmowania prywatnych inwestycji w tym obszarze. Wymaga to jednak założenia, że podmioty prywatne zaczną dostrzegać wyraźne korzyści, a tym samym mniejsze ryzyko inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Jeśli więc początkowo ze środków publicznych finansowane będą niepewne inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości, to koszty rozłożą się na wszystkich, a w zamian wspólnym dobrem będzie zbadanie możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych, jak również uświadomienie społeczeństwa o potencjalnych korzyściach takich inwestycji. Dostrzeganie efektów przez podmioty prywatne mogłoby z czasem prowadzić do rozwoju komercyjnego rynku edukacji w zakresie kompetencji przedsiębiorczych, podobnie jak ma to miejsce w przypadku innych obszarów kształcenia. Chcąc, aby taki rynek mógł funkcjonować sprawnie, bez żadnych nadużyć i malwersacji środków publicznych, rola państwa w tym procesie musi być dobrze przemyślana. To jednak może nie być takie proste, gdyż ze względu na fundamentalnie różne postrzeganie roli państwa w gospodarce, odmienne argumenty mogą być brane pod uwagę przy uzasadnianiu sposobu i stopnia finansowania ze środków publicznych inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości.

Reasumując, ryzyko inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości wynika przede wszystkim z braku doświadczeń w tym zakresie. W celu poznania możliwości i korzyści kształcenia kompetencji przedsiębiorczych niezbędne jest podejmowanie niepewnych działań. Zbadanie i rozwinięcie nowych obszarów edukacji, które będą lepiej przygotowywać społeczeństwo do sprawnego funkcjonowania na rynku służy dobru wspólnemu, dlatego uzasadnione jest ponoszenie nakładów publicznych na tego typu inwestycje. Jednak w celu większej efektywności i ograniczenia ryzyka marnotrawienia środków publicznych, finansowane przez państwo kształcenie coraz bardziej specjalistycznych kompetencji przedsiębiorczych nie powinno być kierowane bezwarunkowo do wszystkich.

⁴¹⁷ M. Kirchner, *Geschenkter Wohlstand – Bildungsrenditen eines gebührenfreien Hochschulstudium*, Universität Potsdam, Potsdam 2007, s. 193.

4.5. Racjonalność inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości

W naukach ekonomicznych racjonalność utożsamia się z gospodarowaniem ograniczonymi zasobami, w taki sposób, aby w wyniku podejmowanych decyzji i działań osiągać jak najbardziej optymalne korzyści. W bardziej potocznym znaczeniu racjonalnością jest unikanie lekkomyślnego rozdysponowywania dostępnych zasobów, czyli przemyślane dążenie do niepopelniania błędów alokacyjnych. Przyjmuje się, że wszyscy starają się działać racjonalnie. Zauważyć jednak trzeba, że każdy działa racjonalnie na swój sposób, w oparciu o własne subiektywne odczucia i przemyślenia.

W przypadku decyzji publicznych również oczekuje się, że będą one podejmowane zgodnie z zasadą racjonalnego gospodarowania. Jednak w odniesieniu do sfery publicznej trudniej jest wskazać racjonalne decyzje, które odpowiadałyby subiektywnym preferencjom różnych obywateli. Sposób oceniania racjonalności w znacznym stopniu zależy od uwzględnianego przedziału czasowego, w którym oczekuje się korzyści. W przypadku inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości należy uwzględniać długi okres oczekiwania efektów, gdyż poniesione nakłady mogą przynosić korzyści kolejnym pokoleniom. Istotna różnica między prywatnymi a publicznymi inwestycjami w edukację polega właśnie na tym, że to, co może wydawać się nieracjonalne z punktu widzenia indywidualnego podmiotu ma zupełnie inne znaczenie z perspektywa całego społeczeństwa i gospodarki. Odległe efekty zewnętrzne są właśnie przesłanką uzasadniającą finansowanie ze środków publicznych przynajmniej badawczo-rozwojowych inwestycji w obszarze edukacji na rzecz przedsiębiorczości.

Znacznie trudniej jest określić racjonalny poziom wydatków publicznych, jaki powinien być przeznaczanych na finansowanie powszechnej edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Przy rozdysponowywaniu ograniczonych środków publicznych powstaje dylemat wyboru najlepszej inwestycji w obszarze edukacji. Odgórne podejmowanie takich decyzji w oparciu o szczegółowe wyliczenia może być bardzo czasochłonne, a w konsekwencji prowadzić nawet do ponoszenia wydatków publicznych na finansowanie kierunków kształcenia nieadekwatnych już do nowych potrzeb społeczno-gospodarczych. Wobec tego inwestując środki publiczne w edukację społeczeństwa, nie warto w zupełnie zcentralizowany sposób decydować o tym, jakie specjalistyczne kompetencje powinny być rozwijane u poszczególnych osób. Lepszym

rozwiązaniem może być stworzenie warunków, w których każdy będzie miał możliwość samodzielnego dokonywania wyboru własnego obszarów kształcenia. Zwiększenie roli obywateli w decydowaniu o kierunkach inwestowania środków publicznych w ich edukację powinno prowadzić do rozwijania kompetencji postrzeganych jako bardziej użytecznych. Poza tym należy oczekiwać większej skuteczności procesu edukacji, gdy kształcone będą te kompetencje, które ktoś chce w sobie rozwijać. W takim partycypacyjnym modelu inwestowania środków publicznych w edukację, zadaniem państwa musiałoby być zapewnienie obywatelom oferty edukacji umożliwiającej rozwijanie pożądanych i użytecznych kompetencji.

W większości krajów znaczna część kształcenia finansowana jest ze źródłem publicznych. Zdaniem Ł. Jabłońskiego prowadzi to w rezultacie jednak do tego, że faktyczne decyzje obywateli/pracowników o alokacji zasobów na rzecz kształcenia (akumulacji kapitału ludzkiego) nie są warunkowana *sensu stricte* ich indywidualnymi preferencjami⁴¹⁸. Gdyby jednak państwo inwestując środki publiczne w edukację stwarzało warunki, aby to obywatele wybierali obszary własnego kształcenia, prawdopodobnie mogłoby ukształtować się bardziej wolnorynkowy mechanizmu alokowania zasobów. Państwo nie mogłoby jednak ograniczać wyboru obszaru kształcenia, zapewniając społeczeństwu tylko kilku stałych wariantów edukacji, lecz powinno systematycznie dostosowywać ofertę kształcenia do nowych potrzeby odbiorców i rynku.

W przypadku kształcenia kompetencji przedsiębiorczych uzasadnione wydaje się przede wszystkim uświadamianie wszystkich młodych osoby, czym jest przedsiębiorczość i wiara we własne możliwości. Wiele argumentów przemawia za tym, aby powszechnie nauczać przedsiębiorczości pod kątem rozwijania kompetencji przydatnych do wykonywania twórczej pracy w każdym zawodzie. Inną kwestią jest natomiast narzucania każdemu obowiązku rozwijania specjalistycznych kompetencji przydatnych w prowadzenie działalności gospodarczej. Dojrzały uczeń powinien móc sam wybierać obszary edukacji, które odpowiadają jego potrzebom. Predyspozycje i zainteresowania, które przekładają się na chęć rozwijania danych kompetencji, warto uwzględniać przy inwestowaniu w edukację, bowiem powinno to sprzyjać nie tylko większej efektywności kształcenia, ale również wykonywaniu w przyszłości pracy z entuzjazmem. A. Marshall twierdził wręcz, że gdy człowiek ma siły świeże

⁴¹⁸ Ł. Jabłoński, *Sprzężenia pomiędzy kapitałem ludzkim i nierównościami społecznymi w teorii wzrostu gospodarczego*, Zeszyty Naukowe nr 786, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2008, s. 26.

i ochoczość do pracy, i pracuje w dziedzinie przez niego wybranej, to praca ta w rzeczywistości nic go nie kosztuje⁴¹⁹.

Ograniczony czas i środki finansowe wymuszają dokonywania wybory tylko niektórych obszarów kształcenia, a to przemawia za tym, aby nie narzucanie odgórnie wszystkim obowiązku kształcenia specjalistycznych kompetencji przedsiębiorczych. Nie rozwiązuje to jednak kwestii określenie racjonalnego poziomu finansowanie ze środków publicznych inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Zdaniem niektórych badaczy nie ma związku przyczynowo-skutkowego między wydatkami budżetowymi na kształcenie a jakością zdobywanej wiedzy przez poszczególne osoby. Według tych opinii, efekty kształcenia bardziej zależą od czynników instytucjonalnych – autonomii szkoły, nauczycieli, konkurencji innych szkół, czy też sytuacji rodzinnej⁴²⁰. Wyższe nakłady na edukację nie muszą wprost przekładać się na poprawę efektów kształcenia i wzrost wartości rynkowej kapitału ludzkiego. Dlatego bardziej zasadne wydaje się stworzenie mechanizmu umożliwiającego inwestowanie ograniczonych środków publiczne w edukację dostosowaną do potrzeb rynku, niż samo zwiększanie nakładów. W sytuacji, gdy wydatki publiczne na edukację są istotnym obciążeniem budżetowym, a system kształcenia jest bardzo rozbudowany, racjonalnym rozwiązaniem powinno być stosowanie zasady maksymalizacji efektów przy zachowaniu względnie stałych nakładów. Oznacza to, że inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinny nie tylko uzupełniać, co zastępować inne inwestycje w kapitał ludzki, które są mniej adekwatne do nowych potrzeb, a zwłaszcza te, które w rzeczywistości mają jedynie wymiar konsumpcyjny. Wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym system publicznej edukacji musi być racjonalnie modernizowany, zamiast tylko rozrastać się.

Racjonalne inwestowanie środków publicznych w edukację powinno mieć na celu tworzenie zróżnicowanej oferty kształcenia, bowiem heterodoksyjność pracowników jest niezbędna do sprawnego funkcjonowania gospodarki. Komplementarność podmiotów gospodarczych efektywnie przyczynia się do wytwarzania produktu globalnego⁴²¹. Z tego też względu nie należy inwestować w rozwój jednakowych kompetencji u wszystkich ludzi. Także w przypadku edukacji na rzecz przedsiębiorczości rozsądnym rozwiązaniem byłoby zapewnienie różnych

⁴¹⁹ W. Jarecki, *Prekursorzy...*, op. cit., s. 24, [za:] A. Marshall, *Zasady ekonomii*, M. Arcta, tom II, Warszawa 1928, s. 152.

⁴²⁰ W. Jarecki, *Szacowanie ...*, op. cit., s. 44.

⁴²¹ Ł. Jabłoński, *Sprzężenia...*, op. cit., s. 26.

wariantów kształcenia. Do wszystkich młodych osób powinna być skierowana edukacja podstaw przedsiębiorczości, aby u każdego wykształcić pozytywne nastawienie do przedsiębiorczości i rozbudzić wiarę we własne możliwości. Oferta kształcenia specjalistycznych i zaawansowanych kompetencji przedsiębiorczych powinna natomiast być dostępna przede wszystkim dla chętnych i mający predyspozycje.

W. Jarecki zauważa, że dotychczasowe wyniki badań makroekonomicznych dotyczących wpływu kształcenia na wzrost gospodarczy w niewielkim stopniu uwzględniają strukturę kształcenia. Według tego ekonomisty oznacza to, że nie można odpowiedzieć na pytanie, czy przy takim samym poziomie wykształcenia społeczeństwa, ale o innej strukturze, nie osiągnięto by wyższego wzrostu gospodarczego⁴²². Bez podjęcia próby zawsze będzie wątpliwe stwierdzenie, czy bardziej opłacalne i racjonalne jest kształcenie w nowym kierunku niż dotychczasowym. Wobec tego decydując się na nowe inwestycje w obszarze edukacji, trzeba przyjąć możliwość niepowodzenia. Zasadą racjonalności trzeba zaś kierować się głównie w kwestiach rozdysponowywania nakładów, aby ponosić jak najmniejsze koszty, nie rezygnując przy tym z odpowiedniej jakości kształcenia.

Państwo odpowiadając za edukację i jej finansowanie ze środków publicznych, nie powinno stwarzać warunków, które niepotrzebnie ograniczałyby funkcjonowanie mechanizmów wolnorynkowych. J.B. Say krytykował interwencje państwa, które promują niewłaściwe kierunki studiów, niemających odzwierciedlenia w popycie na kwalifikacje tych osób na rynku pracy⁴²³. Z kolei J.S. Mill opowiadał się za prywatnym finansowaniem szkół, ale współfinansowanym przez państwo. W przypadku prowadzenia szkół przez państwo widział niebezpieczeństwo błędnych decyzji w zakresie kształcenia⁴²⁴. Ponadto spostrzeżenia tych ekonomistów przemawiają za tym, aby jednym z warunków bardziej racjonalnego inwestowania środków publicznych w edukację było doskonalenie partycypacyjnego mechanizmu dostosowywania oferty kształcenia do potrzeb społecznych i gospodarczych. Trzeba jednak mieć na uwadze, że osoby słabo wykształcone nie mają świadomości potrzeby edukacji swojej i swoich dzieci⁴²⁵. Dlatego inwestycje publiczne w edukację powinny polegać nie tylko na samym oferowaniu bezpłatnego dostępu do nauki, ale również na zachęcaniu i wspieraniu słabszych w kształceniu użytecznych kompetencji.

⁴²² W. Jarecki, *Szacowanie ...*, op. cit., s. 66.

⁴²³ W. Jarecki, *Prekursory...*, op. cit., s. 21, [za:] J. B. Say, *Traktat...*, s. 547.

⁴²⁴ Tamże, s. 23.

⁴²⁵ Tamże, s. 25, [za:] J.H. von Thuenen, *Der isolierte Staat*, Hamper i Parey, Berlin 1875, s. 46.

Oczywiście, aby zapewnić społeczeństwu możliwość rozwijania nowych kompetencji, inwestycje publiczne muszą także polegać na finansowaniu badań i rozwoju nowatorskich kierunków, form i metod kształcenia.

Określenie racjonalnego poziomu nakładów publicznych, jaki powinny być przeznaczane na poszczególne zadania jest bardzo trudne. Wydatkując środki publiczne można próbować kierować się tym, by inwestycje w kapitał ludzki przynosiły zwrot w postaci przyszłych przychodów, których zdyskontowana wartość przekraczałaby nakłady i koszty utraconych zarobków. Teoretycznie byłoby to rozsądne rozwiązanie, jednak opracowanie poprawnych wyliczeń w przypadku inwestycji w nowe obszary edukacji jest najmniej prawdopodobne. Podchodząc bardziej praktycznie warto zwrócić uwagę na interesujące wnioski, jakie wynikają z analizy dotychczasowych inwestycji w edukację. Przeprowadzone badania wykazały, że z pośród krajów Unii Europejskiej tylko Bułgaria oraz Rumunia odnotowują stałe korzyści skali, czyli osiągają zarówno czystą efektywność techniczną (PTE – rozpoznanie czy nieefektywność danej gospodarki wynika z marnotrawienia nakładów), jak i efektywność skali (SE – działanie w optymalnym obszarze). Tym samym tylko w przypadku tych dwóch krajów można spodziewać się, iż zwiększanie nakładów publicznych na edukację skutkowałoby proporcjonalnym wzrostem rezultatów wyrażonych zastosowanymi cechami diagnostycznymi. Wszystkie pozostałe kraje Unii Europejskiej, odnotowują malejące korzyści skali, co oznacza, że osiągają efektywność operacyjną (PTE), ale jednocześnie ich ogólna efektywność techniczna pozostaje pod wpływem niedomagań w osiąganiu efektywności skali (SE), a dalsze zwiększanie nakładów publicznych na edukację będzie skutkowało mniej niż proporcjonalnym wzrostem rezultatów. Wnioskiem z tych badań jest nawet to, że we wszystkich krajach uznanych za nieefektywne możliwa jest poprawa rezultatów nie tylko przy zachowaniu dotychczasowego poziomu nakładów, ale nawet przy pewnym ich zmniejszeniu⁴²⁶. Na podstawie wyników tych badań można domniemywać, że w Unii Europejskiej znaczna część inwestycji publicznych w edukację polega na powielaniu dotychczasowych i standardowych działań, co prowadzi do malejące korzyści skali w bardziej rozwiniętych krajach. Zatem, gdyby środki publiczne przeznaczane na inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości pochodziły głównie z puli środków wydawanych do tej pory na edukację, to być może poprzez kształcenie w bardziej

⁴²⁶ G. Kozuń-Cieślak, *Efektywność...*, op. cit., s. 335-337.

optymalnym zakresie mogłaby zwiększyć się efektywność skali. Wymaga to jednak założenia, że inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości będą rzeczywiście służy kształcenie bardziej użytecznych kompetencji.

Podjęcie decyzji o zaprzestaniu lub ograniczeniu kształcenia w dotychczas realizowanym obszarze na rzecz inwestowania w nowe kierunki kształcenia jest pewną destrukcją systemu edukacji. Zwlekanie z wprowadzeniem modyfikacji programu nauczania z czasem i tak doprowadzi do zaprzestania przestarzałych działań. Wprowadzenie takich zmian dość wcześnie może natomiast wiązać się z większym oporem otoczenia, przy czym stwarza to szansę na szybsze dostosowanie systemu edukacji do zmieniających się potrzeb społeczno-gospodarczych. Zarówno szybkie podejmowanie decyzji, jak też zwlekanie z wprowadzaniem zmian ma swoje wady i zalety. Zdaniem W.M. Orłowskiego państwo powinno jednak wspierać gospodarkę opartą na wiedzy właściwą polityką edukacyjną i reformą systemu edukacji ukierunkowaną na jakość kształcenia i zorientowaną na potrzeby rynku⁴²⁷. Jednym z bardziej uzasadnionych działań modernizującym systemu edukacji do potrzeb gospodarki opartej na wiedzy jest ukierunkowanie procesu kształcenia na rozwijanie zdolności ciągłego dostosowywania się do zmian, stałego poszukiwania i kreowania nowych rozwiązań, wdrażania ich w praktyce, a następnie upowszechniania⁴²⁸. Właśnie z tego też względu od przełomu XX i XIX wieku w wielu krajach rozwija się edukacja na rzecz przedsiębiorczości.

Szkolna edukacja może przyczynić się do większej produktywności tylko wtedy, gdy absolwenci szkół faktycznie znajdują i utrzymują zatrudnienie na rynku pracy⁴²⁹. Nie każdy zasób, jakim dysponuje jednostka, może być źródłem powodzenia. Zasobem jest wszystko, co znajduje się w dyspozycji jednostki czy grupy, ale w kapitał przekształca się tylko wówczas, gdy na danym rynku istnieje popyt na określonego rodzaju zasoby⁴³⁰. Wobec tego inwestycje publiczne związane z edukacją muszą polegać nie tylko na realizacji procesu kształcenia, ale także badaniu zapotrzebowania

⁴²⁷ W.M. Orłowski., *Knowledge Economy and Knowledge-Based Growth: Some Issues in a Transition Economy*, [w:] A. Kukliński, (red.), *The Knowledge-Based Economy: The European Challenges of the 21st Century*, State Committee for Scientific Research of the Republic of Poland, Warszawa 2000, s. 96.

⁴²⁸ T. Bal-Woźniak, *Kapitał intelektualny w gospodarce opartej na wiedzy*, [w:] D. Kopycińska (red.), *Kapitał ludzki w gospodarce opartej na wiedzy*, UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI, Szczecin 2006, s. 78.

⁴²⁹ M. Herbst, *Kapitał ludzki, dochód i wzrost gospodarczy w badaniach empirycznych*. [w:] M. Herbst (red.), *Kapitał...*, op. cit., s. 111.

⁴³⁰ A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, A. Rychard, *Strategie i system, Polacy w obliczu zmiany społecznej*, Wydawnictwo, Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2000, s. 28.

ryнку na nowe kompetencje oraz uświadamianiu społeczeństwa o korzyściach wynikających z edukacji w poszczególnych obszarach, gdyż dzięki temu lepiej powinna dopasowywać się do popytu podaź osób o odpowiednich kompetencjach. Wydatkowanie środków publicznych jedynie na pokrycie bezpośrednich kosztów kształcenia jest mało racjonalne. Im bardziej kompleksowe będzie podejście do inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości, tym bardziej uzasadnione może być oczekiwanie znaczących korzyści społecznych i gospodarczych.

Przyczynę niepowodzeń pierwszych prób wprowadzenia przymusu szkolnego w XVII i XVIII należy dopatrywać w braku zasobów i nauczycieli, a przede wszystkim w oporze społecznym⁴³¹. Analogicznie w przypadku rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości w Polsce zauważalny jest niedobór profesjonalnie wykształconych nauczycieli oraz brak zainteresowania i uznania dla kształcenia w tym zakresie. Ponadto cele edukacji nadal są skoncentrowane głównie na sferze poznawczej, a mało na sferze praktycznej. Takie podejście wynika z upowszechnionego bardzo humanitarnego traktowania jednostki i roli edukacji – w rezultacie prowadzi to jednak do tego, że ludzie są teoretycznie wykształceni, ale mają trudności ze sprawnym funkcjonowaniem w gospodarce. Powodem jest także zbyt małe przywiązywanie wagi do tego, że efektywność edukacji nie zależy wyłącznie od ilości godzin kształcenia, lecz także od jakości nauczania, zastosowania odpowiednich form i metod, stworzenia odpowiednich warunków i przygotowania kompetentnych nauczycieli.

W raporcie OECD na temat znaczenia kapitału ludzkiego zadano pytanie: „Jak możemy uczynić edukację lepszą?”. Uzyskana odpowiedzi zawarta jest w trzech znamienych hasłach: „Nauczyciele mają znaczenie”, „Poprawić nauczycieli ...”, „... i poprawić szkoły”⁴³². Niewątpliwie przemawia to za tym, że efektywność inwestycji w kapitał ludzki jest zależna od jakości kształcenia. Jest to kolejny argument za tym, że samo zwiększanie nakładów publicznych na realizację edukacji na niskim poziomie może nie prowadzić do wzrostu efektów. Dlatego należy zachować racjonalną proporcję między wydatkowaniem środków publicznych na samo kształcenie jak też przygotowanie właściwych narzędzi, metod i kadry. Niezbędne są badania naukowe w zakresie dydaktyki i metodyki kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Wyniki otrzymanych badań należy natomiast szeroko upowszechniać, aby wiedza naukowa

⁴³¹ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 10.

⁴³² J. Górniak, *Kapitał ludzki*, [w:] *Bilans Kapitału Ludzkiego w Polsce, Raport podsumowujący pierwszą edycję badań realizowaną w 2010 roku*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2011, s. 19, [za:] B. Keeley, *Human Capital: How what you Know Shapes Your Life*, OECD, 2007.

miała swoje przełożenie na praktykę, rozwój rynku edukacji i zwiększanie efektywności przyszłych inwestycji w kapitał ludzki.

Według Komisji Europejskiej inwestowanie w kształcenie w zakresie przedsiębiorczości jest jedną z najbardziej opłacalnych inwestycji, jakie Europa może poczynić. Fundamentem takich działań musi być jednak upowszechnienie i poprawa jakości uczenia się przedsiębiorczości. Mimo tego, że w szeregu państw członkowskich wprowadzono krajowe strategie dotyczące edukacji w zakresie przedsiębiorczości lub uczyniono nauczanie przedsiębiorczości obowiązkową częścią programów nauczania, konieczne są dalsze wysiłki, aby rozwijać edukację za pośrednictwem praktycznych modeli uczenia się. Zwrócona jest przy tym uwaga na możliwość uzyskiwania praktycznych doświadczeń w dziedzinie przedsiębiorczości również poza systemem edukacji. Oznacza to, że inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości powinny dotyczyć także zorganizowanych inicjatyw, które dałyby młodzieży możliwość rozwijania umiejętności w zakresie przedsiębiorczości poprzez uczenie się nieformalne i pozaformalne⁴³³.

Postulowanym przez Komisję Europejską sposobem podnoszenia efektywności inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości jest rozwijanie nowoczesnego kształcenie zarówno w ramach systemu edukacji jak i poprzez zdobywanie doświadczeń, w tym naukę na własnych błędach. Także doskonalenie osób podejmujących działania przedsiębiorcze oraz inspirowanie ich do podejmowania kolejnych bardziej zaawansowanych przedsięwzięć, zaczyna być postrzegane jako rodzaj inwestycji publicznej ze względu na efektywne oddziaływanie takich osób na rozwój gospodarczy. Wobec tego należy przyjąć, że inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości wykraczają znacznie poza tradycyjny schemat kształcenia. Nowatorskie sposoby publicznego inwestowania w rozwój kompetencji przedsiębiorczych wiążą się z oferowaniem beneficjentom dodatkowych korzyści. Może wydawać się to mało racjonalne, niemniej to właśnie finansowe wsparcie prywatnych przedsięwzięć ze środków publicznych, jest sposobem zaangażowania wielu osób do zdobycia praktycznych doświadczeń przedsiębiorczych. Tego typu inwestycje muszą jednak być dobrze opracowane, aby miały przede wszystkim wymiar edukacyjny i aktywizujący, a nie tylko konsumpcyjny.

⁴³³ *Plan działania na rzecz przedsiębiorczości do 2020 r. Pobudzenie dycha przedsiębiorczości w Europie*, Komisja Europejska, Bruksela 2013, s. 6.

Od decyzji władz lokalnych w dużym stopniu zależy, w jaki sposób inwestowane będą środki publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Związane jest to z tym, że edukacja staje się w coraz większym stopniu przedmiotem polityki i inwestycji publicznych na szczeblu subkrajowym. Wraz ze wzrostem znaczenia kapitału ludzkiego dla konkurencyjności gospodarek miejskich i regionalnych zwiększa się rola lokalnej administracji w zarządzaniu oświatą i zaangażowanie w tego rodzaju działalność⁴³⁴. W Polsce decydującą rolę w podnoszenie jakości oświaty pełnią samorzady terytorialne jako organy prowadzące szkoły. Pod względem wymogów kompetencyjnych, skali wydatków i społecznej roli edukacja jest niewątpliwie najważniejszym obszarem działania polskich samorządów⁴³⁵. Zakres kompetencyjny samorządu terytorialnego w kwestii zadań oświatowych jest bardzo szeroki, także w porównaniu z praktyką innych krajów. Stopień decentralizacji oświaty w Polsce jest, w skali Europy, porównywalny tylko z krajami skandynawskimi. Samorzady są odpowiedzialne za ustalenie planów finansowych (budżetów) szkół, politykę wynagradzania nauczycieli, zmiany w sieci szkolnej, utrzymanie i poprawę warunków materialnych pracy placówek oświatowych, jak również organizowanie i finansowanie ich ponadprogramowej działalności⁴³⁶. Możliwość samodzielnego decydowania na poziomie lokalnym i regionalnym o sposobie inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości stwarza szansę na bardziej racjonalne dostosowanie oferty do potrzeb społecznych i gospodarczych, przy czym duża swoboda może też nie prowadzić do podejmowania dobrowolnych działań w tym zakresie. Decydenci niewątpliwie nie są ekspertami we wszystkich kwestiach dotyczących rozwoju lokalnego, dlatego chcąc inwestować racjonalnie powinni kierować się wynikami badań i raportów, zaleceniami środowisk naukowych oraz instytucji zajmujących się edukacją przedsiębiorczości.

Na zakończenie warto odnieść się do koncepcji dotyczącej predystrybucji, w myśl której państwo powinno zapewniać dostęp do określonych usług publicznych i tworzyć system instytucjonalny w celu zapobiegania lub ograniczenia powstawania nierówności zanim one wystąpią, zamiast walki, poprzez system podatków i ulg, z już powstałymi nierównościami. Predystrybucja w dyskursie akademicko-publicystycznym związana jest głównie z myśleniem o politykach publicznych nastawionych na

⁴³⁴ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 10.

⁴³⁵ Tamże, s. 119.

⁴³⁶ M. Herbst, *Edukacja...*, op. cit., s. 123.

dostępność określonych usług publicznych, aby zapewniać bardziej egalitarne rezultaty, przez co zmniejszy się konieczność późniejszej redystrybucji dóbr. Przykładem pierwotnej dystrybucji jest inwestowanie w wysokiej jakości powszechne usługi edukacyjne, co powinno zapewnić bardziej wyrównane szanse osób pochodzących z rodzin o różnym statusie materialnym⁴³⁷. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości jak najbardziej może temu służyć, bowiem jej fundamentalnym celem jest przygotowanie osób do aktywnego i sprawnego funkcjonowania w gospodarce. Wspomnianą wysoką jakością edukacji, która jest niezbędnym warunkiem efektywnego inwestowania, w przypadku kształcenia kompetencji przedsiębiorczych najpierw trzeba poznać. Dopiero, gdy zostaną wypracowane dobre praktyki będzie można oceniać i podejmować bardziej racjonalne inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Dlatego w fazie początkowej tak ważne jest testowanie i analizowanie różnych form kształcenia kompetencji przedsiębiorczych, co bez inwestycji publicznych ograniczałoby się jedynie do działań podejmowanych przez entuzjastów.

Reasumując, na podstawie oceny finansowej można próbować określać racjonalność inwestowania w edukację, ale z perspektywy indywidualnej, a nie publicznej, gdyż nie uwzględnia się w niej niepieniężnych kosztów i korzyści społecznych. Poza tym kierowanie się dotychczasową efektywnością nie powinno być metodą wyboru nowych inwestycji publicznych w obszarze edukacji, które mają służyć przygotowaniu kolejnych pokoleń do sprawnego funkcjonowania w zmieniającej się gospodarce. Chcąc postępować racjonalnie należy zwracać uwagę na koszty utraconych korzyści, jakie mogą przynosić w długiej perspektywie alternatywne inwestycje, w tym te związane z rozwojem edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Niewątpliwie są to działania niepewne, ale dające szanse osiągnięcia lepszych efektów, jeśli będą służyć kształceniu bardziej użytecznych kompetencji. Za racjonalne działanie można uznać maksymalizowanie korzyści poprzez przeznaczanie części nakładów publicznych, ponoszonych do tej pory na edukację, na finansowanie nowych inwestycji, których celem jest rozwój kompetencji bardziej pożądanых na rynku. Nieuzasadnione jest jednak, aby obowiązkowo kierować do wszystkich jednakową ofertę kształcenia specjalistycznych kompetencji przedsiębiorczych. W rezultacie pomimo braku oceny finansowej istnieją przesłanki, aby na podstawie licznych opinii, wyników badań i wyciągniętych wniosków pozytywnie zweryfikować trzecią hipotezę szczegółową

⁴³⁷ K. Muszyński, T. Janyst, *Kapitał w Polsce w XXI wieku. Regulacje w służbie najsilniejszych: praca i kapitał*, Fundacja Kaleckiego, Warszawa 2015, s. 3.

dysertacji, która brzmi *„Dostosowanie niepewnych inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości do potrzeb rynku stwarza szansę osiągnięcia ponadprzeciętnych korzyści”*.

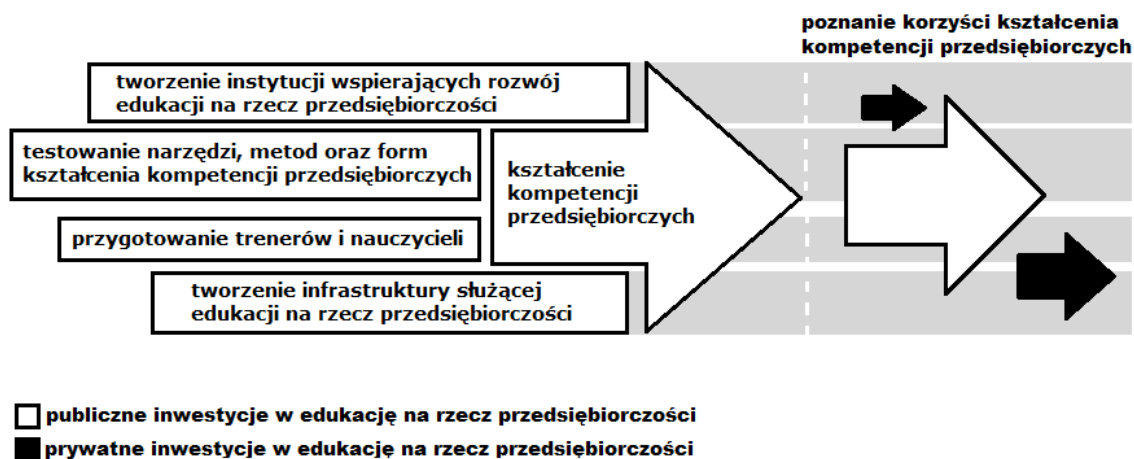
ROZDZIAŁ V

POSTULATY OPRACOWANE NA PODSTAWIE BADAŃ

5.1. Model inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Zaprezentowane w dysertacji informacje i wyniki badań stanowią przesłanki do pozytywnego zweryfikowania głównej hipotezy wyrażonej słowami „*Inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości są zasadne ze względu na pozytywne efekty zewnętrzne*”. Umożliwia to także wyjaśnienie podjętego problemu badawczego poprzez stwierdzenie, że w krajach europejskich zasadne są inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości zgodne z postulowanym poniżej modelem.

Rysunek 11. Postulowany model inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Źródło: opracowanie własne.

Na rysunku 11. przedstawiony jest uproszczony system gospodarczy, w którym zapoczątkowane są inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości. W okresie początkowym transfer środków publicznych skierowany jest na zbadanie

i upowszechnienie możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Brak pewności powodzenia tego typu inwestycji badawczo-rozwojowych uzasadnia finansowanie ich z budżetu państwa. Poznanie możliwości rozwoju przedsiębiorczości poprzez edukację oraz przygotowanie potrzebnych narzędzi, instytucji, nauczycieli i infrastruktury służyłoby podejmowaniu bezpośrednich inwestycji w kształcenie kompetencji przedsiębiorczych. Efekty początkowych inwestycji stanowiłyby dobra wspólne, które mogłyby być użyteczne przez wiele lat, co zostało zaznaczone na rysunku 11. szarym tłem obrazującym długotrwałe korzyści z inwestycji badawczo-rozwojowych. Inwestycje publiczne w bezpośrednie kształcenie kompetencji przedsiębiorczych społeczeństwa zwłaszcza w okresie początkowym również pełniłyby funkcję badawczo-rozwojową. Z czasem, przy założeniu dostrzegania pozytywnych korzyści takich inwestycji, powinna zwiększać się skłonność do prywatnego inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczość. Uświadomienie różnych podmiotów rynku o tym, że inwestycje w edukację na rzecz przedsiębiorczości mogą przynosić korzyści i być opłacalne powinno prowadzić do wzrostu popytu i podaży usług w obszarze kształcenia kompetencji przedsiębiorczości. Rozwój komercyjnego rynku zależy jednak od działań podejmowanych przez państwo, które nie powinny ograniczać i wyręczać prywatnych podmiotów. Nadopiekuńcza rola państwa może uzależnić prywatne podmioty od swojej pomocy zamiast ich usamodzielniać. Prawdopodobne też może być to, że tak jak w przypadku innych inwestycji państwo mogłoby przeinwestować w edukację na rzecz przedsiębiorczości. W oparciu o dorobek nauk ekonomicznych i przyjętą praktykę nie sposób jednak określić, jaki powinien być optymalny poziom inwestycji publicznych w edukację. Z tego też względu model ten nie wyjaśnia kwestii dotyczących wielkość środków publicznych, jakie powinny być przeznaczane na finansowanie edukacji na rzecz przedsiębiorczości, lecz służy wskazaniu ekonomicznych przesłanek uzasadniających zapoczątkowanie przez państwo tego typu inwestycji.

W modelu zaprezentowanym na rysunku 11. przyjęte jest niepewne założenie o tym, że początkowe inwestycje badawczo-rozwojowe przelożą się na poznanie istotnych korzyści kształcenia kompetencji przedsiębiorczych. Gdyby natomiast inwestycje te nie przynosiły oczekiwanych założeń, to dzięki zapoczątkowanym działaniom poznane zostałyby możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych, co w przypadku państw finansujących edukację w tym zakresie powinno prowadzić do modyfikacji prowadzonych działań i ewentualnego zaoszczędzenia funduszy

publicznych przeznaczanych na mało efektywną edukację. Zatem przy tym wariacie zdarzeń także uzasadnione jest początkowe inwestowanie środków publicznych w rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości, bowiem służy to poszukiwaniu nowych obszarów, w których byłoby warto kształcić społeczeństwo. Realizacja zaproponowanych w modelu inwestycji badawczo-rozwojowych docelowo powinna przełożyć się na bardziej świadomą politykę edukacyjną i efektywniejszą alokację środków publicznych przeznaczanych na edukację.

W celu potwierdzenia zasadność wdrożenia postulowanego modelu inwestycji warto rozpatrzyć alternatywne rozwiązania. Jednym z wariantów może być system gospodarczy, w którym inwestycje publiczne polegają wyłącznie na bezpośrednim kształceniu kompetencji przedsiębiorczych. Dotychczasowe doświadczenie wskazują, że ponoszenie nakładów publicznych jedynie w celu osiągnięcia ilościowych efektów edukacji nie zawsze przekłada się na kształcenie użytecznych kompetencji. Na tej podstawie można wnioskować, że bez początkowego finansowania przez państwo inwestycji badawczo-rozwojowych także edukacja na rzecz przedsiębiorczości będzie mniej efektywna lub nawet całkowicie nadaremna.

Możliwy jest również wariant, w którym państwo zupełnie nie inwestowałoby w edukację na rzecz przedsiębiorczości. W takim przypadku tylko osoby powiązane z podmiotami (osobami, rodzinami, pracodawcami, instytucjami) świadomymi korzyści z kształcenia kompetencji przedsiębiorczych mogłyby mieć szansę rozwijania się w tym kierunku. Pozostała część społeczeństwa nie miałaby takich możliwości, co mogłoby być formą tak zwanego „dziedziczenia biedy”. Bez inwestycji publicznych możliwy jest rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości, ale głównie w obszarach, które można skomercjalizować. Patrząc na realia można stwierdzić, że proces ten byłby wolniejszy, co mogłoby opóźnić rozwój społeczno-gospodarczy. Ponadto brak wsparcia państwa może prowadzić do rozwarstwiania się społeczeństwa na klasę przedsiębiorczą oraz im podporządkowaną.

Każdy z przedstawionych wariantów funkcjonowania systemu gospodarczego miałby wady i zalety. Niemniej w przypadku państw, których celem jest niwelowanie nierówności społecznych i w których dotychczasowe inwestycje w kapitał ludzki coraz mniej odpowiadają potrzebom zmieniającego się rynku, najbardziej zasadnym wariantem jest podejmowanie inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczość zgodnie z postulowanym modelem. W poszczególnych państwach inwestycje te

powinny być jednak indywidualnie dopasowywane do uwarunkowań gospodarczych, społecznych, kulturowych, instytucjonalnych, prawnych itp.

W opracowany przez Komisję Europejską raporcie *Entrepreneurship Education at School in Europe*⁴³⁸ zestawione zostały strategiczne tematy i odpowiadające im działania związane z edukacją w zakresie przedsiębiorczości, jakie zidentyfikowano w najważniejszych strategiach aktualnych w 2014/2015 roku w poszczególnych krajach europejskich. W tabeli 11. zawarte są dane dotyczące tylko krajów, w których zidentyfikowano działania. Informacje te w pewien sposób obrazują wdrażane w Europie modele inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości.

Tabela 11. Działania uwzględnione w głównych strategiach dotyczących edukacji na rzecz przedsiębiorczości w krajach europejskich w roku 2014/2015

Strategiczne tematy i odpowiadające im działania	Programy nauczania	Wyniki nauki	Praktyczne doświadczenie przedsiębiorczości	Kształcenie nauczycieli	Metody nauczania	Sieć wymiany informacji i dobrych praktyk między szkołami
Austria	Tak	Tak				
Polska	Tak	Tak				
Irlandia Północna			Tak			
Szwecja	Tak		Tak			Tak
Szkocja	Tak		Tak		Tak	Tak
Hiszpania	Tak			Tak		
Łotwa	Tak			Tak	Tak	
Słowacja	Tak			Tak	Tak	
Bułgaria	Tak		Tak	Tak	Tak	
Czechy	Tak		Tak	Tak	Tak	
Serbia	Tak		Tak	Tak	Tak	
Rumunia			Tak	Tak	Tak	
Norwegia			Tak	Tak	Tak	Tak
Belgia			Tak	Tak	Tak	Tak
Litwa	Tak		Tak	Tak	Tak	Tak
Francja	Tak		Tak	Tak	Tak	Tak
Finlandia	Tak		Tak	Tak	Tak	Tak
Dania	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak
Estonia	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak
Walia	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak
Bośnia i Hercegowina	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak

⁴³⁸ *Entrepreneurship Education at School in Europe*, Eurydice Report, European Commission, 2016.

Czarnogóra	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak
Macedonia	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak	Tak

Zródło: opracowanie własne na podstawie raportu *Entrepreneurship Education at School in Europe*, Eurydice Report, European Commission, 2016, s. 46.

Analizując informacje zawarte w tabeli 11. można zauważyć w ilu krajach zidentyfikowano wyraźne nastawienia na działania odnoszące się do przygotowania metod i nauczycieli potrzebnych do efektywnego rozwijania kompetencji przedsiębiorczych (kraje kandydujące do Unii Europejskiej mają taki obowiązek w ramach procesu akcesyjnego). Zaznaczyć jednak należy, że w wielu krajach w poprzednich latach były już realizowane inne strategie związane z rozwojem edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Między innymi Holandia zakończyła w 2013 roku sześcioletnią narodową strategię edukacji przedsiębiorczości pozostawiając autonomię w kontynuowaniu sprawdzonych działań. Istotne jest, że w Holandii, Luksemburgu i na Malcie pomimo braku obowiązującej w 2014/2015 roku strategii przeznaczane były oddzielne środki w budżecie krajowym na finansowanie edukacji na rzecz przedsiębiorczości.

W tabeli 12. zestawione są informacje dotyczące źródeł finansowania edukacji na rzecz przedsiębiorczości w poszczególnych krajach europejskich. W raporcie Komisji Europejskiej Norwegii została skategoryzowana jako kraj, który mimo posiadania aktualnej specjalnej strategii dotyczącej edukacji przedsiębiorczości nie przydziela żadnych funduszy. Dane dotyczące Niemiec i Irlandii nie zostały natomiast zawarte w raporcie, co świadczy o trudności porównywania nawet ogólnych informacji dotyczących inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Wyniki raportu potwierdzają, że kraje europejskie wdrażają różne modele inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości. W krajach, które wcześniej miały specjalne strategię dotyczące edukacji przedsiębiorczości, istnieją przesłanki wskazujące na ruch w kierunku włączenia celu nauczania przedsiębiorczości w ramach szerszych strategii związanych z innowacjami⁴³⁹. Przypisywanie inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości do strategii gospodarczych świadczy, że są one traktowane jako instrument polityki ekonomicznej i muszą wykraczać poza ramy tradycyjnego modelu nauczania w kierunku łączenia kształcenia z realizacją rzeczywistych przedsięwzięć.

⁴³⁹ *Entrepreneurship Education at School in Europe*, Eurydice Report, European Commission, 2016, s. 10.

Tabela 12. Źródła finansowania edukacji na rzecz przedsiębiorczości w krajach europejskich w roku 2014/2015

Źródło finansowanie w danym kraju	Fundusze krajowe z wydzielonego budżetu	Finansowanie krajowe z budżetu ogólnego	Bezpośrednie finansowanie z funduszy Unii Europejskiej	Pośrednie finansowanie z funduszy Unii Europejskiej
Holandia	Tak			
Malta	Tak			Tak
Szwecja	Tak			Tak
Francja	Tak			Tak
Luksemburg	Tak		Tak	
Austria	Tak		Tak	
Dania	Tak		Tak	Tak
Anglia		Tak		
Belgia		Tak		Tak
Bułgaria		Tak		Tak
Estonia		Tak		Tak
Hiszpania		Tak		Tak
Słowacja		Tak		Tak
Finlandia		Tak		Tak
Walia		Tak		Tak
Szkocja		Tak		Tak
Irlandia Północna		Tak		Tak
Islandia		Tak		Tak
Polska		Tak	Tak	Tak
Czechy		Tak	Tak	Tak
Łotwa		Tak	Tak	Tak
Rumunia		Tak	Tak	Tak
Słowenia		Tak	Tak	Tak
Czarnogóra		Tak	Tak	Tak
Macedonia		Tak	Tak	Tak
Bośnia i Hercegowina				Tak
Węgry				Tak

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportu *Entrepreneurship Education at School in Europe*, Eurydice Report, European Commission, 2016, s. 56.

Analizując informacje zestawione w tabeli 12. można zauważyć, że duży wpływ na rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości mają fundusze z Unii Europejskiej. Niewątpliwie jest to wsparcie, które ma służyć pobudzeniu inwestycji krajowych. Aby jedna taka się stało, początkowe inwestycje finansowane ze środków zewnętrznych nie powinny być podejmowane lekkomyślnie, bowiem ich niska jakość może tworzyć zły obraz edukacji na rzecz przedsiębiorczości, a tym samym hamować skłonność do dalszego inwestowania, co jest niezbędne do rozwój postulowanego model.

5.2. Zasady inwestowania środków publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości

Pozytywne zweryfikowanie głównej hipotezy nie może być utożsamiana z tym, że inwestowanie środków publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości będzie w każdym przypadku generowało zasadne korzyści. Przemyślana alokacja nawet mniejszych nakładów może prowadzić do lepszych rezultatów. O efektywność kształcenia kompetencji przedsiębiorczych decydują przede wszystkim aspekty jakościowe. Z tego też względu kryteria ekonomiczne, na których powinny opierać się inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości nie są przedstawione za pomocą wskaźników ilościowych, lecz są wyrażone w formie zasad.

Postulowane zasady inwestowania środków publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości:

1. Inwestycje badawczo-rozwojowych w obszarze edukacji powinny dotyczyć tych kompetencji, które są oceniane przez przedstawicieli rynku jako najbardziej użyteczne;
2. Długotrwały wymiar inwestycji w edukację ułatwia dostrzeganie korzyści podejmowanych działań;
3. Podejmowanie niepewnych inwestycji stwarza szansę rozwoju edukacji;
4. Inwestycje publiczne powinny wypełniać lukę w edukacji przedsiębiorczej społeczeństwa na wczesnym etapie rozwoju, gdy kształtują się postawy przedsiębiorcze;
5. Inwestując ograniczone środki publiczne, racjonalnym działaniem jest dostosowywanie oferty kształcenia specjalistycznych kompetencji przedsiębiorczych do zainteresowań odbiorców i potrzeb rynku;
6. Oferta edukacyjna powinna być zróżnicowana w celu wykształcenia społeczeństwa wyposażonego w komplementarne kompetencje;
7. Duży udział średnich i wielkich przedsiębiorstwa w strukturze gospodarki powinien skłaniać bardziej ku kształceniu kompetencji przydatnych w intraprzsiębiorczości niż samozatrudnieniu;
8. Inwestycje publiczne w edukację na rzecz przedsiębiorczości należy finansować z budżetu centralnego ze względu na możliwość

przemieszczanie się osób przedsiębiorczych do miejsc stwarzających leprze warunki do działania;

9. Uświadamianie społeczeństwa o możliwościach i korzyściach kształcenia kompetencji przedsiębiorczych powinno być elementem inwestycji publicznych w celu rozwijania skłonności do prywatnego inwestowania.

Wymienione zasady w dużej mierze są uniwersalnymi postulatami, na których powinna opierać się polityka edukacyjna traktowana coraz częściej jako element polityki gospodarczej, a nie tylko polityki społecznej. Docenienie inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości nie umniejsza potrzeby realizacji innych funkcji systemu oświaty. Istotne jest jednak, że funkcja ekonomiczna edukacji – postrzegana jako najmniej humanitarna – może w rzeczywistości stanowić podstawę humanitarnej pomocy społeczeństwu, poprzez przygotowanie i aktywizowanie ludzi do sprawnego uczestniczenia w systemie gospodarczym.

ZAKOŃCZENIE

Przedmiotem prowadzonych badań była edukacja na rzecz przedsiębiorczości rozpatrywana jako forma inwestycji. Wybór problemu naukowego wynikał z braku ugruntowanej wiedzy na dany temat. Poznanie ekonomicznych aspektów tego zagadnienia wymagało odniesienia się do wielu teorii ekonomicznych i dorobku innych nauk. W rezultacie badania nabrały wymiaru interdyscyplinarnego. Było to jednak niezbędne do wskazania wpływu jakości kształcenia na efektywność inwestowania oraz zidentyfikowania efektów zewnętrznych, które stanowią korzyści społeczne niepodlegające wymianie na rynku.

Główny problem badawczy dotyczący uzasadnienia potrzeby inwestowania środków publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości wyjaśniony został na zasadzie wnioskowania dedukcyjnego. W tym celu najpierw wskazano ekonomiczne znaczenie przedsiębiorczości, aby przedstawić ogólne przesłanki do przyjęcia głównej hipotezy. Głębsze wyjaśnienie problemu badawczego opierało się na weryfikacji trzech hipotez szczegółowych.

W pierwszej kolejności przedstawiono, jakie są możliwości kształcenia kompetencji przedsiębiorczych oraz co jest rozumiane poprzez edukację na rzecz przedsiębiorczości. Rozpoznano, że przedsiębiorczość opiera się na postawach, wiedzy i umiejętnościach nabywanych głównie poprzez zdobywanie doświadczeń w różnych okresach życia. Istotne jest jednak, aby proces rozwoju kompetencji przedsiębiorczych rozpoczął się w dzieciństwie, gdyż w tym okresie kształtują się postawy. Analizując rozwój edukacji na rzecz przedsiębiorczości w krajach europejskich stwierdzono, że jest to dynamiczny proces przybierający różne formy, co odpowiada niejednorodnym koncepcjom nauczania i ich rezultatom. W Polsce pomimo włączenia do programów nauczania sporej liczby treści dotyczącej przedsiębiorczości, nie przywiązuje się dużej wagi do efektywności nauczania. Z tego też względu stwierdzono, że prowadzenie badań empirycznych dotyczących wpływu edukacji na rozwój przedsiębiorczości będzie mało pragmatyczne do czasu rozpoznania i upowszechnienia efektywnych sposobów kształcenia kompetencji przedsiębiorczych.

W następnej części dysertacji analizując ekonomiczne aspekty inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości rozpoznane zostały cechy odróżniające je od innych inwestycji. Dostrzeżone różnice są właściwościami wielowymiarowymi, które udało się opisać i przedstawić za pomocą rysunków. W naukach ekonomicznych zagadnienia dotyczące inwestycji w kapitał ludzki badane są głównie w kategoriach ilościowych. Aspekty jakościowe są zdecydowanie mniej poznane, bowiem trudno jest je ująć w wymierny sposób. Temat inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości nie jest wręcz wyjaśniony naukowo, dlatego ich ogólny zarys został scharakteryzowany w dysertacji. Dzięki temu powstała wiedza przydatna przy prowadzeniu bardziej szczegółowych badań.

Rozpoznanie procesu, specyfiki, motywów i celów inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości doprowadziło do wyciągnięcia wniosku, że nakłady na prace badawczo-rozwojowe i bezpośrednie kształcenia kompetencji przedsiębiorczych we wczesnym okresie życia człowieka przynoszą odległe i rozproszone korzyści, które trudno skomercjalizować na wolnym rynku. Tym samym wskazane zostały przesłanki do podejmowania publicznych inwestycji w tych obszarach.

Dopełnieniem procesu badawczego było wyjaśnienie ekonomiki inwestowania. Na podstawie dedukcji wywnioskowano, że w oparciu o analizę finansową nie należy oceniać (*ocena ex-ante*) zasadności podejmowania inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Uznano, że kryterium wyboru inwestycji powinno opierać się na ocenie użyteczności kształconych kompetencji. Analizując kategorie kosztów i efektów bardziej szczegółowo wyjaśniono skalę przesłanek uzasadniających publiczny wymiar inwestowania w edukację na rzecz przedsiębiorczości. Także ze względu na niepewność inwestowania, za zasadne uznano ponoszenie nakładów ze środków wspólnych. Uwzględniając zasady racjonalności wyprowadzono konkluzję, że w celu lepszej alokacji środków publicznych oraz możliwości osiągnięcia ponadprzeciętnych korzyści, należy modernizować system kształcenia poprzez dostosowanie do potrzeb rynku nowych inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości.

W rezultacie prowadzonych badań pozytywnie zweryfikowano hipotezę główną i trzy hipotezy szczegółowych. Wskazano także postulowany model inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości oraz zasady, które warto uwzględnić w polityce rozwoju.

BIBLIOGRAFIA

1. Andrzejczak A. (red.), *Przedsiębiorczość w edukacji*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań 2008.
2. Bagieńska A., *Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju gospodarczego regionu*, Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 501, Szczecin 2008.
3. Balug M., *Metodologie ekonomii*, PWN, Warszawa 1995.
4. Barczyk Z., *Przedsiębiorczość i samorządność lokalna*, Oficyna Wydawnicza GWSP, Chorzów 2004.
5. Becker G.S., *Human Capital*, University of Chicago Press, Chicago 1993.
6. Becker G.S., *Human Capital. A Theoretical Analysis with special Reference to Education*, National Bureau of Economic Research, New York 1964.
7. Bednarczyk J.L., Bukowski S.I., Przybylska-Kapuścińska W. (red.), *Mechanizmy i źródła wzrostu gospodarczego. Polityka ekonomiczna a wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo CeDeWu, Warszawa 2008.
8. Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Ekonomia. Makroekonomia*, Wydanie III zmienione, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2003.
9. Begg D., Fischer S., Dornbusch R., *Mikroekonomia*, Wydanie IV zmienione, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2007.
10. Ben-Porath Y., *The Production of Human Capital and the Life Cycle of Earnings*, The Journal of Political Economy, Vol. 75, No. 4, Part 1, University of Chicago Press, Chicago 1967.
11. Berger B. (red.), *Kultura przedsiębiorczości*, Oficyna Literatury „Rój”, Warszawa 1994.
12. Black J., Hashimzade N., Myles G., *Dictionary of Economics*, Oxford University Press, 2009, s. 160
13. Blaug M., *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne*, Warszawa 1994.
14. Bławat F., *Przedsiębiorca w teorii przedsiębiorczości i praktyce małych firm*, GTN, Gdańsk 2003.

15. Bogdanienko J., Haffer M., Popławski W., *Innowacyjność przedsiębiorstw*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2004.
16. Bowden E.V., Bowden J.H., *Ekonomia. Nauka zdrowego rozsądku*, Fundacja Innowacji, Warszawa 2002.
17. Bratnicki M., *Dylematy i pułapki współczesnego zarządzania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
18. Callahan G., *Ekonomia dla normalnych ludzi. Wprowadzenie do szkoły Austriackiej*, Fijor Publishing, Warszawa 2012.
19. Cantillon R., *Essai sur la nature de commerce en general*, Macmillan, London 1931.
20. Cichocki T., *Przedsiębiorczość akademicka. Spinaker wiedzy*, Wydawnictwo INNPuls, Lublin 2010.
21. Czajkowski Z., *Kapitał ludzki – pojęcie i miary*, Instytut Gospodarki światowej, nr 312, Warszawa 2012, s. 5-6.
22. Czakon D., Kosmala J., Szczepański M.S (red.), *Polska szkoła: edukacja a rozwój lokalny i regionalny*, Wydawnictwo Śląskie, Częstochowa-Katowice 2001.
23. Czarnik S, Dobrzyńska M., Górniak J., Jelonek M., Keler K., Kocór M., Strzebońska A., Szczucka A., Turek K., Worek B., *Bilans Kapitału Ludzkiego w Polsce, Raport podsumowujący pierwszą edycję badań realizowaną w 2010 roku*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2011
24. Danilewicz D. (red.), *Edukacja ekonomiczna w polskich szkołach ponadgimnazjalnych*, NBP, Warszawa 2006.
25. Dąbrowski M., *Ekonomia w praktyce – nowy przedmiot nauczania*, E-mentor, nr 4 (41), SGH, Warszawa 2011.
26. Dobija M. (red.), *Teoria rachunkowości. Podstawy nauk ekonomicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2014.
27. Dobija M., *Pomiar i sprawozdawczość kapitału intelektualnego przedsiębiorstwa*, Wyd. Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania, Warszawa 2003.
28. Domański S.R., *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, PWN, Warszawa 1993.
29. Domański S.R., *Kapitał ludzki. Stan i perspektywy*, Rada Strategii Społeczno-Gospodarczej przy Radzie Ministrów, Raport nr 27, Warszawa 1998.

30. Domański R., *Miasto innowacyjne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
31. Doyel H.W., *Competency based pay: can it help your company?*, Colorado Human Resource Association, Lekewood 1995.
32. Drobny P., *Kapitał ludzki – ujęcie teorii neoklasycznej i szkoły austriackiej*, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, nr 819, Kraków 2010.
33. Drucker P.F., *Innowacja i przedsiębiorczość. Praktyka i zasady*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1992.
34. Drucker P.F., *Natchnienie i fart, czyli innowacja i przedsiębiorczość*, Studio Emka, Warszawa 2004.
35. Drucker P.F., *Post-Capitalist Society*, Harper Business, New York 1993.
36. Dryden G., Vos J., *Rewolucja w uczeniu się*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2003.
37. Duraj J., Papiernik-Wojdera M., *Przedsiębiorczość i innowacyjność*, Difin, Warszawa 2010.
38. Dylewski M. (red.), *Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 501, Szczecin 2008.
39. *Educating the Next Wave of Entrepreneurs Unlocking entrepreneurial capabilities to meet the global challenges of the 21st Century, A Report of the Global Education Initiative*, World Economic Forum, Switzerland 2009.
40. *Education at a Glance 2009*, OECD, 2009.
41. Edvinson L., Malone M.S., *Kapitał intelektualny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
42. *Entrepreneur Handbook, 3 Stages of Success: The Welsh Youth Entrepreneurship Strategy*, <http://www.entrepreneurhandbook.co.uk/the-welsh-youth-entrepreneurship-strategy>.
43. *Entrepreneurship Education: A road to success, A compilation of evidence on the impact of entrepreneurship education strategies and measures*, European Commission, 2015.
44. *Entrepreneurship Education at School in Europe, National Strategies, Curricula and Learning Outcomes*, Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, Brussels 2012.

45. *Entrepreneurship Education at School in Europe*, Eurydice Report, European Commission, 2016.
46. *Entrepreneurship in Education and Training - from compulsory school to higher education 2009-2014*, <http://www.regjeringen.no/en/dep/kd/Selected-topics/compulsory-education/strategic-plans/Action-plan-Entrepreneurship-in-Education-and-Training---from-compulsory-school-to-higher-education-20092014-.html?id=594388>.
47. *Entrepreneurship in the EU and beyond*, Flash Eurobarometr 354, European Commission, 2012.
48. Fazlagić A., *Przedsiębiorstwo wiedzy*, Problem jakości, 3/2001.
49. Fitz-Enz J., *Rentowność inwestycji w kapitał ludzki*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2001.
50. Florida R., *Narodziny klasy kreatywnej*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2010.
51. Francik A., *Innowacyjność społeczeństwa jako warunek kreowania gospodarki opartej na wiedzy*, Zeszyty Naukowe nr 671, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2005.
52. Furmanek W., *Kompetencje – próba określenia pojęcia*, Edukacja Ogólnotechniczna 7/1997.
53. Gawel A., *Ekonomiczne determinanty przedsiębiorczości*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2007.
54. Giza-Poleszczuk A, Marody M, Rychard A., *Strategie i system, Polacy w obliczu zmiany społecznej*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2000.
55. Glinka B, *Kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości w Polsce*, PWE, Warszawa 2008.
56. Godlewska-Majkowska H. (red.), *Przedsiębiorczość – jak założyć i prowadzić własną firmę*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2009.
57. Gołębiowski G. (red.), *Rozwój przedsiębiorczości oraz sektora małych i średnich przedsiębiorstw*, Studia BAS nr 1 (37), Warszawa 2014.
58. Gorman G., Hanlon D., King W., *Some Research Perspectives on Entrepreneurship Education, Enterprise Education and Education for Small*

- Business Management: A Ten-Year Literature Review*, International Small Business Journal, 1997.
59. Gruszecki T., *Przedsiębiorca w teorii ekonomii*, CEDOR, Warszawa 1994.
 60. Grzegorzewska-Mischka E., *Współczesne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości w Polsce po wejściu do Unii Europejskiej*, Oficyna Wydawnicza Szkoły Głównej Handlowej, Warszawa 2010.
 61. Grzybowski W. (red.), *Przedsiębiorczość w teorii i praktyce gospodarczej*, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1994.
 62. Gudkova S., *Rozwój małych przedsiębiorstw*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008.
 63. Hall R.E., Taylor J.B., *Makroekonomia*, PWN, Warszawa 2002.
 64. Hayek F.A., *Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, Znak, Kraków 1998.
 65. Hejduk I. (red.), *Przedsiębiorstwo przyszłości – fikcja czy rzeczywistość*, Instytut Organizacji i Zarządzania w Przemysle ORGMASZ, Warszawa 2007.
 66. Herbst M. (red.), *Kapitał ludzi i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, SCHOLAR, Warszawa 2007.
 67. Herbst M., *Edukacja jako czynnik i wynik rozwoju regionalnego, Doświadczenia Polski z perspektywy międzynarodowej*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.
 68. Hessels J., Van Gelderen M., Thurik R., *Entrepreneurial aspirations, motivations, and their drivers*, Small Business Economics, 2008
 69. Hirst P., Zeltlin J., *Flexible specializaton versus post-Fordism: Theory, evidence and policy implicatons*, Economy and Society 0(1), 1991.
 70. Huerta de Soto J., *Szkola Austriacka, Ład Rynkowy, wolna wymiana i przedsiębiorczość*, Fijor Publishing, Warszawa 2010.
 71. Jabłoński Ł., *Kapitał ludzki a konwergencja gospodarcza*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012.
 72. Jabłoński Ł., *Rozwój kapitału ludzkiego jako wyznacznik konwergencji UE. Wnioski z doświadczeń UE. Nierówność społeczne a wzrost gospodarczy*, Zeszyt nr 11, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2007.
 73. Jabłoński Ł., *Sprzężenia pomiędzy kapitałem ludzkim i nierównościami społecznymi w teorii wzrostu gospodarczego*, Zeszyty Naukowe nr 786, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2008.

74. Jabłoński Ł., *Teorie rozwoju gospodarczego a konwergencja ekonomiczna, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Uwarunkowania instytucjonalne nr 13*, Rzeszów 2008.
75. Jakubowski W., *Gospodarka i polityka (wybrane zagadnienia ekonomiczno-społeczne współczesnej Polski)*, INP UW, Elipsa, Warszawa 1997.
76. Jarecki W., *Szacowanie kosztów i efektów kształcenia ekonomicznego na poziomie wyższym*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2011.
77. Jaremczuk K. (red.), *Przedsiębiorczość w procesie transformacji*, Zeszyt naukowy Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Przemyślu, nr 5, Przemyśl 2000.
78. Jaremczuk K. (red.), *Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości – szanse i zagrożenia*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg 2003.
79. Jewtuchowicz A. (red.), *Region w gospodarce opartej na wiedzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007.
80. Juchnowicz M. (red.), *Kapitał ludzki a kształtowanie przedsiębiorczości*, Poltext, Warszawa 2004.
81. Juchnowicz M., Sienkiewicz Ł., *Jak oceniać pracę?*, Difin, Warszawa 2006.
82. Kaleta A., Moszkowicz K., Woźniak L. (red.), *Przedsiębiorczość i innowacyjność. Wyzwania współczesności*, Wydanie Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego, Wrocław 2006.
83. Kańczukowska-Stadnik A., *Innowacje produktowe na rynku opakowań – determinant konkurencyjności przedsiębiorstw, Przedsiębiorstwo i państwo – wybrane problemy konkurencyjności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2007.
84. Keeley B., *Human Capital: How what you Know Shapes Your Life*, OECD, 2007.
85. Kelley D, Singer S., Hertington M., *Global Entrepreneurship Monitor, 2015/16 Global Report*, GERA 2016.
86. Kirchner M., *Geschenkter Wohlstand – Bildungsrenditen eines gebührenfreien Hochschulstudium*, Universität Potsdam, Potsdam 2007.
87. Klasik A., *Przedsiębiorczość i konkurencyjność a rozwój regionalny*, Akademia Ekonomiczna w Katowicach, Katowice 2006.

88. Kolasińska E., *Kompetencje a rynek pracy i struktura społeczne*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Sociologica 38, 2011.
89. Kołaczek B., *Dostęp młodzieży do edukacji. Zróżnicowania. Uwarunkowania. Wyrównanie szans*, IPiSS, Warszawa 2004.
90. *Kompetencje kluczowe w uczeniu się przez całe życie – europejskie ramy odniesienia*, załącznik do zalecenia Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej z 30 grudnia 2006 r.
91. *Konkluzje Rady z dnia 12 maja 2009 r. w sprawie strategicznych ram Europejskiej współpracy w dziedzinie kształcenia i szkolenia*, Rada Unii Europejskiej, (ET 2020), (Dz.U. C 119 z 28.5.2009 r).
92. Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1968.
93. Kopycińska D. (red.), *Kapitał ludzki w gospodarce opartej na wiedzy*, UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI, Szczecin 2006.
94. Kopycińska D. (red.), *Kapitał ludzki w gospodarce*, PWE, Szczecin 2003.
95. Kopycińska D. (red.), *Teoretyczne aspekty gospodarowania*, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2005.
96. Kopycińska D. (red.), *Zarządzanie kapitałem ludzkim w gospodarce*, Print Group Daniel Krzanowski, Szczecin 2007.
97. Korolewska M., Osiecka-Chojnacka J. (red.), *Polityka oświatowa*, Studia BAS, Nr 2(22) 2010, Warszawa 2010, s. 153.
98. Kortan J., *Podstawy ekonomiki i zarządzania przedsiębiorstwem*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 1997.
99. Kowalski T., *Zmiany w kapitale ludzkim a działania jednostek samorządu terytorialnego*, PWSZ IPiA Studia Lubuskie, Tom VI, Sulechów 2010.
100. Kozak A., Łaguna M., *Metody prowadzenia szkoleń*, GWP, Gdańsk 2009.
101. Kozioł L., *Trychotomia czynników motywacji w pracy – zarys koncepcji*, Zeszyt Naukowy Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie, nr 2(19), Tarnów 2011.
102. Kozuń-Cieślak G., *Efektywność inwestycji publicznych w kapitał ludzki*, Ekonomista 3/2013.

- 103.KPRM 2008, *Raport o kapitale intelektualnym Polski*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2008.
- 104.KPRM 2009, *Polska 2030, Wyzwania rozwojowe*, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, Warszawa 2009.
- 105.Kraśnicka T., *Koncepcja rozwoju przedsiębiorczości ekonomicznej i pozaekonomicznej*, Akademia Ekonomiczna w Katowicach, Katowice 2002.
- 106.Kroberg A.L., *Istota kultury*, PNW, Warszawa 1989.
- 107.Krzyminiewska G., *Kultura ekonomiczna młodzieży wiejskiej i jej znaczenie w rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2010.
- 108.Kuciński K. (red.), *Przedsiębiorczość a rozwój regionalny w Polsce*, Difin, Warszawa 2010.
- 109.Kukliński A. (red.), *Gospodarka oparta na wiedzy. Perspektywy Banku Światowego w Polsce*, Warszawa 2003.
- 110.Kukliński A. (red.), *The Knowledge-Based Economy: The European Challenges of the 21st Century*, State Committee for Scientific Research of the Republic of Poland, Warszawa 2000.
- 111.Kulwicki E., *Społeczne i etyczne aspekty przedsiębiorczości*, Zeszyt Naukowy MWSE w Tarnowie, nr 2 (19), Tarnów 2011.
- 112.Le A.T., *Empirical studies of self-employment*, Journal of Economic Surveys 13(4), 1999.
- 113.Lenik P. (red.), *Efektywność zarządzania zasobami organizacyjnymi*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Stanisława Pigonia, Krosno 2015.
- 114.Lipiński J., Orłowski W.M. (red.), *Wzrost gospodarczy w Polsce, perspektywa średniookresowa*, PTE Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2001.
- 115.Lipowski A., *Zmiany w strukturze tworzenia PKB w Polsce w okresie transformacji 1990-97/98. Analiza i ocena*, Ekonomista, 1999, nr 5.
- 116.Łukasiewicz G., *Kapitał ludzki organizacji*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.
- 117.Manikowski A., Psyk A. (red.), *Unifikacja gospodarek europejskich: szanse i zagrożenia*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2004.

118. Marciniak S. (red.), *Perspektywy kapitału ludzkiego jako czynnik wzrostu gospodarczego Polski*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2002.
119. Marcinek K. (red.), *Inwestycje i nieruchomości. Wybrane zagadnienia*, Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2011.
120. Marshall A., *Zasady ekonomii*, tom I, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928.
121. Marshall A., *Zasady ekonomii*, tom II, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928.
122. Marszałek A., *Analiza postaw przedsiębiorczych wśród studentów*, E-mentor, nr 3 (45), SGH, Warszawa 2012.
123. Matusiak K.B., *Rozwój systemów wsparcia przedsiębiorczości. Przesłanki, polityka i instytucje*, Instytut Technologii i Eksploatacji, Radom – Łódź 2006.
124. Matusiak K.B., *Od przedsiębiorczości technologicznej do opartej na wiedzy (kreatywnej) – innowacyjna przedsiębiorczość ery postindustrialnej*, Strategiczne podstawy przedsiębiorczości opartej na wiedzy, Ekonomiczne problemy usług nr 69, Zeszyty naukowe nr 653, Szczecin 2011.
125. Matysiak A., *Wpływ kapitału społecznego na mechanizm rynkowy*, Ekonomista, 2000, nr 4.
126. Mempel-Śnieżyk A., *Od gospodarki przemysłowej do gospodarki opartej na wiedzy*, Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 501, Szczecin 2008.
127. Meredyk K. (red.), *Teoria ekonomii, Makroekonomia, Tom II*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1998.
128. Mikosik S., *Teoria rozwoju gospodarczego Josepha A. Schumpetera*, PWN, Warszawa 1993.
129. Mięka B. (red.), *Historia i perspektywy nauk o zarządzaniu*, Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2012.
130. Mill J.S., *Zasady ekonomii politycznej*, PNW, Warszawa 1965.
131. Miś W., *Kapitał ludzki w gospodarce rynkowej. Podstawy koncepcji kapitału ludzkiego w historii myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły

Zarządzania i Prawa im. Heleny Chodorkowskiej w Warszawie, Warszawa 2007.

132. Muszyński K., Janyst T., *Kapitał w Polsce w XXI wieku. Regulacje w służbie najsilniejszych: praca i kapitał*, Fundacja Kaleckiego, Warszawa 2015.
133. Nasiłowski M., *System rynkowy, Podstawy mikro- i makroekonomii*, Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1998.
134. *Nauczanie przedsiębiorczości w szkołach w Europie: strategie, programy i efekty kształcenia*, Agencja Wykonawcza ds. Edukacji, Kultury i Sektora Audiowizualnego (EACEA), Bruksela 2012.
135. Neslon R., Phelps E., *Investment in humans, technological diffusion, and economic growth*, American Economic Review: Papers and Proceedings, t. 51(2).
136. Niedzielski P., Markiewicz J., Nowak T., Rempała J., Skweres-Kuchta M. (red.), *Jak oceniać inwestycje?*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2009.
137. Niklewicz-Pijaczyńska M., Wachowska M., *Wiedza – kapitał ludzki – innowacje*, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2012.
138. Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, ŻAK, Warszawa 2008.
139. Okoń-Horodeńska E. (red.), *Przedsiębiorczość jako niewykorzystane źródło sukcesu polskiej gospodarki*, PTE, Warszawa 2009.
140. Pacholski M., Słaboń A., *Słownik pojęć socjologicznych*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków 2001.
141. Pasieczny J., Glinka B., Brzozowska A. (red.), *Młodzi przedsiębiorcy – inspiracje, koncepcje i uwarunkowania*, Wyd. Wydziału Zarządzania UW, Warszawa 2012.
142. Penc J., *Zarządzanie dla przyszłości. Twórcze kierowanie firmą*, Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków 1998.
143. Piasecki B., *Przedsiębiorczość i mała firma, Teoria i praktyka*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1998.
144. Piecuch T., *Przedsiębiorczość. Podstawy teoretyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
145. *Plan działania na rzecz przedsiębiorczości do 2020 r., Pobudzanie ducha przedsiębiorczości w Europie*, Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-społecznego

- i Komitetu Regionów, Komisja Europejska, Bruksela COM(2012) 795 wersja ostateczna.
146. Pocztowski A., *Zarządzanie zasobami ludzkimi. Strategie – procesy – metody*, PWE, Warszawa 2003.
147. *Podstawa programowa z komentarzami Tom 4. Edukacja historyczna i obywatelska w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, Ministerstwo Edukacji Narodowej, [http://www.reformaprogramowa.men.gov.pl/images/ Podstawa_programowa/men_tom_4.pdf](http://www.reformaprogramowa.men.gov.pl/images/Podstawa_programowa/men_tom_4.pdf).
148. *Polscy milionerzy kształcą się za granicą*, [http://m.onet.pl/biznes/branze/ edukacja,7j3hj](http://m.onet.pl/biznes/branze/edukacja,7j3hj)
149. Potoczek A., *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*, Agencja TNOiK, Toruń 2003.
150. Prokurat S., *Od masowej produkcji do masowej kustomizacji – przedsiębiorczość w perspektywie zmian gospodarczych*, Rynek Społeczeństwo Kultura, Kwartalnik nr 3/2012, Dobrzeń Wielki 2012.
151. Psacharopoulos G., Patrinos H.A., „Return to Investment in education: A further update”, *Education Economics*, t. 12(2).
152. Rachwał T., Ratajski P., Zajac M., *Innowacyjna Strategia Kształcenia*, „Krok w przedsiębiorczość”, Nowa Era, Warszawa 2012.
153. *Realizacja wspólnotowego planu lizbońskiego: Rozbudzenie ducha przedsiębiorczości poprzez edukację i kształcenie*, Komunikat Komisji Wspólnot Europejskich, Bruksela 2006, COM (2006) 33 wersja ostateczna.
154. *Report on the results of public consultation on The Entrepreneurship 2020 Action Plan*, Komisja Europejska, 2012, wersja ostateczna.
155. Ricardo D., *Zasady ekonomii politycznej i opodatkowania*. PWN, Warszawa 1957.
156. Robinson E.E., Vaizey J.E., *The Economics of Education*, New York 1966.
157. Rogers E.M. , *Diffusion of Innovations*, The Free Press, New York 1995.
158. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 20 sierpnia 2010 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów w szkołach publicznych*, (Dziennik Ustaw nr 156, poz. 1046).

159. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 lutego 2012 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia w zawodach, (Dziennik Ustaw 2012 nr 0 poz. 184).
160. Samuelson P.A., Nordhaus W.D., *Ekonomia 2*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996.
161. Say J.B., *Traktat o ekonomii politycznej*, PWN, Warszawa 1960.
162. Schultz T.W., *Ekonomia kapitału ludzkiego*, Wolters Kluwer SA, Warszawa 2014.
163. Schultz T.W., *Investing in People, The Economics of Population Quality*, University California Press, Berkeley – Los Angeles 1981.
164. Schultz T.W., *Investment in Human Capital*, „American Economic Review”, Nr 51(1), 1961.
165. Schultz T.W., *Investment in Human Capital*, The Free Press, New York 1976.
166. Schumpeter J., *Teoria rozwoju gospodarczego*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1960.
167. Seelos C., Mair J., *Social entrepreneurship: Creating new business models to serve the poor*, Business horizons 48, 2005.
168. Sen A.K., *On Economic inequality*, Oxford 1997.
169. Singer S., Amorós J. E., Moska D., *Global Entrepreneurship Monitor, 2014 Global Raport*, GERA, London 2015.
170. Skrzypek E., *Gospodarka oparta na wiedzy i jej wyznaczniki*, Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy, Zeszyt nr 23, Rzeszów 2011.
171. Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 1994.
172. Smith A., *Bogactwo Narodów. Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, PWN, Warszawa 1954.
173. Spencer L. M., Spencer S. M., *Competence at Work. Models for Superior Performance*, Wiley Sons, New York 1993.
174. Stacewicz J. (red.), *Pomiędzy polityką stabilizacyjną i polityką rozwoju*, Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH, Warszawa 2012.
175. Stalończyk I., *Edukacja formalna i pozaformalna w procesie kształtowania społeczeństwa wiedzy*, Nierówności społeczne a zrost gospodarczy, nr 37 (1/2014), Rzeszów 2014.
176. Stalończyk I., *Kapitał ludzki jako główny element kapitału intelektualnego*, *Ekonomia i Zarządzanie* Tom 4 Nr 2, Białystok 2012.

177. *Strategy for Education and Training in Entrepreneurship*, Danish Agency for Science, Technology and Innovation, 2009.
178. Strzelecki Z. (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, PWN, Warszawa 2008.
179. Sudoł S., *Przedsiębiorstwo. Podstawy nauki o przedsiębiorstwie. Teoria i praktyka*, Dom Organizatora, Toruń 1999.
180. Surówka A., Wierzbińska M., *Innowacyjność województw Polski wschodniej – wynik badań*, Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego, Zeszyty Naukowe US nr 501, Szczecin 2008.
181. Szafranec K. (red.), *Kapitał społeczny i zasoby społeczne wsi. Ludzie – Społeczność Lokalna – Edukacja*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2006.
182. Szczepański M.S., Bierwiaczonek K., Nawrocki T. (red.), *Kapitał ludzki i społeczny a konkurencyjność regionów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008.
183. Szczucka A., Turek K., Worek B., *Kształcenie po szkole*, Bilans Kapitału Ludzkiego w Polsce, Najważniejsze wyniki drugiej edycji badań zrealizowanej w 2011 roku, PARP, Warszawa 2012.
184. Szymczak M. (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, PWN, Warszawa 1999.
185. Tarnowska A., Węclawska D., Zadura-Lichota P., Zbierowski P., *Raport z badania Global Entrepreneurship Monitor – Polska 2015*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2016.
186. Taylor E, Zaleski S, Przekł. (red.), *Merkantylizm i początek szkoły klasycznej, Wybór pism ekonomicznych XVI i XVII w.*, PWN, Warszawa 1958.
187. Teczek J. (red.), *Transformation process in Poland and Ukraine*, Cracow University of Economics Publisher, Cracow 2006.
188. Throsby D., *Ekonomia i kultura*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa. 2011.
189. Thuenen J.H., *Der isolierte Staat*, Hamper i Parey, Berlin 1875.
190. Tyszka T. (red.), *Psychologia ekonomiczna*, Gdańskie wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.
191. *Ustawa z 20 sierpnia 1997 r. Przepisy wprowadzające ustawę o Krajowym Rejestrze Sądowym*, Dziennik Ustaw 1997, nr 121, poz. 770.
192. Van der Kuip I., Verheul I., *Early Development of Entrepreneurial Qualities: the Role of Initial Education*, SCALES-paper N200311, EIM Business and Policy Research, 2003.

193. Van der Sluis J., Van Praag M., Vijverberg W., *Education and Entrepreneurship in Industrialized Countries: A Meta-analysis*, TI 2003-046/3, Tinbergen Institute Discussion Paper, 2003.
194. Von Thuenen J.H., *Der isolierte Staat*, Hamper i Parey, Berlin 1875, s. 45-46.
195. Wachowiak P., Dąbrowski M., Majewski B. (red.), *Kształcenie postaw przedsiębiorczych a edukacja ekonomiczna*, Fundacja Promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych, Warszawa 2007.
196. Walsh J. R., *Capital Concept Applied to Man*, „The Quarterly Journal of Economics”, 1935.
197. Whiddett S., Hollyforde S., *Modele kompetencyjne w zarządzaniu zasobami ludzkimi*, Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2003.
198. Wieczorek-Szymańska A., *Koncepcja kapitału ludzkiego w teorii ekonomii – przegląd wybranych podejść*, Przedsiębiorstwa w procesie zmian, Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania nr 17, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2010.
199. Wieser F., *Social Economics. Trans. A. Ford Hinrichs*, Augustus M. Kelley Publishers, New York 1967.
200. Wilmańska A. (red.), *Raport o stanie sektora małych i średnich przedsiębiorstw w Polsce w latach 2008–2009*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa 2010.
201. Wolter S.C., *Bildungsfinanzierung zwischen Markt Und Staat*, 1. Auflage, Zurich 2001.
202. Woźniak M.G. (red.), *Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja regionów transgranicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2008.
203. Woźniak M.G. (red.), *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Modernizacja dla spójności społeczno-ekonomicznej*, Zeszyt nr 18, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2011.
204. Wróblewska W., *Autoedukacja maturzystów wobec wymagań społeczeństwa wiedzy*, E-mentor nr 4 (31), Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 2009.
205. Zakrzewska-Półtorak A., *Rozwój lokalny – kierunki zmian w Polsce w latach 1990-2007*, Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego, Zeszyty Naukowe US nr 501, Szczecin 2008.

206. *Zalecenia Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 kwietnia 2008 r. w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie*, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, (2008/C 111/01).
207. *Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady nr 2006/962/WE z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie*, Dz.U. L 394 z 30.12.2006.
208. Zaqqa N., *Economic Development and Export of Human Capital A Contradiction? The Impact of Human Capital Migration on the Economy of Sending Countries. A Case Study of Jordan*, Kassel University Press, Kassel 2006.
209. Ziolo Z., Rachwał T. (red.), *Wpływ procesów globalizacji i integracji europejskiej na transformacje struktur przemysłowych*, Prace Komisji Geografii Przemysłowej Polskiego towarzystwa Geograficznego, 12, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Warszawa – Kraków 2009.
210. Ziolo Z., Rachwał T. (red.), *Rola przedsiębiorczości w edukacji*, Przedsiębiorczość – Edukacja nr 8, Nowa Era, Warszawa – Kraków 2012.
211. Ziolo Z., Rachwała T. (red.), *Rola przedsiębiorczości w kształtowaniu społeczeństwa informacyjnego*, Wydaw. Nowa Era, Warszawa – Kraków 2009.
212. Żemigala M., *Jakość w systemie zarządzania przedsiębiorstwem*, Placet, Warszawa 2008.

Źródła internetowe:

1. <http://cms.olimpiada.edu.pl>
2. <http://ec.europa.eu>
3. <http://mfiles.pl>
4. <http://pl.wikipedia.org/wiki/Edukacja>
5. <http://ufm.dk/en/publications/2010/files-2010/strategy-for-education-and-training-in-entrepreneurship.pdf>
6. <http://www.drogadokariery.pl/index.php/ciekawe-artykuy/83-kształtowanie-postawy-przedsiębiorczej-jako-wyzwanie-nowoczesnej-szkoy>
7. <http://www.entrepreneurhandbook.co.uk/the-welsh-youth-entrepreneurship-strategy>

8. <http://www.eurydice.org.pl>
9. <http://www.gemconsortium.org/report>
10. <http://www.konferencja.edu.pl/>
11. <http://www.nbp.pl>
12. <http://www.parp.gov.pl/files/74/81/380/9282.pdf>
13. http://www.reformaprogramowa.men.gov.pl/images/Podstawa_programowa/men_tom_4.pdf

SPIS RYSUNKÓW

Rysunek 1. Czynniki rozwoju gospodarczego.....	27
Rysunek 2. Model rozwoju gospodarczego GEM	30
Rysunek 3. Model edukacji na rzecz przedsiębiorczości	61
Rysunek 4. Przegląd pojęć i definicji stosowanych w edukacji przedsiębiorczości	64
Rysunek 5. Schemat inwestowania w edukację człowieka	100
Rysunek 6. Przebieg procesu kształcenia kompetencji przedsiębiorczych	101
Rysunek 7. Rodzaje inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości.....	110
Rysunek 8. Skłonność do prywatnego inwestowania w edukację.....	115
Rysunek 9. Luka inwestycji w edukację na rzecz przedsiębiorczości.....	116
Rysunek 10. Metody identyfikowania wartości kapitału ludzkiego.....	126
Rysunek 11. Postulowany model inwestycji publicznych w edukację na rzecz przedsiębiorczości.....	183

SPIS TABEL

Tabela 1. Sposoby postrzegania przedsiębiorczości w teorii ekonomii	23
Tabela 2. Udział osób zaangażowanych w przedsięwzięcia gospodarcze w wybranych krajach w 2015 r. (% osób dorosłych)	34
Tabela 3. Poziom intraprzsiębiorczości w wybranych krajach (dane z 2015 r.)	37
Tabela 4. Ocenianie przez ekspertów edukacji przedsiębiorczości w danym kraju	71
Tabela 5. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości w polskim systemie kształcenia	86
Tabela 6. Formy kształcenia	94
Tabela 7. Analiza SWOT metod oceny inwestycji w edukację.....	138
Tabela 8. Postawy przedsiębiorcze a uczestniczenie w kursach przedsiębiorczości....	152
Tabela 9. Postrzegany wpływ edukacji na przedsiębiorczość	153
Tabela 10. Grupy dowodów wpływu kształcenia w zakresie przedsiębiorczości	155
Tabela 11. Działania uwzględnione w głównych strategiach dotyczących edukacji na rzecz przedsiębiorczości w krajach europejskich w roku 2014/2015.....	186
Tabela 12. Źródła finansowanie edukacji na rzecz przedsiębiorczości w krajach europejskich w roku 2014/2015.....	188